

Міністерство освіти і науки України
ПВНЗ «Інститут екології економіки і права»

Першко Л.О. Ріппа М.Б.,

ФІНАНСИ

Київ – 2019

Рецензенти:

В.Л. Андрущенко, д-р екон. наук, професор, професор кафедри податкової політики
(Університет державної фіскальної служби України);

Л.М. Олексієнко, д-р екон. наук, професор кафедри суб'єктів господарювання і страхування.
(Тернопільський Національний економічний університет);

Є.Л. Ходаківський; засл. діяч науки та техніки, д-р екон. наук., професор, професор кафедри економічної
теорії та інтелектуальної власності.
(Житомирський національний агроекологічний університет)

*Рекомендовано до друку Вченою радою
ПВНЗ «Інститут екології економіки і права»
(протокол № від 2019 р.)*

Першко Л.О., Ріппа М.Б.

Фінанси: навч. посібник. – Київ.: ПВНЗ «ІЕЕП», 2019. – 388 с.

ISBN 966–364–164–9

Розглянуто сутність, функції фінансів, їх місце і роль у системі розподільних відносин. Надано характеристику окремих сфер і ланок фінансової системи. Розкрито основи функціонування фінансової системи і фінансового механізму, зміст і призначення фінансів суб'єктів господарювання, міжнародних фінансів, фінансового і страхового ринків. Значну увагу приділено теорії державних фінансів і таким їх складовим як бюджету, державним цільовим фондам, державному кредиту. Надано характеристику сутності податків, податковій політиці в контексті Податкового кодексу і податковій системі держави. Навчальний матеріал доповнюється схемами і питаннями для перевірки знань.

Для студентів вищих закладів освіти, які навчаються за освітньо-професійною програмою бакалаврів з напрямку «Економіка і підприємництво».

ISBN 966–364–164–9

© Л.О. Першко, 2019
© М.Б. Ріппа, 2019
© ПВНЗ «ІЕЕП», 2019

Зміст

<i>Розділ 1. ПРЕДМЕТ ФІНАНСОВОЇ НАУКИ ЯК ПІЗНАННЯ СУТНОСТІ ФІНАНСІВ</i>	5
1.1. Передумови виникнення фінансів	5
1.2. Сутність і функції фінансів як економічної категорії	12
1.3. Взаємозв'язок фінансів з іншими економічними категоріями.....	16
1.4. Фінансова система України	18
<i>Розділ 2. ГЕНЕЗИС І ЕВОЛЮЦІЯ ФІНАНСІВ</i>	23
2.1. Зародження фінансів в умовах рабовласницького ладу	23
2.2. Фінанси в епоху феодалізму	26
2.3. Роль фінансів в епоху первісного нагромадження капіталу.....	28
2.4. Фінанси індустріального та постіндустріального суспільства.....	30
<i>Розділ 3. СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ФІНАНСОВОЇ НАУКИ</i>	34
3.1. Еволюція фінансової науки	34
3.2. Розвиток фінансової науки в Україні.....	38
3.3. Новітні уявлення вітчизняних вчених про розвиток фінансової науки.....	39
<i>Розділ 4. ФІНАНСОВА ПОЛІТИКА І ФІНАНСОВЕ ПРАВО</i>	42
4.1. Економічний зміст і типи фінансової політики	42
4.2. Складові частини фінансової політики, їх характеристика	50
4.3. Фінансова політика України на сучасному етапі розвитку	56
<i>Розділ 5. ПОДАТКИ. ПОДАТКОВА СИСТЕМА</i>	59
5.1. Поняття і функції податків.....	59
5.2. Елементи системи оподаткування.....	66
5.3. Класифікація податків	73
5.4. Види прямого оподаткування і його роль у системі фінансового регулювання ..	76
5.5. Види непрямих податків, їхні переваги і недоліки.....	83
<i>Розділ 6. БЮДЖЕТ. БЮДЖЕТНА СИСТЕМА</i>	93
6.1. Бюджет і бюджетна система	93
6.2. Функції бюджету.....	95
6.3. Доходи і видатки бюджету, їх класифікація	96
6.4. Бюджетний устрій та бюджетна система.....	100
<i>Розділ 7. БЮДЖЕТНИЙ ДЕФІЦИТ</i>	107
7.1. Економічна сутність бюджетного дефіциту та причин його виникнення.....	107
7.2. Соціально-економічні наслідки бюджетного дефіциту	112
7.3. Джерела фінансування бюджетного дефіциту та їх класифікація	114
<i>Розділ 8. ДЕРЖАВНИЙ КРЕДИТ</i>	125
8.1. Економічна природа та роль державного кредиту.....	125
8.2. Форми державного кредиту то класифікація державних позик	130
8.3. Державний борг, сутність та наслідки	134
8.4. Управління державним боргом.....	139
<i>Розділ 9. МІСЦЕВІ ФІНАНСИ. БЮДЖЕТНИЙ ФЕДЕРАЛІЗМ І ФІНАНСОВЕ ВИРІВНЮВАННЯ</i>	146
9.1. Основи теорії місцевих фінансів.	146
9.2. Сутність та принципи організацій місцевих фінансів.	149
9.3. Місцеві фінансові інститути та їх характеристика.	152
9.4. Роль місцевих фінансів в економічній системі держави.....	157
9.5. Бюджетний федералізм і фінансове вирівнювання.	161
<i>Розділ 10. СОЦІАЛЬНІ ПОЗАБЮДЖЕТНІ ФОНДИ</i>	172
10.1. Поняття позабюджетних фондів і їх значення.....	172

10.2. Соціальні позабюджетні фонди в Україні: загальна характеристика	177
<i>Розділ 11. ФІНАНСИ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ</i>	184
11.1. Організаційно-правові форми суб'єктів господарювання	184
11.2. Зміст фінансів підприємств	189
11.3. Функції фінансів підприємств	196
11.4. Принципи організації фінансів підприємств	199
11.5. Фінансовий менеджмент і фінансовий механізм підприємств	203
11.6. Фінансові ресурси і капітал підприємств	209
<i>Розділ 12. ФІНАНСИ ДОМОГОСПОДАРСТВ</i>	213
12.1 Економічна сутність фінансів домогосподарств	213
12.2 Склад фінансів домогосподарств	214
<i>Розділ 13. СТРАХУВАННЯ. СТРАХОВИЙ РИНОК</i>	220
13.1. Витоки виникнення і розвитку страхування	220
13.2. Сутність та економічний зміст страхування	224
13.3. Класифікація страхування	228
13.4. Загальна характеристика страхового ринку	233
<i>Розділ 14. ФІНАНСОВИЙ РИНОК</i>	237
14.1. Фінансовий ринок, як економічна категорія, його суспільне призначення	237
14.2. Професійна діяльність на ринку цінних паперів: основні поняття	240
14.3. Роль і сутність фондової біржі	244
14.4. Регулювання професійної діяльності на ринку цінних паперів	246
<i>Розділ 15. ФІНАНСОВИЙ МЕНЕДЖМЕНТ</i>	249
15.1. Еволюція фінансового менеджменту	249
15.2. Базові концепції фінансового менеджменту	252
15.3. Зміст і форми прояву фінансового менеджменту	255
<i>Розділ 16. МІЖНАРОДНІ ФІНАНСИ</i>	263
16.1. Міжнародні фінанси	263
16.2. Фінансові системи зарубіжних держав	269
<i>Розділ 17. ФІНАНСОВА БЕЗПЕКА ДЕРЖАВИ</i>	279
17.1 Економічна безпека як багаторівнева система: поняття та базові елементи	279
17.2 Фінансова безпека: сутність і місце в системі економічної безпеки	281
17.3 Механізм та система забезпечення фінансової безпеки	285
<i>Розділ 18. ФІНАНСИ КРАЇН З РОЗВИНЕНОЮ РИНКОВОЮ ЕКОНОМІКОЮ</i>	288
18.1 Еволюція та сучасні риси фінансових систем країн з розвинутою ринковою економікою	288
18.2. Фінансова система Сполучених Штатів Америки	293
18.3. Фінансова система Федеративної Республіки Німеччини	297
<i>Розділ 19. ФІНАНСИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ</i>	301
19.1. Становлення західноєвропейської інтеграції	301
19.2. Бюджет і бюджетний процес Євросоюзу	303
19.3. Доходи бюджету Євросоюзу	311
19.4. Видатки бюджету і фінансова політика Євросоюзу	315
19.5. Гармонізація фінансових систем країн Євросоюзу	318
19.6. Фінансові суперечності та проблеми євроінтеграції	326
<i>СЛОВНИК ФІНАНСОВИХ ТЕРМІНІВ</i>	332
<i>ТЕСТИ</i>	370
<i>СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ</i>	381

Розділ 1. ПРЕДМЕТ ФІНАНСОВОЇ НАУКИ ЯК ПІЗНАННЯ СУТНОСТІ ФІНАНСІВ

- 1.1. Передумови виникнення фінансів
- 1.2. Сутність і функції фінансів як економічної категорії
- 1.3. Взаємозв'язок фінансів з іншими економічними категоріями
- 1.4. Фінансова система України

i **Основні терміни та визначення:** фінанси; фінансові фонди; фінансові категорії, поняття і терміни; податок; акція; фінансова система; державні фінанси; фінанси корпорацій; фінанси суб'єктів господарювання; фінанси домогосподарств; державні фінанси; фінансовий ринок; страхування; міжнародні фінанси; фінансові і нефінансові інститути; фінансові фонди; функції фінансів, фінансове забезпечення; фінансове регулювання; фінансове стимулювання.

1.1. Передумови виникнення фінансів

Фінанси – це історична категорія, вони виникли в умовах товарно-грошових відносин під впливом розвитку функцій і потреб вартості.

Етимологія терміну «фінанси» має глибокі історичні корені. Багато дослідників пов'язують його походження від латинського слова «*Finis*», що означає «сплачувати обумовлену суму грошей».

У середньовічній латині це слово вживали для визначення строку сплати, а потім і для позначення документів, що підтверджують погашення боргу, яким закінчувалася угода. Згодом, всякий примусовий платіж став позначатися цим же словом. Звідси і з'явився термін «фінанси» як примусовий платіж публічно-правової організації. Пізніше в Німеччині XVI-XVII ст. вираз «фінанси» вживали для позначення хитрості, лукавства, обману, здирства, тому що стягнення платежів супроводжувалося вимаганням. З часом негативне значення терміна зникло, і спочатку у Франції, а з кінця XVII ст. і в інших країнах під словом «фінанси» стали

розуміти державне фінансове господарство. І тепер під цим словом розуміється сукупність всіх матеріальних засобів, що є в розпорядженні держави – її доходів, витрат і боргів. Таким чином, науку про фінанси можна визначити як науку про способи найкращого добування матеріальних коштів державою і ефективного витрачання їх для забезпечення функцій держави, або, коротко кажучи, як науку про способи найкращого задоволення матеріальних потреб держави.

Формування та розвиток фінансів як системи економічних відносин носить глибокий історичний характер. Виникнення фінансів як особливої форми економічних відносин пов'язується з появою держави. Фінансові відносини на початковому етапі становлення фінансів були спрямовані на забезпечення формування державних доходів у формі різних грошових і натуральних зборів. Ця система фінансових відносин розглядалася ще давньогрецькими мислителями Ксенофонтом (430-355 рр.. до н. е.). У роботі «Про доходи Афіньської республіки» і Аристотелем (382-322 рр.. до н. е.). У роботі «Державний устрій Афін», індійським вченим Вашнагупта (321-297 рр. до н. е.) у роботі «Наука про політику» та ін.

Фінансова наука, як і всі науки, народилася з практики. Фінансова практика на тисячоліття старше фінансової науки. Існувало безліч фінансових господарств, які розвивалися, розширювалися і вмирили, нічого не знаючи про фінансову науку. Фінансова наука виникла пізніше інших соціально-політичних наук, її зародження більшість дослідників відносять до XVI-XVII ст. Вона виникла одночасно з політичною економією в XV столітті в містах північної Італії, які переживали економічний підйом і культурне зростання. На межі середньовіччя і нового часу торговий капіталізм створив не тільки матеріальні умови для виникнення нової галузі суспільного знання, а й нагальну потребу в свідомому відношенні до фінансового господарства –
рис. 1.1.

Генезис основних ідей фінансової науки

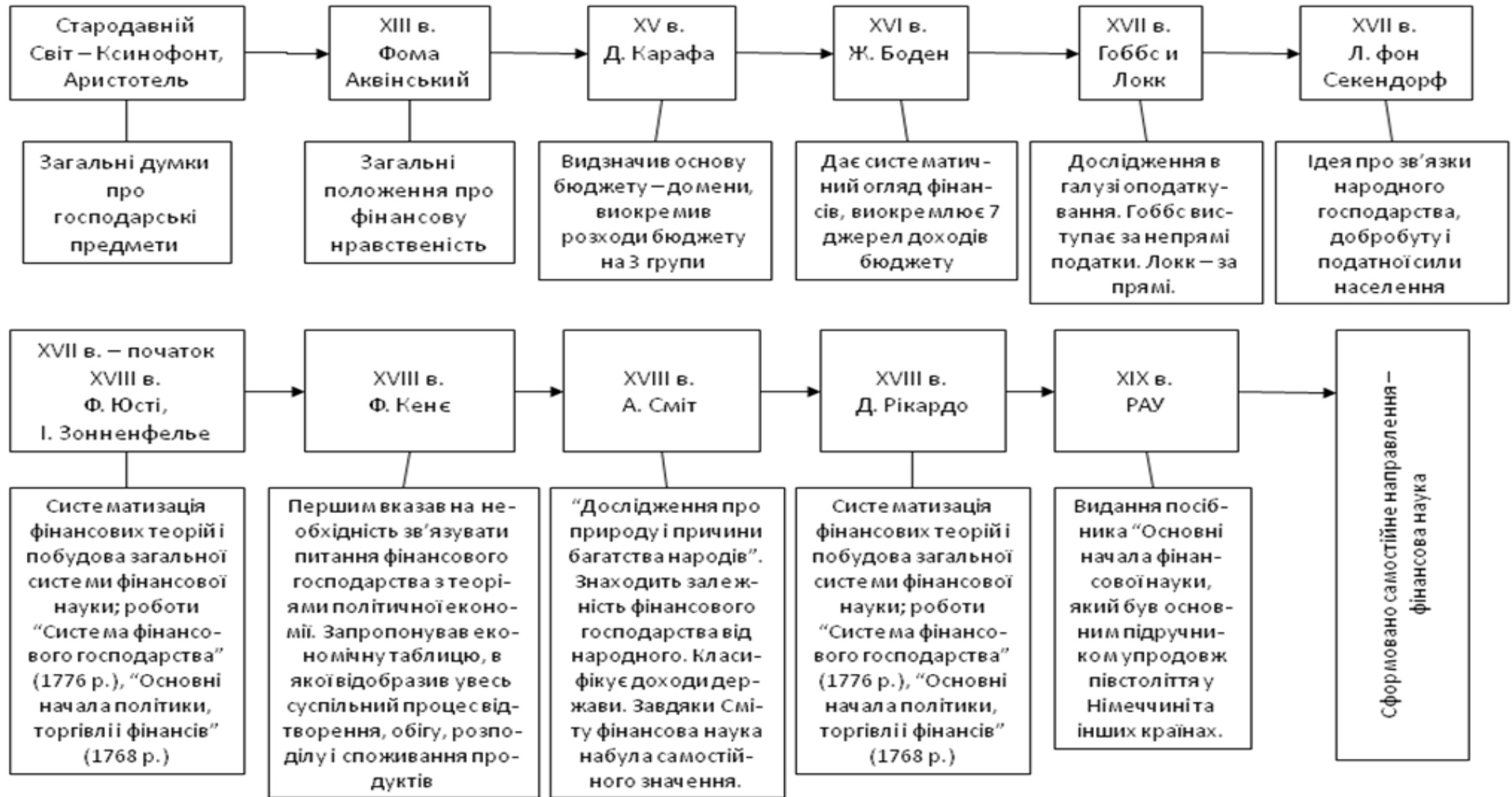
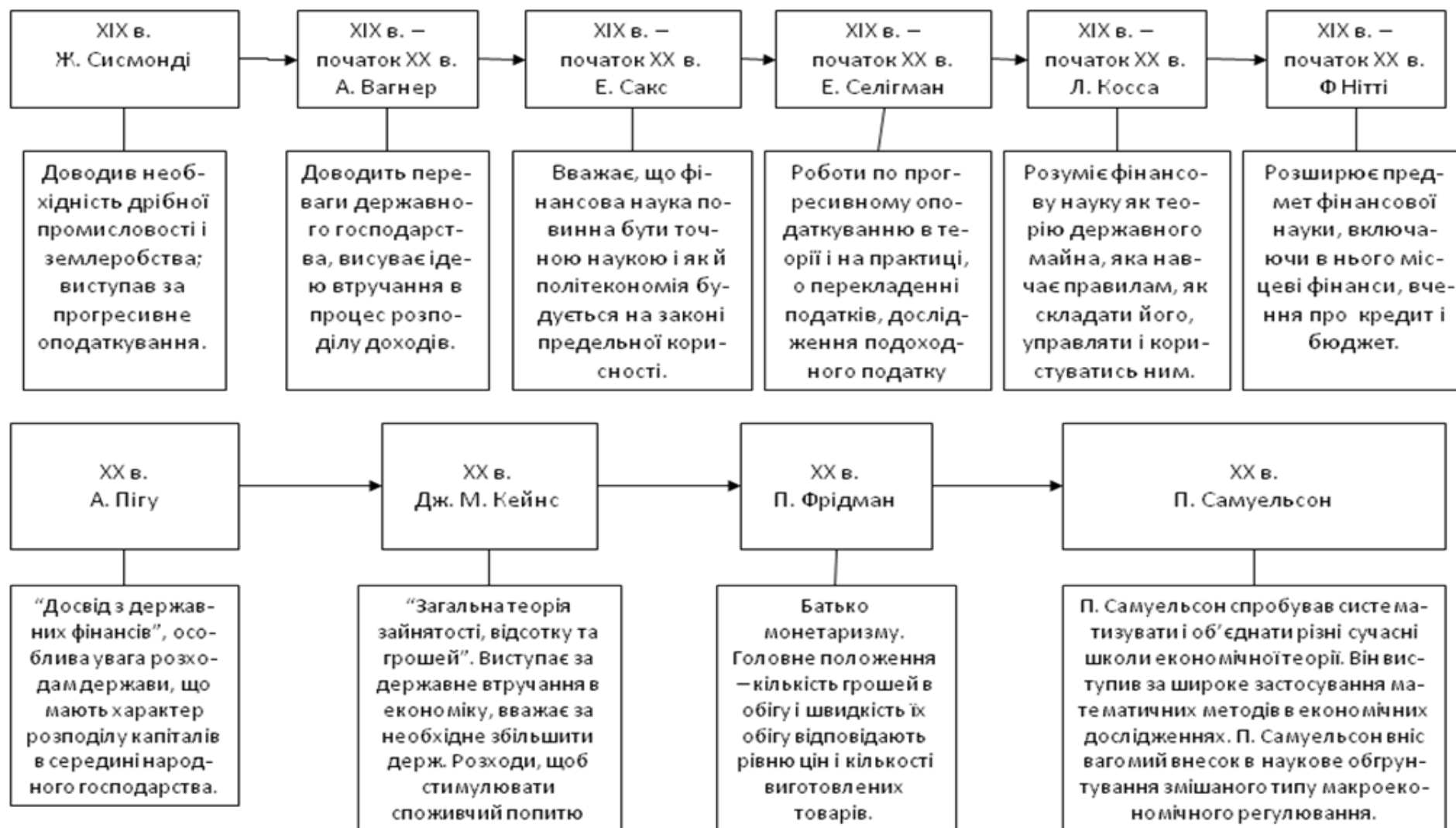

Рис. 1.1

Найважливішою умовою функціонування фінансів в будь-якому суспільстві є наявність держави і системи товарно-грошових відносин. Фінанси – важлива складова частина всієї системи товарно-грошових відносин. Відомо, що спільними передумовами існування товарно-грошових відносин при різних способах виробництва є суспільний поділ праці та економічне відокремлення товаровиробників. Товарно-грошові відносини в суспільстві - це економічні відносини людей, за яких продукти праці виробляються як товари і надходять до споживача через ринок; обмін товарами на ринку здійснюється за допомогою грошей відповідно до суспільно необхідних витрат праці на виробництво обмінюваних товарів і співвідношенням попиту і пропозиції. По суті всі вартісні категорії (товар, гроші, ціна, прибуток, заробітна плата, фінанси, кредит та ін.) є формами прояву товарно-грошових відносин.

Практика показала, а теорія підтверджує, що роль і значення товарно-грошових відносин в умовах переходу до ринку не тільки не зменшуються, а, навпаки, посилюється.

Фінансова наука має дати відповідь на питання – «як і в яких формах повинні створюватися та використовуватися фонди фінансових ресурсів для загальносуспільних потреб?» Для цього необхідно враховувати не тільки обмеженість формування і розподілу фінансових ресурсів у часі і просторі, а й умови, в яких знаходиться держава (рівень розвитку економіки, її структура та інтегрованість у світове господарство, форми власності на засоби виробництва, соціальний склад населення, рівень освіченості, національні культурні традиції).

Фінансова наука використовує методи пізнання фінансів, що умовно можна поділити на три групи:

1) методи, що використовуються на теоретичному рівні дослідження (індукція, дедукція, системний підхід);

2) методи, що використовуються як на теоретичному, так і на емпіричному рівнях дослідження (формалізація, абстрагування, аналіз і синтез, систематизація, узагальнення, моделювання);

3) методи емпіричного дослідження (спостереження, експеримент, вимірювання, оцінювання, порівняння, візуально-графічні методи). Сутність методів першої та другої груп коротко викладено в таблиці 1.1.

Таблиця 1.1.

Сутність методів пізнання фінансів першої та другої груп

Метод	Сутність методу
Індукція	Рух думки від одиничного до загального, від знання нижчого рівня до знання вищого рівня.
Дедукція	Рух думки від загального до одиничного. При використанні даного метода робиться певне припущення, яке потім перевіряється або аналізується на фактичних матеріалах і матеріалах спостережень та логічних міркувань.
Аналіз	Поділ предмета дослідження на складові з метою всебічного його вивчення.
Синтез	Об'єднання раніше виділених частин предмета в єдине ціле.
Аргументація	Раціональний спосіб переконання шляхом обґрунтування та оцінювання доводів на захист певної тези.
Абстрагування	Відокремлення істотного від неістотного.
Формалізація	Відображення об'єкта чи явища в знаковій формі.
Моделювання	Заміна реального процесу певною конструкцією, яка відтворює основні, найістотніші риси процесу, абстрагуючись від другорядних, неістотних.
Системний підхід	Об'єкт дослідження розглядається як система, що об'єднує певну множину взаємодіючих елементів в єдине ціле; взаємозв'язок системи і її складових підпорядковується діалектиці цілого і частинного, загального і окремого.
Аналогія	Спосіб пізнання, за яким на основі подібності об'єктів за певними ознаками робиться умовний висновок щодо подібності їх за іншими ознаками.
Інтерпретація	Розкриття змісту явища, тексту чи знакової форми, що сприяє їх розумінню.

У діючій практиці використовують і значно складніші методи дослідження, оскільки складні процеси в економічному житті потребують врахування різноманітних факторів, які можуть діяти у протилежних напрямках, ускладнюючи процеси, що відбуваються. Деякі методи емпіричного дослідження (третья група) представлено в таблиці 1.2.

Сучасна наука володіє потужним арсеналом різноманітних методів, які призначені для розв'язування різних за своїм характером наукових задач. При проведенні конкретного наукового дослідження використовуються ті методи, які спроможні дати глибоку й всебічну характеристику досліджуваного явища. Вибір їх залежить від мети і задач дослідження, специфіки предмета пізнання та інформаційного забезпечення

Сутність методів емпіричного рівня пізнання

Метод	Сутність методу
Спостереження	Сплановане науково організоване збирання даних про будь-які соціально-економічні явища та процеси шляхом реєстрації фактів чи опитування респондентів. Масове спостереження дає інформаційну базу для узагальнень і характеристики об'єктивних закономірностей.
Експеримент	Науково поставлений дослід у спеціально створених і контрольованих умовах, які дослідник може відтворювати неодноразово, визначати їх вплив на перебіг відповідних процесів.
Вимірювання	Це процедура приписування властивостям явища чи процесу певних значень. В теорії вимірювання властивості називаються <i>ознаками</i> . Наприклад, ознаки суб'єкта господарювання: статутний фонд, ліквідні активи, прибуток, зобов'язання тощо. Одні ознаки виражаються числами, інші – словесно. Їх називають відповідно <i>кількісними</i> і <i>атрибутивними</i> .
Узагальнення	Комплекс послідовних дій по зведенню конкретних одиничних фактів в єдине ціле з метою виявлення типових рис і закономірностей, притаманних досліджуваному явищу.
Порівняння	Один з найпоширеніших методів пізнання, який встановлює подібність або відмінність різних об'єктів дослідження за певними ознаками. Результатом порівняння є <i>відносна величина</i> , яка показує, у скільки разів порівнювана величина більша (менша) за базисну, іноді – скільки одиниць однієї величини припадає на 100, на 1000 і т.д. одиниць іншої базисної величини. Відзначимо три аспекти порівняння: порівняння з еталоном (нормативом, стандартом); порівняння в часі (місяць з місяцем, рік з роком); територіально-просторові порівняння (регіональні чи міжрегіональні порівняння показників економічного розвитку).

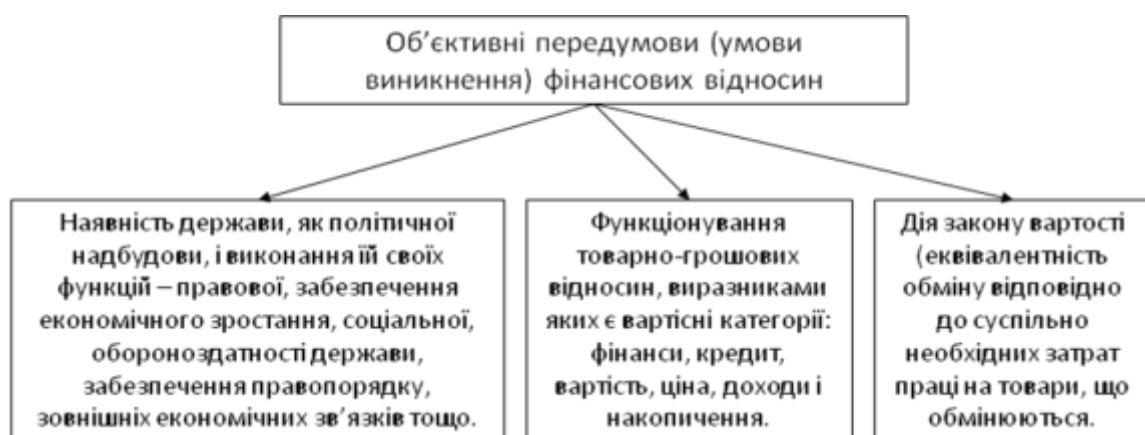
Важливою умовою, що визначає об'єктивну необхідність фінансів, є дія закону вартості, що не може не бути там, де є товарне виробництво. Сам по собі закон вартості виражає еквівалентність обміну діяльністю між товаровиробниками. Закон вартості в процесі розвитку товарного виробництва виконує наступні функції: виступає регулятором суспільно необхідних витрат праці; регулятором відшкодування суспільно необхідних витрат праці; регулятором стимулювання зниження суспільно-необхідних витрат праці.

Фінанси виникли одночасно з появою держави, і вони існують остільки, оскільки без них неможливе виконання державою своїх функцій. Ніяка інша економічна категорія не має такого тісного зв'язку з існуванням держави, як фінанси. Інші грошові категорії, такі як ціна, прибуток, вартість, є породженням виробництва і товарно-грошових відносин.

Все це зумовлює широкий спектр функцій держави в процесі регулювання економіки. Перш за все, держава забезпечує інституційно-правову діяльність економічних агентів, стабілізацію економіки, підтримку нормального

функціонування ринкового механізму. Держава займається питаннями національної оборони, охорони навколишнього середовища, організацією фундаментальних наукових досліджень, державної системи освіти і медичного обслуговування, будівництвом доріг, комунікацій тощо. Держава з метою підтримки стійкого соціального клімату в суспільстві за допомогою бюджетно-податкової політики здійснює перерозподіл створеного валового доходу, з тим, щоб забезпечити нормальне існування пенсіонерів, інвалідів, малозабезпечених, студентів, безробітних та ін. Інакше кажучи, держава в умовах ринку забезпечує соціально-орієнтоване розподіл ресурсів і соціальні гарантії.

Таким чином, перераховані вище об'єктивні передумови функціонування фінансів можна представити схематично (рис.1.2).

Рис.1.2. Об'єктивні передумови виникнення і функціонування фінансових відносин

1.2. Сутність і функції фінансів як економічної категорії

Економічні категорії такі, як товар, вартість, ціна, кредит, фінанси, функціонують з будь-якому суспільстві.

Фінанси в системі економічних відносин мають специфічні економічні ознаки, що дозволяють виділити їх з великої сукупності грошових відносин. Грошові відносини за своїм змістом і складом значно ширші фінансові відносини.

Фінанси – це не гроші і не грошові кошти самі по собі, а певні грошові відносини, що складаються в розподільчому процесі з приводу формування та використання грошових доходів і нагромаджень, виражених в понятті «фінансові ресурси». Фінанси завжди виражають грошові відносини, але не всі грошові

відносини можуть бути віднесені до фінансових. Фінанси виявляють себе через реальний рух грошових коштів, але вони не тотожні грошам. Гроші – це лише основа і необхідна умова існування фінансів.

Таким чином, фінансові відносини – це завжди грошові (вартісні) відносини, оскільки гроші є найважливішою обов'язковою умовою існування фінансів. Немає грошей, немає фінансів. Там, де функціонують натуральні відносини (бартерні), немає місця фінансовим відносинам. Однак однієї цієї ознаки – грошового характеру – недостатньо для того, щоб визначити сутність фінансів.

Інший важлива специфічна ознака фінансів, що виділяє їх із системи грошових відносин і відрізняє від інших вартісних категорій, – це розподільний характер.

Разом з тим, і цих ознак недостатньо для виявлення сутності фінансових відносин, оскільки і інші економічні категорії, такі як кредит, ціна мають також грошовий і розподільний характер. Тому слід виділити таку найважливішу ознаку фінансових відносин як односторонній рух вартості в грошовій формі, що базується на принципах безеквівалентності (що відрізняє фінанси від акту купівлі-продажу), безповоротності і безоплатності (що відрізняє фінанси від кредиту).

Суттєвою ознакою фінансів слід вважати формування в процесі розподілу грошових доходів і накопичень, що приймають форму фінансових ресурсів і фондів грошових коштів. Іншими словами, фінансові ресурси є матеріальними носіями фінансових відносин. Угрупування ознак фінансів може бути представлене у вигляді наступної схеми (рис.1.3).

Рис.1.3. Угрупування специфічних ознак фінансових відносин.

Виходячи з вищевикладеного, можна дати наступне визначення фінансів.

Фінанси – це грошові відносини, що виникають у процесі розподілу і перерозподілу вартості валового суспільного продукту і частини національного багатства в зв'язку з формуванням і використанням фінансових ресурсів з метою задоволення потреб розширеного відтворення, потреб держави, господарюючих суб'єктів і кожного члена суспільства. При цьому слід підкреслити, що формування і використання фондів фінансових ресурсів у органів публічної влади здійснюється відповідно до виконуваних органами державної влади та місцевого самоврядування функціями і закріпленими повноваженнями.

Групи фінансових відносин, що виділяються з усієї сукупності грошові відносин, можна охарактеризувати як такі:

- всередині господарюючих суб'єктів з приводу формування та використання грошових доходів і накопичень (амортизаційних фондів, прибутку та ін.);
- між господарюючими суб'єктами і його працівниками з приводу оплати праці в різних формах, матеріального стимулювання, задоволення соціальних потреб;
- між підприємствами щодо здійснення спільної діяльності, формування і використання спільних доходів, сплати штрафів, пені;
- між підприємствами та фінансово-кредитною системою (сплата податків і неподаткових платежів до бюджету, отримання з бюджету дотацій, субвенцій, бюджетних кредитів; сплата єдиного соціального податку в державні позабюджетні фонди; страхові внески з обов'язкового майнового та особистого страхування, страхове відшкодування при настанні страхового випадку та ін);
- між державою і населенням з приводу сплати податків та надання соціальних послуг;
- між державою та іншими іноземними державами з приводу отримання державного кредиту, погашення боргу, проведення митної політики та ін.

Таким чином, щодо сутності та змісту економічних ознак фінансових відносин, можна зробити наступні висновки:

1. Фінанси як економічна категорія мають об'єктивний характер і виражають відносини розподілу. Фінанси - категорія історична, вони знаходяться в постійному русі, в діалектичному розвитку, в тісному взаємозв'язку з іншими вартісними категоріями ринкової економіки.

Зміни соціально-економічних процесів викликають зміни в якісних і в кількісних параметрах фінансових відносин. Формування ринкових відносин, ринкових структур та інститутів зумовлює докорінні зміни в бюджетних, податкових відносинах, у сфері страхування, на фондовому ринку і т. д.;

2. Фінанси як вартісна категорія мають свої відмітні сутнісні ознаки, що виражають зміст фінансових відносин. До них відносяться: грошовий характер, розподільний характер. Економічною основою функціонування фінансових відносин є односторонній рух вартості в грошовій формі, що визначає безеквівалентності, безповоротність, безплатність (безоплатність) даних відносин. Матеріальними носіями фінансових відносин виступають грошові доходи і нагромадження, що приймають специфічну форму фінансових ресурсів, які зосереджені у фондах грошових коштів і рухаються у формі грошових потоків;
3. Фінанси найтіснішим чином пов'язані з природою і функціями держави, з її діяльністю, концентровано виражає економічні потреби держави і інтереси суспільства. Але при цьому держава є підлеглим, а економічні відносини – вирішальним моментом.

Функція є «зовнішній прояв властивості будь-якого об'єкта в даній системі відносин». Що стосується економічної категорії функції означають прояв сутності в дії, специфічні способи вираження властивих категорії властивостей. Функції завжди є похідними від сутності, яку вони виражають, і показують, як, яким чином реалізується суспільне призначення тієї чи іншої економічної категорії. Тому питання про функції, їх кількість і зміст може бути правильно вирішене лише виходячи із сутності категорії, її специфічного суспільного призначення.

У цьому посібнику ми будемо дотримуватися позиції, що фінансам притаманні дві функції - розподільна і контрольна.

Розподільна функція фінансів є основною.

Об'єктами дії розподільної функції фінансів виступають вартість валового внутрішнього продукту (ВВП), а також частина національного багатства.

Суб'єктами при фінансовому методі розподілу ВВП виступають юридичні та

фізичні особи, які є учасниками розподільного процесу, в розпорядженні яких формуються конкретні види грошових доходів і накопичень (фінансових ресурсів). Цими особами є: держава, господарюючі суб'єкти всіх форм власності, населення.

Контрольна функція як і розподільна внутрішньо притаманна фінансам. Вона об'єктивно відображає їх зміст у суспільному відтворенні, у вирішенні завдань економічного і соціального розвитку країни. Свій прояв контрольна функція знаходить в тісному взаємозв'язку і взаємодії з розподільною. Контрольна функція на практиці реалізується в діяльності осіб, які проводять фінансовий контроль.

Для аналізу сутності державного фінансового контролю має значення ряд положень: фінансовий контроль виступає як один з різновидів діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування; здійснення фінансового контролю є форма державного регулювання певних фінансових відносин; фінансовий контроль ефективний, коли він органічно взаємозалежний з системою управління.

1.3. Взаємозв'язок фінансів з іншими економічними категоріями

Виділивши специфічні ознаки фінансів як економічної категорії, визначивши їх економічні межі в системі різноманітних грошових відносин, важливо простежити взаємозв'язок фінансів з іншими економічними категоріями, такими як ціна, заробітна плата, кредит. Перебуваючи в тісному взаємозв'язку з ними, мають місце і суттєві відмінності між фінансами та іншими вартісними категоріями.

Фінанси і ціна. Функціонування ціни і фінансів у процесі вартісного розподілу здійснюється в тісному взаємозв'язку: ціни є основою фінансового методу розподілу вартості, а фінанси, базуючись на пропорціях розподілу, що склалися під впливом цін, виступають інструментом реалізації цих пропорцій. Відмінності фінансів та цін ми розглядали вище, говорячи про поняття «гроші», «вартість».

Фінанси та заробітна плата. Фінанси та заробітна плата як розподільні категорії тісно пов'язані між собою. Відокремлення частини вартості у вигляді фонду заробітної плати здійснюється за допомогою фінансових відносин. У

матеріальному виробництві фонд заробітної плати утворюється за рахунок виручки від реалізації, а у невиробничій сфері – за рахунок коштів бюджету.

Разом з тим між зазначеними категоріями є відмінності:

- заробітна плата залежить від кількості і якості витраченої праці і з цих позицій вона, як форма розподілу, носить компенсаційний характер (плата за вже затрачену працю);
- заробітна плата спрямовується для індивідуального споживання працівників, фінанси використовуються для задоволення різноманітних суспільних потреб.

Фінанси і кредит. Фінанси і кредит мають споріднену економічну природу, а саме:

- основою їх функціонування є товарно-грошові відносини;
- фінанси і кредит виражають рух вартості в грошовій формі;
- за допомогою фінансів і кредиту формуються і використовуються фонди грошових коштів держави і суб'єктів господарювання;
- фінансово-кредитні відносини на практиці можуть трансформуватися (переходити один в одного), переплітатися (наприклад, в кругообігу фондів підприємства немає різниці між «власною» і «кредитною» гривнею).

Таким чином, цілком очевидно, що загальні риси, властиві фінансам і кредиту, свідчать про їх споріднену економічну природу і близькість у практиці господарювання. Проте між ними існують і відмінності, що дозволяють їх виділити в самостійні економічні категорії. Ці відмінності можуть бути визначені виходячи із наступних положень:

- *по-перше*, фінанси і кредит виникають з приводу різних відносин. Кредит виражає відносини з приводу передачі вартості на умовах повернення. Фінансові відносини виражають безповоротні розподільчі і перерозподільні відносини;
- *по-друге*, кредит відображає рух вартості в грошовій і товарній формах (наприклад, споживчий, міжнародний, комерційний кредит);
- *по-третє*, на відміну від фінансів, кредит пов'язаний з акумуляцією і перерозподілом не тільки національного доходу, але і грошових нагромаджень

минулих років.

1.4. Фінансова система України

З точки зору теорії фінансів загальновизнаним є думка про те, що поняття «фінансова система» є розвитком загального поняття «фінанси». А звідси випливає, що неодмінною умовою функціонування фінансової системи слід вважати наявність відносно відокремлених сфер і ланок фінансових відносин, які мають об'єктивний характер і виражають грошові відносини з приводу утворення і використання фондів фінансових ресурсів.

Розмаїття і динамічність фінансових відносин об'єктивно припускають їх розмежування на сфери, ланки, елементи.

Фінансова система – це сукупність різноманітних видів фондів фінансових ресурсів, сконцентрованих у розпорядженні держави, не фінансового сектора економіки (господарюючих фінансів), окремих фінансових інститутів і населення (домогосподарств) для виконання покладених на них функцій, а також для задоволення економічних та соціальних проблем. Організаційна структура фінансової системи представлена на рисунку 1.4.

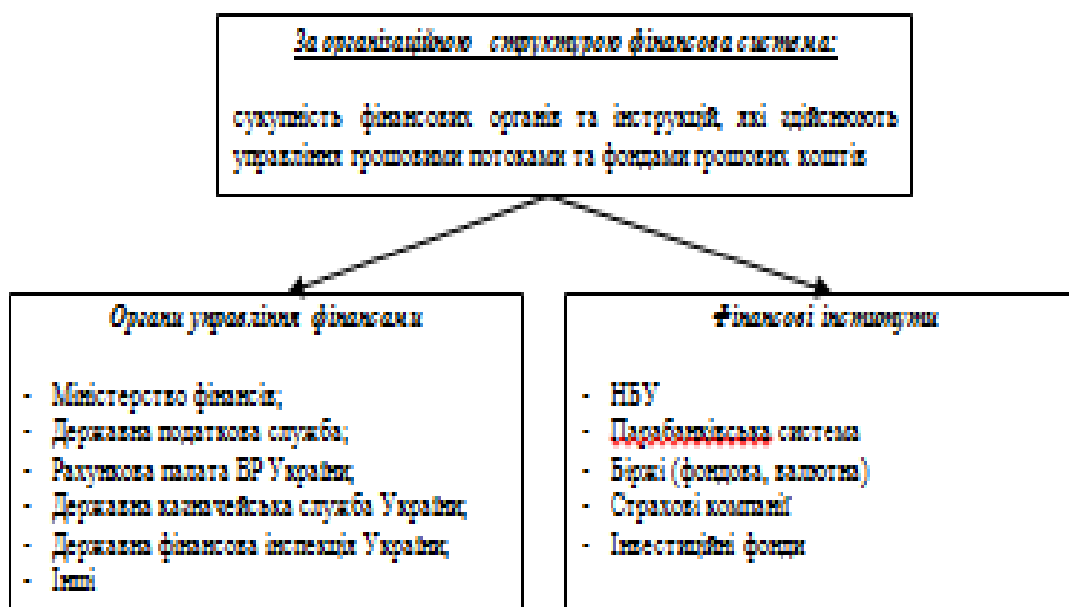

Рис. 1.4. Організаційна структура фінансової системи

Всі фінансові відносини розмежовуються на сфери, що включають: фінанси господарюючих суб'єктів, державні та місцеві фінанси, страхування та фондовий

ринок. Усередині кожної зі сфер можна виділити ланки, яким притаманні свої специфічні форми і методи формування і використання грошових доходів і фондів фінансових ресурсів.

Залишаючись найважливішою сферою фінансової системи країни, фінанси підприємств різних форм власності займають її вихідне, ключове положення, охоплюють значну частину грошових відносин, що функціонують у реальному секторі економіки, де створюється валовий внутрішній продукт і національний дохід.

Істотно розширилося функціонування державних і місцевих фінансів. У радянський період державні фінанси практично ототожнювалися з державним бюджетом, а бюджетній системі була властива строга централізація фінансових ресурсів на рівні центрального уряду. В умовах же становлення української моделі бюджетної системи якісні зміни в сфері державних фінансів пов'язані із законодавчим закріпленням в Бюджетному кодексі України двохрівневої бюджетної системи, окремого виділення категорій державного боргу, державних запозичень, а також державних позабюджетних соціально-страхових фондів.

У сфері державних і місцевих фінансів основна роль належить бюджету (як економічній категорії, централізованому фонду фінансових ресурсів держави і як основному фінансовому плану) і двохрівневої бюджетній системі України. Самостійною ланкою фінансової системи України і важливим елементом державних фінансів є державні цільові фонди. Їх існування пов'язане з необхідністю задоволення певних економічних і соціальних потреб. В Україні найбільші державні цільові фонди мають переважно соціальну спрямованість – це фонди, пов'язані із загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням, їх бюджети становлять близько однієї четвертої обсягу фінансових ресурсів, якими розпоряджається держава.

Третьою ланкою державних і місцевих фінансів є державний кредит і державний борг. Державний борг стає особливим об'єктом управління державними фінансами. Будучи засобом збільшення фінансових можливостей держави, державний кредит виступає значним чинником прискорення соціально-економічного розвитку країни. У ринковій економіці державний кредит -

невід'ємний елемент фінансових потоків. В умовах бюджетного недофінансування і неврегульованості міжбюджетних відносин отримує розвиток і інша сторона кредитних відносин - надання бюджетних кредитів бюджетам інших рівнів.

Страховання виділяється в самостійну сферу фінансової системи, що включає майнове і особисте страхування, страхування відповідальності, страхування підприємницьких ризиків. Ліквідація державної монополії на страхування згідно з вимогами ринкової економіки істотно розширила роль страхування у вирішенні проблем страхового захисту суспільного виробництва і життєвого рівня населення. Страхування стає об'єктивно необхідним елементом ринкових відносин і самостійною сферою фінансової системи.

Фінансовий ринок є не тільки засобом розподілу фінансових ресурсів у господарстві, а й важливим індикатором стану фінансової системи та економіки в цілому. При цьому вкрай істотною є спрямованість перерозподілу фінансових ресурсів з метою якнайшвидшого переливу капіталу в ефективні сфери діяльності та галузі господарства, а також посилення інвестиційної активності.

Узагальнюючи вищевикладені положення, послідовність сфер і ланок фінансової системи можна представити наступним чином:

I сфера - Фінанси господарюючих суб'єктів усіх форм власності

- Ланки -
1. Фінанси комерційних організацій
  2. Фінанси некомерційних організацій

II сфера - Державні і муніципальні фінанси

- Ланки -
1. Бюджет і бюджетна система
  2. Позабюджетні фонди
  3. Державний кредит і державний борг

III сфера - Страхування

- Ланки -
1. Майнове страхування
  2. Особисте страхування
  3. Страхування відповідальності
  4. Страхування підприємницьких ризиків

IV сфера - Ринок цінних паперів (фондовий ринок)

- Ланки -
1. Ринок державний цінних паперів
  2. Корпоративний ринок цінних паперів

Таким чином, фінансова система України може бути розглянута з двох позицій. По-перше, як сукупність грошових розподільних відносин, що мають специфічне призначення і проявляються у формуванні та використанні централізованих і децентралізованих фондів фінансових ресурсів, що спрямовуються на задоволення різного роду потреб та інтересів (держави, економічних суб'єктів і населення). Розвиток фінансової системи в динаміці передбачає якісні зміни її сфер і ланок в умовах переходу до ринкових відносин.

По-друге, фінансову систему слід розглядати з інституційної точки зору, що відбиває функціонально-управлінський підхід, який пов'язаний з прийняттям рішень органів влади і управління в кожній сфері та ланці фінансової системи залежно від відведених їм повноважень і цілей реалізації фінансової політики. Структура фінансової системи за рівнями економічної системи показана на рисунку 1.5.

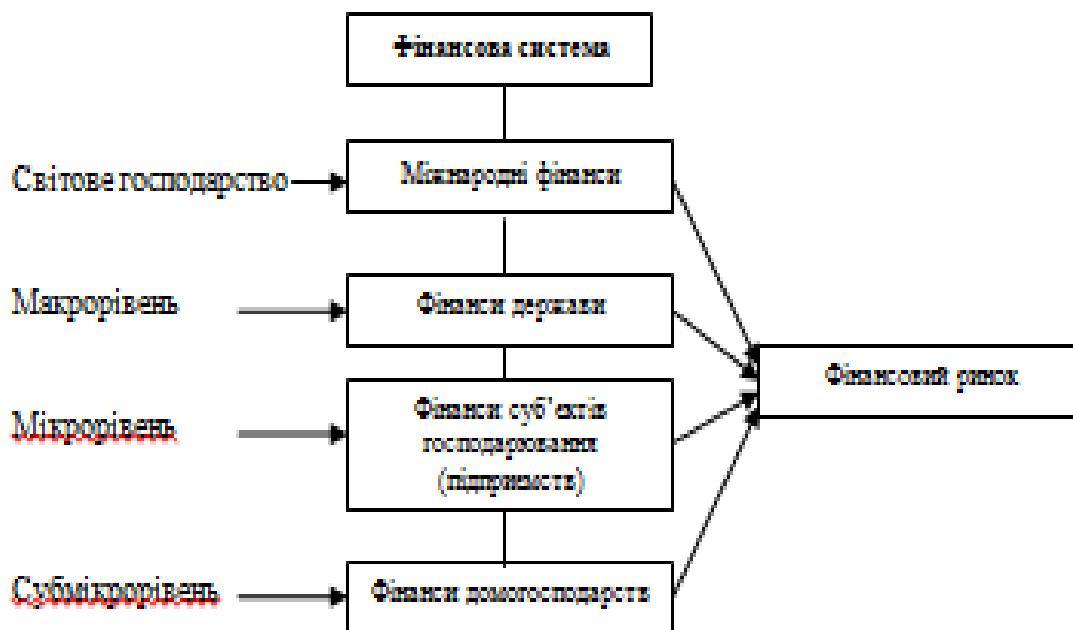

Рис. 1.5. Структура фінансової системи за рівнями економічної системи

Оскільки окремі складові фінансової системи мають конкретне функціональне призначення в обслуговуванні відтворювальних процесів в економіці, можна стверджувати, що кожна ланка фінансової системи є самостійним елементом, проте ця самостійність відносна в середині єдиного цілого.

Розлад фінансової системи може спричинити фінансову кризу в державі. Кризові явища у сфері фінансів можуть бути викликані трансформаційними процесами, тобто зміною моделі економічного розвитку, також зовнішніми причинами, насамперед тими процесами, які проходять на світових фінансових ринках. На поверхні явищ фінансова криза проявляється у зростанні бюджетного дефіциту, державного боргу, інфляції. Як наслідок-значне зниження платоспроможності підприємницьких структур, життєвого рівня населення, соціальне розшарування в суспільстві.

Питання для самоконтролю:

1. В чому полягає суть і значення фінансів як науки?
2. Схарактеризуйте історичні аспекти виникнення фінансів.
3. Якими факторами соціально-економічного життя було зумовлено виокремлення фінансів у окрему науку?
4. Який взаємозв'язок фінансів із грошми, кредитом, ціною, заробітною платою?
5. Назвіть три ознаки, за якими грошові відносини можна віднести до фінансів.
6. У чому проявляється розподільча функція фінансів?
7. Яка роль належить контролю як функції фінансів?
8. Дайте визначення фінансового механізму і назвіть його основні елементи.
9. Дайте визначення економічній категорії фінансів.
10. Назвіть компоненти сукупного суспільного продукту та дайте їм характеристику.

Розділ 2. ГЕНЕЗИС І ЕВОЛЮЦІЯ ФІНАНСІВ

- 2.1. Зародження фінансів в умовах рабовласницького ладу
- 2.2. Фінанси в епоху феодалізму
- 2.3. Роль фінансів в епоху первісного нагромадження капіталу
- 2.4. Фінанси індустріального та постіндустріального суспільства

Основні терміни та визначення: доходи і видатки рабовласницьких, феодальних і капіталістичних держав; відкупна система податків; податковий імунітет; комутація податків; домени; регалії; фінанси феодальних міст; первісне накопичення капіталу.

2.1. Зародження фінансів в умовах рабовласницького ладу

Генезис (грецьк. – породжую, створюю) – процес утворення і становлення явища, що розвивається.

Еволюція (лат. – evolution – розгортаю) – форма руху в природі і суспільстві з безперервно кількісними змінами.

У еволюційному розвитку фінанси пройшли довгий шлях становлення. Передумови майбутньої ролі фінансів у суспільстві створились і заклались в минулому. Як і сторічна категорія, фінанси з'явилися одночасно з появою держави в процесі розшарування суспільства на класи. З часом поступово визначились найважливіші функції держави.

Кожній суспільно-економічній формації і відповідно державі в цій формації відповідає певний фінансовий устрій і відповідна система формування і використання фондів, необхідних для реалізації її функцій.

В умовах первісно общинного ладу, при відсутності постійного державного старту не було і системи формування доходів і видатків такої держави. Тому розгляд питань генезису фінансових відносин доцільно почати з цивілізації близької нам – «Римської Імперії». В історичних пам'ятках є згадки про податки, як найпершу форму фінансових відносин. Для прикладу «Висловлюване у Св. Письмі у р 6 н.е. згадування у Євангеліє перепис населення ( ) і податковий кадастр (список осіб, що

підлягають подушному оподаткуванні)».

Основи фінансів почали формуватися ще в перших державних утвореннях – грецьких містах Ольвії та Боспорському царстві у 4-2 ст. д. н.е., вони зводились до застосування мита та різних видів натуральних податків. В умовах натуральних відносин, гроші не виконували своїх функцій, фінанси не носили всеохоплюючого характеру.

По мірі формування державного апарату, розширення його функцій, при створенні постійних військ, ведення фортифікаційного і дорожнього будівництва і т.п. зростає і роль фінансів. Свій відлік епоха рабовласницького ладу починає з IV ст. до н.е.

Акумуляція ресурсів і їх використання у рабовласницьких державах переважно були натуральними за формою.

Основні складові доходів рабовласницьких держав:

- контрибуції і військова здобич;
- данина, особисті повинності;
- надходження від державного майна (держава або сама керувала обробіткою землі або давала в оренду);
- трудові повинності :праця рабів на латифундіях, будівництві храмів, фортець, доріг;
- перші грошові податки.

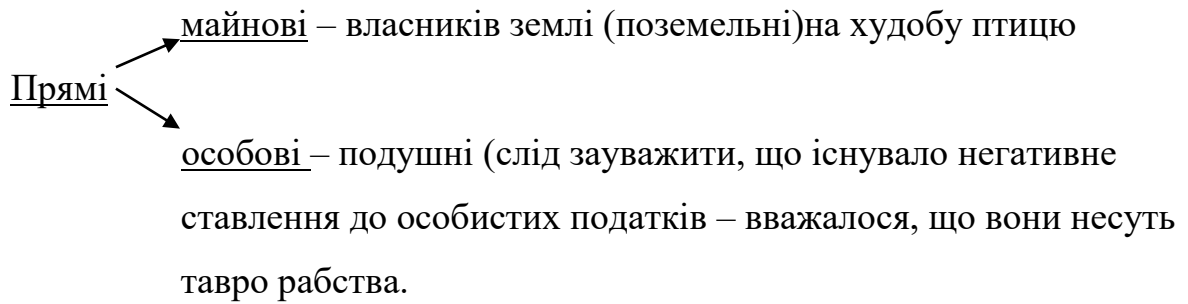
Видатки рабовласницької держави :

- утримання війська (безперервні війни відомі нам з історії);
- утримання публічної влади;
- будівництво царських палаців, пірамід;
- утримання царських палаців;
- будівництво культових споруд;
- будівництво фортець, іригаційних системи.

Слід відзначити, що тодішня держава значні кошти витратила на утримання війська. Так у Римській Імперії існували грошові виплати для найманців та офіцерів. Саме тому в античних державах натуральні податки почали перетворюватись у грошові.

У ці прадавні часи існували як прямі так і не прямі податки.

Не прямі – податки на торгівлю, різні види мита (ввізні, перевізні, мостові і т.д.)

У Римській імперії існували податки на продаж рабів (з ціни проданого 4%, купленого раба 4%)

При імператорі Августі за продажу певної речі стягували податок у розмірі – 1% ціни. Всі громадяни платили надзвичайний податок з майна (*tributum civium*), 5 % податок на спадок. Римська держава обкладала провінції великим податком у вигляді: поземельного, подушного.

Рабовласницька держава отримувала доходи від військової здобичі, конфіскації майна, казна наповнювалась за рахунок підкорених народів.

У мирний час видатки на управління були мінімальні, громадяни виконували свої виробничі обов'язки безкоштовно (наприклад: будівництво громадських споруд). Під час війни громадяни платили надзвичайно низький податок (*tributum civium*), згідно із своїми статками. Визначення суми податку здійснював кожні 5 років – цензор.

Громадяни Риму робили цензору заяву про свій майновий і сімейний стан, таким чином заклались основи декларації про доходи. На початку I ст. імператор Август Октавіан створив фінансові установи, які контролювали збір податків, здійснювали перепис населення, худоби, складали земельні

Підсумовуючи епоху рабовласницького ладу слід зауважити що це епоха зародження фінансових відносин, відсутність системності у оподаткуванні, все залежить від правителя, доходи держави носили в більшій мірі натуральний характер, відсутня системність у сплаті податків, вони носили випадковий характер, сплачували їх тільки певні групи (вільні римляни звільнились від сплати податків). В основному податки були натуральними.

2.2. Фінанси в епоху феодалізму

Феодалізм – суспільний лад заснований на приватному володінні землею і закріпаченні селян. Де немає кріпосних селян, там нема феодалізму.

У ранньому середньовіччі роль центральної влади і її функції визначали впливом феодала. В межах своїх володінь феодал встановлює свої податки, а центральна влада могла оподатковувати населення тільки в розмірах погоджених з феодалом.

Крім сплати податків на утримання землевласників, селяни виконували багато чисельні повинності, пов'язані із будівництвом доріг, фортець, палаців, службою у війську. Ремісники платили податки феодалу і міській владі не тільки своїми виробами але і грошима. Купці поряд з платежами з доходів і дарунків феодалу обкладались транзитними та іншими видами мита. Основою державних доходів були домени, реалії, подушний та поземельний податок, мито.

Домени – це певне майно, земля, угіддя, кораблі, дороги, порти, споруди т.д., що знаходилося у власності держави.

Реалії – казенні промисли, в яких держава має перевагу перед своїми підданими, дуже часто або не допускаючи приватної конкуренції або обмежуючи її. Наприклад: монетна справа, залізні дороги, виробництво зброї, тютюну, алкогольних напоїв, телеграф, пошта і т.п..

Особливою формою мобілізації коштів для формування доходів феодальної держави були податки.

Слід зауважити, що у ранньому середньовіччі податки мали випадковий та тимчасовий характер, оскільки запроваджувалися для певної мети. Кожен правитель встановлював свої податки і методи. Звісно, що ні про яку уніфікацію податків навіть всередині держави не могло бути і мови. Тільки з розвитком товарно-грошових відносин, починаючи з XVIII століття вони набувають важливого значення у фінансовому господарстві, починають формуватися системи оподаткування.

Доходи феодальної держави:

- домени;

- регалії;
- особисті і натуральні;
- подушний податок;
- поземельний податок;
- мито;
- акцизи;
- контрибуція;
- рента натуральна;
- рента грошова.

Видатки феодальної держави

- військові видатки (у XVII – XVIII ст. у Європейських країнах 75% вихідного викатка)
- утримання королівської влади ;
- утримання посольств;
- викуп полонених;
- утримання представників науки, мистецтва, якими себе оточували королі, ці видатки були незначні;
- видатки на управління судом (чиновники також сплачували із населенням із згоди держави податок, який називався “харчування чиновників”.

В розвитку фінансів значну роль відіграли феодальні міста, які виступили локомотивом товарно-грошових відносин, прикладом є так зване «Магдебурзьке право», яке було запроваджене у XIII ст. у німецькому місті Магдебур. Джерелом цього права були привілеї, надані міським властям. Магдебурзьке право юридично закріпило успіх одержаний завдяки тривалій боротьбі міст за самостійність, проти феодалів. В результаті містам було надано право на самоуправління, вони звільнились від значної частини феодальних повинностей. До речі на території Русі Магдебурзьке право діяло в Кам'янці – Подільську, Луцьку, Києві. Основним принципом цього права було – самоврядування жителів міст.

Досліджуючи розвиток фінансів в епоху феодалізму, слід зауважити, що на думку дослідників єдиною загальною рисою середнього і пізнього феодалізму можна вважати відкупну систему.

Відкупна система – це нездатність держави збирати податки і це право передавалось приватним особам на певний термін. Відкупник або їх група сплачували у казну держави обумовлену суму, залишаючи собі значний дохід. Мали місце значні зловживання.

Така система оподаткування дала можливість зосередити значні грошові ресурси в руках відкупщиків, вони стають першими власниками заводів, фабрик, банків, - перші представники буржуазії, саме вони найбільш зацікавлені в заміні феодальних відносин буржуазними.

2.3. Роль фінансів в епоху первісного нагромадження капіталу

Капіталістичний спосіб виробництва зародився в надрах феодалізму. *Процес нагромадження капіталу* – вихідний пункт капіталістичного способу виробництва, який характеризується:

- процесом відокремлення безпосередніх виробників у засобів виробництва.
- перетворення селянства у найманих робітників виробництв
- перетворення суспільних засобів

В процесі його становлення значну роль відіграла держава, яка допомагала буржуазії, як класу що народжувався, в боротьбі з феодалами. В цей час відбувається відокремлення доходів короля від доходів держави.

Оскільки монарх, прагнучи до централізації влади, бачив в собі буржуазії союзника у боротьбі проти феодальної знаті. Держава, яка була зацікавлена в отриманні позик у багатіючої буржуазії, стимулювала нагромадження капіталу.

Для прискорення розвитку капіталістичного суспільства феодальна держава використовувала фінансові методи.

Державні видатки, кредити, митна служба і податки посилювали процес розорення селян і ремісників, концентрації багатства у невеликої групи осіб і таким чином стимулювали розвиток капіталістичних відносин.

Державні видатки були потужним засобом первісного нагромадження капіталу. Держава використовувала свої фінансові засоби для завоювання колоній. Колоніські війни сприяли концентрації багатства. Вона також надавала пряму допомогу

підприємцям, субсидувала і кредитувала торговців і промисловців, які будували нові мануфактури або безкоштовно передавала їм державні підприємства. На європейському континенті первісний капітал притікав до промисловців в значній мірі прямо із казни. Наприклад: Уряд Франції надав аванси, безпроцентні позики приватним особам для створення підприємств, а також податкові пільги. В Росії за рахунок державних коштів будувались металургійні, оружейні, тютюнові та інші підприємства і передавались за безцінок купцям-підприємцям. Крім того російські фабриканти отримували від царського уряду землі, кріпосних селян, право безмитної торгівлі.

Видатки держави на ведення введення колоніальних і торгівельних війн, надання субсидій господарству значно перевищували доходи (податки і доходи від власності). В зв'язку з цим виникла потреба у державному кредиті і відповідно в державному борзі, який являвся на той час одним із найсильніших важелів первісного нагромадження капіталу.

Головними кредиторами держави були – купці і лихварі. Для надання їм величезних сум позик вони об'єднувались і створювали акціонерні товариства і банки. Так виникли *Англійський і Ірландський банки, Ост-Індійська Компанія*, які створили передумови для зародження фінансів, корпорацій та фінансового ринку. За період з 1688 – 1739 роки вони надали англійському уряду більше половини своїх позик.

Кредитори збагачувались в результаті високих процентів і спекуляцій державними цінними паперами.

Вслід за внутрішнім розвивався і міжнародний державний кредит. Початок поклали купці італійських міст-республік – Генуї і Венеції. Незабаром в країну-кредитора перетворилась Голандія. Міжнародний кредит прискорив розорення трудового населення країни-боржників, яка для сплати своїх боргів підвищувала податки.

Таким чином, державний кредит, сприяв концентрації капіталу в руках кредиторів-купців, лихварів, банкірів і розвитку виробництва, а також розоренню селян і ремісників шляхом податкової експлуатації, стимулював процес первісного нагромадження капіталу.

Податки – також значно вплинули на процеси нагромадження капіталу.

Кінець епохи феодалізму характеризувався швидким ростом податкових поступлень у зв'язку із зростанням військових видатків, витрат на погашення заборгованості. Усі податкові надходження стали грошовими. Змінився склад платників податків. Дворянство і духовенство не платило прямих податків. Але тепер не тільки ремісники, селяни і купці, а й промислові робітники та буржуазія зобов'язані були платити податки. Слід зауважити, що поступово і буржуазія звільнилась від оподаткування. Податковий тиск посилювала відкупна система оподаткування.

2.4. Фінанси індустріального та постіндустріального суспільства

Наступною стадією розвитку державного життя в Західній Європі – конституційна держава, яка надала фінансовому господарству його сучасний характер і організацію. ХІХ століття характеризується розвитком капіталізму, намітилась тенденція до розширення функцій держави. Про загальне зростання видатків у ХІХ столітті свідчать такі цифри: до 1786 р. доходи всіх країн Європи скоротились 2,56 млн. фр. а через 100 р. 1880-15 млрд. у 6 разів, а чисельність населення навіть не подвоїлась.

Державна діяльність ставала все більш інтенсивною в старих своїх галузях і розширювала на інші цілі (культуру, добробут громадян в основному за рахунок зменшення приватної ініціативи). Отто Фон Бісмор – запропонував соціальне страхування. Найбільшу роль у видатках індустрії держави займали видатки пов'язані із захистом країни (швидкий розвиток техніки військового озброєння).

У мирний час дякуючи засвоєному принципу «*si vi rasem, para belum*» - Хочеш миру – готуйся до війни.

Зросли витрати на утримання війська (оскільки при феодалізмі кожен був воїном), будівництво укріплень, фортець

Зросли видатки на вдосконалення і будівництва засобів укріплення.

З розвитком промислового життя утворення великих промислових центрів торгівлі, сполучень.

Виникає потреба охорони особистого майна – внутрішня безпека.

Паралельно із зростанням державних потреб у XIX столітті відбулися важливі зміни у системі державних доходів обумовленні:

- необхідністю покрити всезростаючі фінансові потреби;
- переміни у державному устрої;
- прогрес

XIX століття характеризується не тільки колосальним зростанням в-ва, а й формуванням нової фінансової системи держави, яка переходить від політики невтручання в економіку до фінансування окремих галузей і підприємств.

Держава перетворюється на великого споживача підприємця, кредитора і позичальника, що призводить до значного зростання видатків.

Змінюється податкова система держави. Уряди формують податкові системи таким чином, що б були найменш обтяжуючі для населення і дохідні для казни. Зросла свідомість державної єдності і сприяла ліквідації провінціалізму і об'єднанні у загальнодержавні податкові системи. (Наскільки широко був розвинутий такий провінціалізм у фінансовій системі можна судити по такому прикладу. У 1811 році у Бадені існувало 50 провінцій у Магдебурзі – 24 системи). Таке об'єднання державного устрою зробило фінанси достатньо сильними, еластичними для задоволення зростаючих потреб.

Державний бюджет – статус закону але з перших років мав хронічно державний характер. Державний борг став постійною складовою державних фінансів, зростання видатків на освіту XX століття супроводжувалось виникненням більш зрілих і досконалих систем оподаткування. Німеччина 1920 рік – Закон про корпоративний податок у 20 роки запровадили податок з обороту, який дозволяв візи від податку (акцизів) на товари широкого вжитку. Зменшується кількість податків.

Фінанси у постіндустріальній економіці.

Для фінансів постіндустріального суспільства характерна глобалізація фінансових відносин, яка викликала введення нових правових норм.

Суб'єктами фінансового права стають міжнародні фінансові організації та інститути.

Сучасне суспільство – це суспільство споживання, а його головні ресурси – не метал, станки, вугілля, а інформація.

Завдяки НТР еволюції і інформації громадяни розвинених країн отримують високі доходи. Проблема їх перерозподілу між більш і менш забезпеченими верстами вже не стоїть так гостро (раніше вона вирішувалась методом прямого подорожного оподаткування) як на початку ХХ століття.

В розвинутих країнах 80-90% урядових доходів забезпечують податки 35-40% ВВП в Україні 25% реального ВВП.

Фінансування масштабних і планових державних видатків за рахунок тимчасових джерел неможливо.

Незважаючи на те, що з кінця 80-х років ХХ століття в ряді країн були прийняті заходи по лібералізації економіки. В цілому за останні 10 тисячоліть збереглася тенденція до посилення ролі держави в регулюванні господарських процесів.

Ця тенденція відома як закон Вагнера Мастрейв “Передбачення Вагнера про зростання державних видатків” (1893) виявилось правильним, хоч і стало помітним тільки через півстоліття і відповідно до Закону обумовлений III факторами:

- структурними змінами в економіці;
- демократизацією суспільства;
- зростаючій зацікавленості і соціальній справедливості.

На сьогодні має місце зростання урядових витрат (випереджуючі темпи зростання урядових витрат порівняно з ростом ВВП економіки)

На думку Г.Стейна радника Рейгана III фактори:

- зростання ролі осіб похилого віку в розвинутих країнах (збільшення затрат на їхнє утримання);

(Підраховано, що в майбутні 25 років чисельність працездатного населення в країнах ОЕСР збільшиться на 5 мільйонів осіб, а населення пенсійного віку на 70 мільйонів.)

- зростання витрат на обслуговування державного боргу.

Проведення політики егалітаризму – франц. (рівність) – направленої на забезпечення всезагальної рівності, стирання майнових відмінностей, стримування

розриву в доходах громадян (коефіцієнт доцільності)

І на кінець доцільно підкреслити особливу роль податків на межі ХХ-ХХІ століття. Поряд з традиціями завданнями держави появились якісно нові:

- вирішення глобальних завдань людства;
- екологія, перенаселення;
- обмеженість світових природних ресурсів;
- проблема питної води.

Питання для самоконтролю:

- 1. Які характерні риси доходів в рабовласницької і феодальної державі ?*
- 2. У чому полягає зміст відкупної системи податків?*
- 3. Що таке «домени» і «регалії»?*
- 4. Як вплинули буржуазні революції на розвиток фінансів.*
- 5. Яка роль фінансів в епоху первинного накопичення капіталу.*
- 6. Роль фінансів у постіндустріальному суспільстві.*

Розділ 3. СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ФІНАНСОВОЇ НАУКИ

3.1. Еволюція фінансової науки

3.2. Розвиток фінансової науки в Україні

3.3. Новітні уявлення вітчизняних вчених про розвиток фінансової науки

i **Основні терміни та визначення:** класичні принципи оподаткування; закон Вагнера; мультиплікатор інвестицій; схильність до споживання і схильність до заощадження; основний психологічний закон; вбудовані бюджетні стабілізатори; компенсаційні фінанси; функціональні фінанси; циклічно збалансований бюджет; бюджет повної зайнятості; акселератор; крива А.Лаффера; грошове правило; суспільні товари і послуги; суспільний вибір; гіпотеза ефективного ринку; гіпотеза фрактального ринку; ризик і ціна капіталу.

3.1. Еволюція фінансової науки

Після розрізнення двох частин політичної економії, зробленого А. Смітом (за сучасною термінологією - позитивної і нормативної економічної теорії), його німецькі послідовники зробили значний крок уперед, виділивши третю складову частину - фінансову науку. Особливо значну і аргументовану підтримку дістав розгляд фінансової науки як самостійної галузі знань у працях російських та українських вчених (В.О. Лебедев, ІХ. Озеров, К.Г. Воблий, В.Ф. Левитський та ін.).

Подальшим кроком у дослідженні диференціації і обґрунтуванні її стали праці представників австрійської школи, насамперед одного з її основоположників, професора Віденського університету К. Менгера (1840-1921). У своїй праці "Дослідження про методи соціальних наук і політичної економії особливо" (1882) австрійський вчений виділив три групи наук: 1) історичні; 2) теоретичні; 3) практичні. На думку Менгера, світ явищ, які підлягають вивченню, охоплює або конкретні явища в їх просторі та часі і в їх взаємних конкретних співвідношеннях, або форми явищ, що повторюються. Залежно від цього виділялися дві групи наук, які дуже відрізняються між собою: науки про індивідуальні явища і науки про родові пізнання. До перших віднесені історичні науки (історія господарського

побуту і статистика), а до других - теоретичні і практичні.

У класифікації К. Менгера та його послідовників (Л. Косса, Є. Філіппович, В.Ф. Левитський, К.Г. Воблий та ін.) практичні науки поділяються на: 1) економічну політику і 2) практичне вчення про сингулярне господарство. Останнє ж у свою чергу ділиться на фінансову науку і на практичне вчення про приватне господарство. Фінанси визначені як наука про основи для доцільного, що відповідає певним умовам, ведення найбільшого сингулярного господарства - державного та інших господарських суб'єктів, що мають фінансову владу.

Класифікація представників нової історичної школи. В останній третині XIX ст. основними опонентами менгерівської класифікації економічної науки виступили представники нової німецької історичної школи на чолі з її основоположником, професором Галльського, Страсбурзького та Берлінського університетів Густавом Шмоллером (1838-1917). У світовій економічній літературі добре відома багаторічна полеміка між К. Менгером і Г. Шмоллером у галузі методології і теорії пізнання, що розвернулася в останній третині XIX ст. В історію економічної та фінансової думки вона ввійшла під назвою "Суперечка про методи". Пізніше вона знайшла своє докладне відображення в працях ряду вчених (В. Гасбах, К. Ар-том, В.В. Святловський, Г.Ф. Симоненко, М.О. Сірінов та ін.).

На думку Шмоллера, так звані практичні економічні науки - це дисципліни, що відмирають: великим прогресом є перетворення їх на дисципліни теоретичні, як це вже й відбулося з фінансовою наукою. Таким чином, представники нової історичної школи на чолі зі Г. Шмоллером у своїй класифікації економічних наук виділили дві частини: 1) загальну; 2) особливу (або спеціальну), до якої віднесли практичну економію і науку про фінанси. Але при обґрунтуванні своєї класифікації вони допустили немало хиб, які піддалися критиці з боку прибічників інших напрямів політичної економії.

На ґрунті теорії граничної корисності в фінансовій науці виникла самостійна школа, основними представниками якої стали Е. Сакс (Чехія), Л. Вальрас (Швейцарія), У. Джевонс (Англія), С. Рікка-Салерно, А. Граціані (Італія), Е. Селігмен (США) та Ін. Найбільш інтенсивно вони розробляли теорію податків і їх перекладення.

Провідний представник цієї школи - професор Празького університету Е. Сакс критично відносився до класифікації економічних наук К. Менгера. Він не заперечував проти виділення фінансової науки в самостійну галузь знання, але вважав помилковою точку зору К. Менгера про фінансову науку як прикладну. На думку Е. Сакса, політична економія і фінансова наука належать до розряду точних наук. Останню треба перебудувати на засадах теорій маржиналізму. Як аргумент вчений висунув положення про те, що колективні потреби - це ті самі індивідуальні потреби, бо їх зазнають окремі індивіди і вони можуть бути задоволені тільки через споживання матеріальних благ. Тому, на думку Е. Сакса, фінансове господарство - це споживання багатств на задоволення певних потреб; звідси його закони визначаються суб'єктивною цінністю.

Класифікація К. Воблого. Видатний вчений, професор Київського університету і Київського комерційного інституту К.Г. Воблий (1876-1947) проблему класифікації економічних наук, завдань і методів кожної з них зокрема спеціально розглянув у праці "Питання про метод в історії політичної економії (історико-методологічний нарис)" (1907). Вчений вважав, що наука повинна дати відповідь на запитання: "Що є, як і чому воно так відбулося (звершилося) і як буде розвиватися далі?" Цей загальний принцип потрібно покласти в основу класифікації економічних дисциплін. З усіх існуючих на початок ХХ ст. класифікацій К. Воблий найбільше задовільною вважав систему, обґрунтовану К. Менгером. Предмет науки про фінанси вчений визначив так: вчення про державні доходи і витрати, державний кредит, фінансове управління та контроль.

У ХІХ - на початку ХХ ст. в економічній науці реально існували дві тенденції: до диференціації (спеціалізації) наук і до утримання їх у лоні політичної економії. Обидві тенденції знаходили своє відбиття і в класифікації економічних наук.

Протягом другої половини ХІХ ст. в самій фінансовій науці мали місце дві точки зору на її співвідношення з фінансовим правом. Згідно з першою, вчені (А. Вагнер, Л. Штейн, Г. Еллінек, І.Х. Озеров та ін.) заперечували самостійність фінансового права і не визнавали межі між фінансовим правом і фінансовою наукою. Професор Озеров, наприклад, ототожнював поняття "фінанси", "фінансове право",

"фінансова на- ука" і "наука про фінанси" як ідентичні. На його погляд, фінансова наука (або в просторіччі "фінанси") вивчає господарство союзів публічного характеру (держави, общин), тобто сукупність відносин, що виникають на ґрунті добування і витрачання цими союзами матеріальних засобів; вона досліджує також відбиття різних форм господарства на різних сторонах народного життя.

Інші вчені розрізняли фінансову науку і фінансове право як відносно самостійні наукові дисципліни зі своїми предметом та методами дослідження. Вони зводили завдання науки фінансового права, що трактувались у нормативістському дусі, до вивчення позитивного законодавства.

Професор кафедри фінансового права Санкт-Петербурзького університету Леонід Ходський (1854-1919) визначив фінансову науку як науку про державне господарство, предметом якої вважав систематичне дослідження та оцінку способів добування матеріальних засобів, необхідних державі для виконання її найближчих цілей і способів ведення державних підприємств. Відповідно до цього визначення вчений до складу фінансової науки включив: 1) викладення теоретичних основ різних видів доходів; 2) вивчення діючого фінансового законодавства, тобто фінансове право у тісному смислі; 3) вивчення та критичну оцінку фактичного матеріалу, що відноситься до державного господарства; 4) вироблення раціональних основ для ведення всіх частин державного господарства. Отже, за складом елементів та завданнями фінансова наука, у розумінні Л. Хомського, була набагато ширшою, ніж поняття фінансового права. Як бачимо, останнє становило лише суттєву частину фінансової науки. На думку вченого, фінансове право повинно слугувати вихідним пунктом в усіх фінансових дослідженнях, але воно вже не може вичерпати зміст фінансової науки.

Таким чином, економічна і фінансова думка XIX - початку XX ст. відзначена численними спробами класифікації (систематизації) економічної науки. Вони, як бачимо, адекватно відбиті в історії економічних і фінансових учень багатьма відомими їх представниками, в тому числі вітчизняними. Багато з питань класифікації та їх вирішення, на наш погляд, не втратили своєї актуальності й понині.

3.2. Розвиток фінансової науки в Україні

Правильно розкрити історію української фінансової думки можливо лише за умови врахування загальних і специфічних тенденцій у розвитку фінансової науки в Україні. Загальні тенденції пов'язані зі становленням і розвитком капіталістичної ринкової економіки, прогресом світової економічної науки, зокрема фінансової. Ці тенденції по-різному проявилися в першій і другій половинах ХІХ ст. Своєрідною межею слугує відміна кріпацтва в Російській імперії в 1861 р., у зв'язку з чим значно поживляється наукова робота, її масштабність, з'являється зацікавленість широких кіл громадськості до фінансових питань. Фінансові реформи 80—90-х років М.Х. Бунге, І.А. Вишнеградського та СЮ. Вітте, з одного боку, спиралися на солідний доробок фінансової науки, а з іншого - давали могутній імпульс для її подальшої розробки, в тому числі і в історичному аспекті. "У другій половині ХІХ ст. наша фінансова наука розростається у велику гілку суспільних знань з багатою літературою і підготовленими підручниками та порадами", - констатував професор М.М. Соболев.

Специфічні тенденції розвитку фінансової науки в Україні визначалися особливостями становища та розвитку української економіки: відсутністю державності протягом кількох століть і відокремленістю від сусідніх країн - Австро-Угорщини та Польщі. Через це, по-перше, українська наука сприймалася як несаможиттєва, несамобутня, "розчинена" в економічній думці метрополії; по-друге, зберігалися регіональні відмінності у формуванні та розвитку фінансової науки; по-третє, прикладні, історичні й інші аспекти дослідження фінансів тісно пов'язувалися з проблемами національного самовизначення, зміцнення національних елементів у провідних галузях економіки, піднесення добробуту населення; по-четверте, важливими осередками розвитку нашої національної думки і видавничої справи ставали культурні центри метрополій та інші міста за межами України (Петербург, Москва, Будапешт, Відень. Варшава, Краків, Прага, Париж, Женева, Берлін та ін.).

Переплетіння загальних і специфічних для розвитку фінансової науки

тенденцій, певне "накладання" їх одна на одну зумовили притаманні лише українській фінансовій думці особливості. Серед них - дослідження географічного розподілу державних доходів і витрат у Російській імперії (а потім - у СРСР) з метою з'ясування місця та ролі в цьому процесі України.

Важливою сторінкою в історії української фінансової думки стала діяльність Комісії з вивчення фінансових справ, Заснована в березні 1926 р. в складі соціально-економічного відділу Української академії наук і очолювана академіком Л.М. Яснопольським, вона вела активну роботу в галузі дослідження фінансів. "Завдання Комісії полягає в тому, щоб згрупувати навколо себе всі ті наукові сили - старі та молоді - на території України, які працюють у царині питань фінансових, грошового обігу, кредиту та банківської економіки, - наголошував Л.М. Яснопольський.

У дослідженні фінансів СРСР і окремих союзних республік, і насамперед України, зусилля науковців концентрувалися на з'ясуванні специфіки радянської фінансової системи, пов'язаної з особливостями соціальної й економічної політики держави, проблем формування та розвитку податкової системи, структури бюджету та його поділу на загальносоюзний, ре-публіканські та місцеві бюджети, фінансування народного господарства тощо. Серед розробок деяких із названих проблем відзначимо статті Л.М. Яснопольського про фінансові та кредитні установи України, особливості фінансово-кредитної політики в окремих галузях економіки республіки, В.Ф. Яновського "Конвенційні тарифи СРСР", В.М. Доброгаєва "Географічний розподіл державних і місцевих прибутків і видатків по округах України".

3.3 Новітні уявлення вітчизняних вчених про розвиток фінансової науки

Протягом 90-х років ХХ ст. на постсоціалістичних теренах відбулися докорінні зміни у дослідженні та викладанні фінансової науки. Вони об'єктивно обумовлені зміною суспільно-економічного ладу, переходом від системи централізованого директивного планування і управління народним господарством до ринкової економіки. З нею (зміною) пов'язані зникнення попереднього об'єкту дослідження економічних наук в умовах державного соціалізму і виникнення нового

- функціонуючої ринкової економіки. Ці процеси супроводжуються формуванням громадянського суспільства, створенням правової держави, розвитком демократії.

В нових соціально-економічних умовах доводиться шукати нові підходи до вирішення гострих економічних і соціальних проблем. Перед економічними науками, у тому числі фінансовою, постають важливі питання про напрямки і засоби зміцнення фінансової системи, наповнення державного бюджету, зміцнення національної валюти та ін.

Зміна об'єкту дослідження неминуче потягла за собою і зміну попередніх уявлень про становлення та розвиток радянської фінансової науки, призвела до вироблення нових поглядів вітчизняних науковців у галузі фінансів.

Насамперед йдеться про критичний перегляд основних положень радянської фінансової науки. "У вітчизняній фінансовій науці радянського періоду, - зазначає В.Л.Андрущенко, - дві ідеї посідали центральне місце в фінансовій теорії: Ідея відносин та ідея додаткової (фінансової) експлуатації, хоч на самому Заході вони залишались на узбіччі основних течій фінансової думки".

На думку В.Л.Андрущенка, сучасна парадигма західної фінансової науки характеризується наступними рисами:

- за способом дослідження - методологічним індивідуалізмом, що передбачає аналіз фінансових явищ через призму поглядів, поведінки, інтересів індивідумів;
- за розумінням природи фінансів - інтерпретацією державних фінансів як грошової субстанції, двоєдиної в своїй схожості й відмінності відносно інших грошових форм;
- за соціальною спрямованістю - відмовою від старомодних уявлень про фіскальну експлуатацію народ-*еих* мас державою;
- за етикою наукової полеміки - визнанням суперечливості й багатоваріантності наукового пізнання дійсності, толерантним ставленням до протилежних точок зору.

Запропоноване також нове розуміння функцій державних фінансів у новій термінологічній версії: розподільчо-аллокаційна; дистрибутивно-трансфертна; стабілізаційно-регламентуюча.

Типове радянське трактування суті фінансів як безсуб'єктних відносин піддав критиці професор О.Д.Василик. У зв'язку з цим переосмислюються зміст та завдання фінансової науки. Відомі українські науковці О.Д.Василик та С.В.Мочернин суть фінансової науки визначають таким чином: це наука, яка вивчає діяльність держави, підприємницьких структур, організацій і окремих громадян, пов'язану зі створенням і використанням фондів фінансових ресурсів у конкретних історичних умовах, а також закони і закономірності цих фінансових явищ і процесів у їхній взаємодії. Вивчення зазначених проблем пов'язується із обмеженістю розмірів фінансових ресурсів в економіці, а звідси - з їх ефективним використанням для якнайповнішого задоволення для загальнолюдських потреб. Однак шляхи його вирішення залежать від умов, що склалися в країні, рівня економічного розвитку суспільства, форми власності, структури економіки, соціального складу населення, рівня інтеграції у світову економіку та ін. Загальна мета фінансової науки - пізнання дії об'єктивних законів і закономірностей у сфері фінансів, передання результатів наукових досліджень для практичного використання. Фінансова наука, фінансове право і фінансова політика розглядаються як напрями дослідження фінансових проблем для всебічного вивчення фінансів.

Щодо змісту фінансової науки, то науковці вважають, що вона складається з таких розділів: наука про державний бюджет; наука про державні доходи і видатки; наука про фінанси підприємницьких структур; наука про державний кредит; наука про місцеві фінанси, страхування та ін.

Питання для самоконтролю:

1. Які причини недиференційованості економічної науки у XIX - початку XXст.? Поясніть.
2. Охарактеризуйте особливості класифікації економічних наук німецькими вченими.
3. Які тенденції виокремилися щодо класифікації економічних наук у XIX - початку XX ст.?
4. Які особливості розвитку фінансової науки в Україні Ви можете виділити?
5. Розкрийте новітні уявлення вітчизняних вчених про фінанси.

- 4.1. Економічний зміст і типи фінансової політики
- 4.2. Складові частини фінансової політики, їх характеристика
- 4.3. Фінансова політика України на сучасному етапі розвитку

i *Основні терміни та визначення:* фінансове право; норми фінансового права; джерела фінансового права; фінансове законодавство; фінансова політика; фінансова стратегія і фінансова тактика; фіскальна (податково-бюджетна) політика; монетарна (грошово-кредитна); політика; фінансова стабілізація; фінансова політика суб'єктів господарювання.

4.1. Економічний зміст і типи фінансової політики

У загальному розумінні (змісті) політика (грецьк. *politika* – державні і суспільні справи).

Більшість своїх функцій держава реалізує через економічну політику, складовою частиною якої є фінансова політика, яка традиційно розглядається як одна із пріоритетних сфер державного регулювання економіки.

В той же час фінансова політика відносно самостійна сфера діяльності держави. Практично вона здійснюється через розробку на певний період часу системи заходів по мобілізації частини фінансових ресурсів суспільства в бюджети їх раціональному розподілу і ефективному використанні для виконання державою своїх функцій. Її реалізація забезпечується сукупністю бюджетно-податкових, моніторних і інших фінансових інструментів і інститутів наділених відповідними законодавчими повноваженнями по формуванні і використанні фінансових ресурсів і регулюванні грошових потоків (рис.4.1.).

Фінансова політика – є складовою частиною фінансової науки, відрізняється від чистої науки своїм прикладним характером і імперативним способом розвитку.

Фінансова політика – це визначена державою на певному етапі розвитку суспільства наукова програма використання фінансів з метою успішного використання планів соціально-економічного розвитку. Вона є елементом надбудови і пов'язана із суб'єктивними подіями певних заходів можуть

створюватись умови для їх розвитку.

Рис. 4.1. Види фінансової політики

Фінансова політика передбачає:

- розробку обґрунтованої програми розвитку фінансів.
- визначення основних напрямів використання фінансів на перспективу і поточний період.
- здійснення практичних дій направлених на досягнення цілі.

Основна мета фінансової політики полягає у:

- збільшенні обсягу і покращенні ефективності використання фінансових ресурсів;
- оздоровлення і структурна перебудова економіки, впорядкування грошового обігу;
- оптимізація розподілу ВВП між галузями економіки, територіями і соціальними групами;
- досягнення більш високого рівня життя населення на основі розвитку галузей промисловості і сільського господарства.

Таким чином, фінансова політика, безпосередньо пов'язана з державним регулюванням фінансових ресурсів з метою забезпечення добробуту всього населення.

Суб'єктом вироблення фінансової політики є держава в особі вищих органів

влади і управління, а суб'єктом реалізації виступають фінансові органи та інституції.

Формування фінансової політики включає концептуальне визначення засад і напрямів цієї політики з позицій вирішення поставлених завдань та розробка конкретних заходів щодо їх реалізації.

Для того щоб організація фінансових відносин носила науковий характер, сприяла позитивному впливу на результати господарювання, суспільству необхідно виробити стратегію і тактику використання фінансів для досягнення поставленої мети і вирішення завдань соціально-економічного розвитку.

Фінансова політика залежно від тривалості періоду на який вона розрахована включає:

- фінансову стратегію;
- фінансову тактику.

Вони тісно пов'язані. Стратегія визначає сутність і напрями тактики, у свою чергу тактичні можливості обмежують вибір стратегії, (адже безглуздо визначити стратегічні цілі і завдання для вирішення яких недостатньо тактичних засобів).

Фінансова стратегія – це політика що розрахована на довготривалу перспективу. Передбачає основні напрямки використання фінансів на тривалу перспективу.

Прикладом стратегічних завдань і їх фінансового забезпечення є:

- проведення приватизації;
- запровадження власної грошової одиниці;
- подолання інфляції.

Стратегічною метою фінансової політики являється забезпечення економічної, фінансової і соціальної стабільності в країні на онові економічного зростання.

Фінансова тактика – являє собою поточну політику, спрямовану на вирішення конкретних завдань, відповідного періоду, що вплив із розробленої стратегії (удосконалені системи оподаткування, перерозподіл фінансових ресурсів через бюджетну систему, пільги, стимули.).

Типи фінансової політики

Еволюція фінансів обумовлює появу різних типів фінансової політики, оскільки розвиток держави пов'язаний із змінами фінансової політики. Використання того чи іншого типу визначається особливостями поточного етапу розвитку економіки і соціальної сфери інтересами керуючих партій, соціальних груп і теоретично-правлячими концепціями, що впливають на економічний і політичний курс держави.

Все це забезпечує збереження і розвиток існуючої в даній державі системи суспільних відносин.

Розрізняють три основні типи фінансової політики:

- класичну;
- регулюючу;
- планово-директивну.

До кінця 20-х років минулого століття основним типом фінансової політики більшості країн був класичний її варіант. Така політика була основана (базувалась) на працях класиків політекономії А.Сміта (1723-1790) і Д.Рікардо (1772-1823) і їх послідовників. *Основний її зміст:*

- невтручання держави в економіку;
- збереження вільної конкуренції;
- використання ринкового механізму як головного регулятора господарських процесів.

Наслідком цього було:

- обмеження державних видатків і податків;
- забезпечення умов для формування і виконання збалансованого бюджету.

Держава прагнула до зменшення видатків бюджету, які зводились в основному до:

- військових видатків;
- виплати % по державному боргу його погашенні і управлінні.

Система оподаткування, включає в основному – непрямі і майнові податки, повинна була забезпечувати збалансований бюджет. Система управління фінансами була простою і зосереджувалась, як правило в одному органі управління – міністерстві фінансів (казначействі).

Розвиток виробничих сил поставив питання про зміну підходів до фінансової політики.

Особливо гостро постало це питання і кінці 20-х рр. минулого століття, коли загострився весь комплекс економічних, соціальних і політичних проблем більшості країн. Саме в цей час в західних країнах здійснювався перехід до *регулюючої фінансової політики*.

Спочатку вона базувалась на економічній теорії англійського економіста Дж. Кейнса (1883-1946) і його послідовників.

Вони виходили із необхідності втручання і регулювання державою циклічного розвитку економіки. Метою фінансової політики поряд з її традиційними завданнями, стало використання фінансового механізму для регулювання економіки і соціальних відносин з метою забезпечення повної зайнятості населення.

Основними інструментами втручання в економіку стають державні видатки, за рахунок яких формується додатковий попит, здійснюється фінансове забезпечення, зростання підприємницької діяльності, збільшення національного доходу, сприяють ліквідації безробіття, шляхом фінансування процесу створення нових робочих місць. Кардинально змінилася і система податків.

Головним механізмом регулювання став податок з доходів, застосовуються прогресивні ставки оподаткування.

Держава активно розвиває застосування довгострокових і середньострокових позик. Ринок позикових капіталів стає другим по значенні джерелом доходів бюджету, а дефіцит бюджету використовується для регулювання економіки. Змінюється система управління фінансами, замість єдиного органу управління, виникає декілька самостійних спеціалізованих органів. Виділяються окремі служби, що займаються плануванням бюджету, бюджетних видатків, здійснюють контроль за поступленням податків, управління державним боргом. В цілому, кейнсіанська регулююча фінансова політика показала свою (сравнительную) ефективність. Вона забезпечила в 30-60 рр. стабільний економічний ріст, високий рівень зайнятості і ефективну систему фінансування соціального забезпечення в більшості цих країн.

В 70-х рр. в основу фінансової політики була покладена неоконсервативна стратегія, пов'язана з неокласичним напрямом економічної теорії. Ця різновидність

фінансової політики не пов'язана з відмовою від регулювання як її мети, але обмежує втручання держави в економічну і соціальну сферу. Крім економічного зростання і зайнятості, держава регулює грошовий обіг, валютний курс, структурну перебудову економіки.

Зменшуються обсяги перерозподілу національного доходу через фінансову систему, зменшення бюджетного дефіциту, стимулювання зростання збережень як джерела виробничого інвестування. Важлива роль відводиться податкам, завдання полягає у їх скороченні і зменшенні ступеня грошового оподаткування. Слід відмітити, що різноманітні різновидності регулюючої фінансової політики тісно взаємопов'язані.

Планово-директивна фінансова політика застосовується в країнах, з командно-адміністративною системою управління економікою. Заснована на державній власності на засоби виробництва, планова система управління дає можливість здійснювати пряме директивне керівництво усіма сферами економіки і соціальним життям, в тому числі і фінанси.

Мета фінансової політики в цих умовах – забезпечення максимальної концентрації фінансових ресурсів держави для їх наступного перерозподілу і відповідності з основними пріоритетами державного клану. Така політика застосовувалась в колишньому СРСР та в інших соціалістичних країнах.

Вона показала свою досить високу ефективність в роки, коли потрібна була максимальна концентрація фінансових ресурсів. Для фінансування надзвичайних видатків (в роки Другої світової війни, відбудова народного господарства і т.п.).

Разом з тим використання фінансів в умовах нормального функціонування економіки, привело до негативних наслідків:

- зниження ефективності виробництва;
- сповільненню розвитку соціальної сфери суспільства;
- різкому погіршенню фінансового стану держави.

На нинішньому етапі розвитку постіндустріального суспільства фінансова політика повинна враховувати наслідки світової фінансово-економічної кризи, процеси глобалізації та інтерналізації.

Дискреційна фінансова політика (від франц. *discretion* – рішення за власним роздумом – право уряду, глави держави діяти в певних умовах на власний роздум) – цілеспрямована зміна параметрів державного фінансування, податків сальдо державного бюджету в результаті спеціальних рішень уряду, спрямована на зміну рівня зайнятості, обсягів виробництва і темпів інфляції.

При дискреційній фінансовій політиці з метою стимулювання супутнього попиту в період спаду цілеспрямовано створюється дефіцит бюджету в результаті збільшення державних видатків (наприклад на фінансування програм по створенні нових робочих місць) або зменшенні податків.

Основні інструменти дискреційної фінансової політики:

- соціальні програми;
- урядові закупки;
- державні інвестиції;
- управління податковим тягарем;
- зміна розмірів трансфертів.

Стимулююча фінансова політика – (фінансова економія) в короткостроковій перспективі має на меті :

- подолання циклічного спаду виробництва;
- передбачає збільшення видатків;
- зниження податків.

В довгостроковій перспективі політика зниження податків може привести до зростання економічного потенціалу. Досягнення цих цілей пов'язано з проведенням комплексної податкової реформи, яка повинна супроводжуватись обмежуючою кредитно-грошовою політикою Національного (Центрального) Банку і оптимізацією структури державних видатків.

Фінансове регулювання можна проводити, використовуючи такі інструменти фінансової політики:

- умови формування прибутку;
- способи кредитування через облікову ставку;
- систему спеціальних податкових пільг;
- ціни;

- митні збори;
- рівень заробітної плати та ін.

Сукупність фінансових регуляторів поряд з грошово-кредитним механізмом становить основу сучасної фінансової політики. Її ефективність у кожний конкретний момент залежить від вміння владних структур держави забезпечити комплексне використання фінансово-кредитних важелів і стимулів.

Теорія і практика господарювання виробили ряд вимог до фінансової політики. До них відносяться:

1) науковий підхід, що передбачає відповідність фінансової політики закономірностям суспільного розвитку, постійний облік висновків фінансової теорії (порушення цієї найважливішої вимоги веде до великих втрат у народному господарстві);

2) облік конкретних історичних умов, підсумків кожного етапу розвитку суспільства, внутрішнього становища в країні та міжнародної обстановки, реальних економічних і фінансових можливостей держави;

3) ретельний аналіз практики попереднього господарського та фінансового будівництва, вивчення нових тенденцій і прогресивних явищ, світового досвіду (своєчасна зміна фінансової політики з урахуванням специфічних особливостей дозволяє в короткі терміни і з меншими втратами вирішувати завдання, що стоять перед державою);

4) застосування комплексного підходу до вироблення та здійснення фінансової політики з орієнтацією на виконання ключового завдання конкретного етапу розвитку; забезпечення тісного взаємозв'язку між основними частинами економічної політики – фінансової і кредитної політики в області ціноутворення, заробітної плати;

5) підвищення ефективності використання фінансових ресурсів в результаті дієвої фінансової політики (ігнорування факторів, що впливають на ефективне використання фінансових ресурсів при проведенні фінансової політики обертається розпорощенням коштів і збіднінням джерел, які забезпечують фінансування потреб держави);

6) облік множини факторів у багатоваріантних розрахунках за методом накладення фінансових заходів на конкретну економічну ситуацію в країні, прогнозування результатів при виробленні концепції фінансової політики;

7) передбачення наслідків фінансових заходів, що дозволяє уникнути непередбачуваних змін у фінансовій політиці і створити сприятливі умови для діяльності підприємств;

8) широке застосування висновків політекономічної та фінансової наук при виробленні ефективної фінансової політики;

9) аналіз великої достовірної інформації про фінансовий потенціал, об'єктивні можливості держави, стан справ в економіці; використання математичного моделювання та електронно-обчислювальної техніки

Результативність фінансової політики підвищується, якщо вона відповідає потребам суспільного розвитку, інтересам усіх верств суспільства і враховує конкретні історичні умови. Не меншою мірою успіх залежить від того, наскільки опрацьовано механізм узгодження та реалізації інтересів різних суб'єктів економічної діяльності та наявних у держави об'єктивних можливостей. Щоб оцінити фінансову політику уряду, в першу чергу слід визначити, які цілі суспільного розвитку визначені їм в якості пріоритетних, які завдання (перспективні і ближчі) і в які терміни воно передбачає вирішити. Тільки при таких умовах можна дати об'єктивну оцінку фінансовій політиці.

4.2. Складові частини фінансової політики, їх характеристика

Для того щоб краще усвідомити зміст, завдання та вимоги до фінансової політики і розділити сфери фінансових відносин виходячи з їх сутності та змісту, слід роздивитися самостійні складові частини фінансової політики – податкову, бюджетно-фінансову і грошово-кредитну (монетарну) політику.

Податкова політика являє собою розробку, ухвалення та реалізацію рішень законодавчого рівня щодо податкової системи та її елементів з метою досягнення необхідних суспільству економічних і соціальних результатів. Як невід'ємна частина фінансової політики, вона реалізує інтереси держави. Її головне призначення

полягає у вилученні частини валового суспільного продукту на загальнодержавні потреби, мобілізації цих коштів і наступному перерозподілі через бюджет.

Своє призначення і функції податки здійснюють в єдиному бюджетному процесі, виконуючи фіскальну і стимулюючу функції. Фіскальна функція реалізується за допомогою вилучення доходів населення і господарюючих суб'єктів для формування бюджетного фонду. Стимулююча функція виражається через економічні важелі впливу (посилення мотивів до праці, економне витрачання фінансових ресурсів, фінансову підтримку ринкових реформ) і впливає на відтворувальний процес, стимулюючи або стримуючи його розвиток.

У будь-якому суспільстві держава використовує податкову або фіскальну політику для виконання своїх функцій і завдань, досягнення намічених цілей. В умовах розвинених ринкових відносин податкова політика держави спрямована на перерозподіл ВВП з метою зміни структури виробництва, територіального економічного розвитку, підвищення рівня доходів населення.

Податковий механізм представляє собою сукупність організаційно-правових норм, методів і форм грошового управління оподаткуванням через систему різних інструментів. Держава надає своєму податковому механізму юридичну форму за допомогою податкового законодавства та регулює його. Таким чином, податки набувають нової якості, виступаючи в ролі одного з важелів регулювання економічної активності, впливу на процес відтворення.

Діючий в Україні податковий механізм не повною мірою виконує своє призначення. Високий рівень оподаткування обмежує фінансові можливості господарюючих суб'єктів у забезпеченні зростання виробництва, перешкоджає не тільки розширеному, але навіть і простому відтворенню. Крім того, податкову систему відрізняють заплутаність і мінливість: з моменту свого виникнення (1991 р.) вона змінювалася більше 10 разів, а кількість податків варіювалося від 16 до декількох десятків. Наприклад, в 2010 р. в Україні діяло понад 150 різних податків, зборів та відрахувань. Частий перегляд видів, умов і норм оподаткування спричиняє негативний вплив на економіку, послаблює ефективність податкових пільг, перешкоджає притоку іноземних інвестицій.

Бюджетно-фінансова політика як складова частина фінансової політики пов'язана з розподілом фонду грошових коштів держави і подальшим їх використанням за галузевим, цільовим і територіальним призначенням. Вона орієнтується в основному на досягнення врівноваженого бюджету, що збалансований за державними доходами і видатками протягом усього бюджетного періоду.

Найчастіше завдання державної бюджетної політики полягає в подоланні бюджетних дефіцитів, які часом сягають критичного рівня. Великий бюджетний дефіцит стимулює зростання внутрішнього і зовнішнього державного боргу, дестабілізує грошову систему держави, провокує інфляцію. Щоб домогтися збалансованості державного бюджету, бюджетна політика повинна найтіснішим чином сполучатися з політикою доходів і витрат держави.

Активна роль держави в здійсненні економічних та соціальних перетворень обумовлює різноманіття конкретних видів бюджетних витрат. Це пов'язано з дією ряду факторів: природою і функціями держави, рівнем соціально-економічного розвитку країни, формами надання бюджетних коштів і т.п. Поєднання названих факторів на кожному з етапів розвитку держави породжує таку систему витрат, яка відповідає потребам економіки, типу і рівню управління нею. Головним обмежувачем державних витрат служать доходи бюджету.

Політика державних доходів виходить з наявних і потенційних джерел надходження грошових коштів до державного бюджету. Вона повинна враховувати, що джерела не є невичерпними і безконтрольне їх використання здатне підірвати економіку країни і в кінцевому рахунку виснажити канали отримання доходів.

Програма соціально-економічного розвитку Україна на 2009-2014 рр. і на період до 2017 р. основними напрямками бюджетно-фінансової політики визначила інвестування бюджетних коштів у формування конкурентоспроможної структури національної економіки, реалізацію соціально-економічних пріоритетів та державних програм. Програмою передбачено використання низько-інфляційних джерел фінансування дефіциту бюджету.

Державний бюджет поповнюється в основному за рахунок податкових надходжень, тому бюджетно-фінансова політика держави тісно сплітається з

податковою, утворюючи бюджетно-податкову політику.

Бюджетно-податкова (фіскальна) політика полягає у впливі держави в особі Міністерства фінансів України за допомогою Головного державного казначейства на величину і структуру державних витрат і систему оподаткування для досягнення загальноекономічних цілей – збільшення реального ВВП і рівня зайнятості. При цьому необхідними умовами є відсутність інфляції і стійке зростання економіки.

Однією з основних функцій казначейства є організація виконання бюджету, тобто формування його доходної частини і здійснення контролю за використанням видаткової.

Реалізація бюджетно-податкової політики в Україні проходить за допомогою дискреційної (активної) політики (свідоме маніпулювання бюджетно-податковою сферою) і автоматичної (пасивної), що не вимагає спеціальних рішень уряду. Обидва види активно взаємодіють.

На цьому етапі в Україні поступово знижуються податкові ставки й одночасно збільшуються державні витрати, що характеризується як м'яка фіскальна експансія. Здійснюється також стабілізаційна політика, що передбачає постійне зростання виробництва при помірних темпах інфляції.

Для України життєво важливим є стійке економічне зростання на тлі прийняттого рівня інфляції. Країна переживає трансформаційний період при недостатньо розвиненому виробництві та низької ефективності приватного сектора. Незважаючи на всю різноманітність застосовуваних заходів, загальне правило бюджетно-податкової політики таке: а) держава стимулює сукупний попит, збільшуючи державні витрати і (або) знижуючи податки в періоди спаду; б) воно стримує попит у періоди підйому, тим самим згладжуючи коливання економічного циклу.

Фінансове оздоровлення економіки неможливе без стабілізації грошово-кредитних відносин, що становлять основу фінансової політики держави.

Під грошово-кредитної (монетарної) політикою розуміють сукупність заходів у грошово-кредитній сфері, спрямованих на зміну грошової пропозиції для досягнення ряду загальноекономічних завдань. Проводить її Національний банк України. Він зобов'язаний здійснювати нагляд і контроль за діяльністю грошової і

банківської систем. Саме Національний банк формує основні правила політики. Будучи квазідержавним, він діє не заради прибутку, хоча і може отримувати його від своїх операцій, а заради реалізації тих заходів, які обрало керівництво країни в рамках державної політики, в тому числі й фінансової.

Головною метою грошово-кредитної політики є створення умов для досягнення і підтримки високого рівня виробництва, стабілізації цін, зміцнення національної грошової одиниці (при повній зайнятості і відсутності інфляції). Зазвичай ключові її параметри визначаються в державних програмах розвитку на різні періоди (3, 5 і більше років).

Поточна грошово-кредитна політика орієнтована на більш конкретні і доступні цілі, як то: підвищення ролі банківського кредиту в стимулюванні суб'єктів господарювання до ефективного використання позичкових коштів; більш гнучкий підхід до надання кредиту, формування банківських резервів; розвиток фінансового ринку; скорочення необґрунтованого перетікання грошей із сфери безготівкового обороту в готівковий; конвертованість української гривні; реорганізація ощадної і страхової справ.

Інструменти, що використовуються для досягнення цілей грошово-кредитної політики, розрізняються за принципом впливу на грошову масу і бувають прямими (загальними) і непрямими. До прямих відносяться ліміти кредитування і пряме регулювання процентної ставки; до непрямих – операції на відкритому ринку, зміна норми обов'язкових резервів та облікової ставки (ставки рефінансування).

На практиці такі складові фінансової політики, як грошово-кредитна та бюджетно-податкова, діють не автономно, а в тісному взаємозв'язку. Політика, у якій використовуються форми фіскального і монетарного регулювання, називається стабілізаційною. Кожна з її складових може стримувати або стимулювати економіку, відповідно до цього розрізняють чотири варіанти стабілізаційної політики:

- 1) «дорогі» гроші і стримуюча фіскальна політика;
- 2) «дорогі» гроші і стимулююча фіскальна політика;
- 3) «дешеві» гроші і стримуюча фіскальна політика;
- 4) «дешеві» гроші і стимулююча фіскальна політика.

Перший варіант характеризує жорстку фіскальну та жорстку монетарну

політику, в результаті якої скорочується сукупний попит. Вона надає протидію інфляції, але може обернутися економічним спадом.

І тоді доцільно використовувати другий варіант, тобто змінити тільки бюджетно-податкову політику, щоб поживити виробництво. Однак і тут можливі прояви негативного ефекту – витіснення приватних інвестицій.

Третій варіант пом'якшує обстановку, що склалася після витіснення інвестицій, і змінює структуру попиту, створюючи умови для швидкого зростання економіки.

При використанні четвертого варіанту збільшуються і інші складові сукупного попиту.

Слід зазначити, що в більшості випадків первинними є заходи бюджетно-податкової політики. Фіскальні інструменти знаходяться в безпосередньому підпорядкуванню Уряду України, а грошово-кредитна політика формується Національним банком країни. Останній підзвітний Главі держави і в якійсь мірі незалежний від Уряду. Тактичні цілі Національного банку спрямовані не на реальний сектор економіки, а на регулювання показників фінансового ринку.

Вагомим плюсом бюджетно-податкової політики є термін прояви застосовуваних інструментів. Результат зміни податкового навантаження може позначитися вже у поточному році, тоді як грошово-кредитна політика орієнтована на тривалі періоди часу. Швидкодія здатна стати вирішальним фактором у виборі варіанту політики.

До переваг грошово-кредитної політики відносяться її гнучкість і політична прийнятність. За останні 15 років заходи грошово-кредитної політики успішно використовувалися як для зниження темпів інфляції, так і для подолання економічного спаду. Сьогодні грошово-кредитна політика сприймається як основний інструмент стабілізації економіки.

Таким чином, фінансова політика на нинішньому етапі характеризується якісно іншими підходами до функціонування народного господарства з урахуванням переходу до ринкових умов господарювання, реформи цін, оплати праці, податкової і кредитної систем, спрямованих на формування нового фінансового механізму.

4.3. Фінансова політика України на сучасному етапі розвитку

Однією з умов повноцінного розвитку країни (як на макро-, так і на мікрорівні) є вірний вибір фінансової політики. Основу фінансової політики і фінансового механізму складає стратегічна концепція, правильність якої перевіряється практикою. Непопулярну фінансову політику, що дає негативні результати при її реалізації, замінюють новою. Особливості української моделі економіки вимагають постійного коректування фінансової політики.

Фінансова політика України регламентується наступними документами:

- Програмою соціально-економічного розвитку Україна;
- Прогнозом соціально-економічного розвитку України на відповідний рік;
- Законом України про бюджет на відповідний рік та ін.

На відміну від грошово-кредитної політики, що ведеться на основі довгострокової програми розвитку банківського сектора і грошово-кредитної сфери, бюджетне планування на Україні, як правило, охоплює лише черговий фінансовий рік. Основні положення документів, що визначають фінансову політику, наступні:

- забезпечення сталого економічного зростання на якісному рівні, що дозволяє підвищити реальні доходи населення;
- створення податкової системи, що відповідає вимогам економічного зростання та фінансової стабілізації;
- зниження податкового навантаження;
- підвищення ефективності державних витрат і скорочення рівня витрат бюджету по відношенню до ВВП;
- поетапна консолідація державних ресурсів у бюджеті;
- концентрація бюджетних коштів з метою реалізації найважливіших державних програм і заходів;
- оптимізація та вдосконалення управління державним боргом.

Ознакою стабільності бюджетно-податкової системи у світовій практиці служать наступні граничні значення:

- дефіцит бюджету – не більше 3% ВВП;
- рівень державного боргу для перехідних економік – не більше 55% ВВП;

- рівень платежів з обслуговування зовнішнього боргу в обсязі доходів бюджету – не більше 30%.

На Україні показники фінансової безпеки знаходяться в допустимих межах і далекі від критичних значень.

Фундаментом успішної бюджетно-податкової політики має бути не просто формальне позбавлення від бюджетного дефіциту, але усунення проблем, що породжують його. Цього можна досягти, сформувавши сприятливе інвестиційне та конкурентне середовище, усунувши перешкоди, які гальмують економічну активність господарюючих суб'єктів. Є необхідним комплекс заходів, які, з одного боку, стимулювали б приплив грошових ресурсів до держбюджету, а з іншого – створили передумови для поступового скорочення державних витрат. Один з таких заходів – передача ринку тих секторів національного господарства, які можуть функціонувати більш ефективно без державного втручання.

У рамках фінансової політики особливу увагу слід приділяти активізації інвестиційних процесів. Цього можна досягти тільки за умови істотного поліпшення інвестиційного клімату для усіх його складових, що є завданням дієвої інвестиційної політики.

В умовах глобалізації фінансів у сучасному світі, щодо вільного руху капіталу та інших обмежених ресурсів фінансова політика будь-якої держави не може будуватися ізольовано і враховувати тільки внутрішній стан економіки. Вона повинна орієнтуватися на відповідні вимоги і стандарти міжнародного фінансового права та міжнародних фінансових інститутів.

Застосування сучасних економічних законів з урахуванням національних особливостей української економіки допоможе сформувати ефективну фінансову політику, що стане одним з факторів прогресивного розвитку України в цілому.

Питання для самоконтролю:

1. Визначте зміст фінансової політики держави.
2. Розкрийте цілі і завдання фінансової політики.

3. Охарактеризуйте вимоги до фінансової політики.
4. Визначте місце і роль держави в реалізації фінансової політики.
5. Які складові частини входять у зміст фінансової політики?
6. Розкрийте особливості фінансової політики держави на сучасному етапі.
7. Висвітліть основні пріоритети в реалізації фінансової політики.
8. Назвіть основні напрями бюджетно-податкового регулювання в реалізації фінансової політики.

Розділ 5. ПОДАТКИ. ПОДАТКОВА СИСТЕМА

- 5.1. Поняття і функції податків
- 5.2. Елементи системи оподаткування
- 5.3. Класифікація податків
- 5.4. Види прямого оподаткування і його роль у системі фінансового регулювання
- 5.5. Види непрямих податків, їхні переваги і недоліки

Основні терміни та визначення: *податок; функції податків; фіскальна функція податків; регулююча функція податків; елементи податку; суб'єкт (платник) податку, носій податку, податковий агент; об'єкт оподаткування, податкова база; одиниця оподаткування; податкова ставка, прогресивна, регресивна і пропорційна ставка, шкала оподаткування; джерело сплати податку; податкова квота; податкові пільги; прямі і непрямі податки; реальні і особисті податки; фіскальна монополія, акцизи, мито, митний тариф, митний союз, міжнародний антидемпінговий кодекс; загальнодержавні і місцеві податки; розкладні та окладні податки; перекладання податків; ухилення від сплати податків; уникнення податків; податковий тягар; податкове навантаження; система оподаткування і податкова система.*

5.1. Поняття і функції податків

Податки є однією з найважливіших фінансових категорій. Історично це найдавніша форма фінансових відносин між державою і членами суспільства. Саме виникнення держави спричинило і появу платежів та внесків до державної скарбниці для фінансового забезпечення виконання державою її функцій. Спочатку ці внески провадились у натуральній формі, а з розвитком товарно-грошових відносин відбувся поступовий перехід до грошової форми оподаткування. У сучасних умовах натуральні податки можуть використовуватись у виняткових випадках в окремих країнах.

Податки являють собою обов'язкові платежі юридичних і фізичних осіб до бюджету. За економічним змістом це фінансові відносини між державою і платниками податків з метою створення загальнодержавного централізованого фонду грошових коштів, необхідних для виконання державою її функцій. На відміну від фінансів у цілому ці взаємовідносини мають односторонній характер – від платників до держави. Повернення переоплат податків не може розглядатись як зворотний рух, тому що воно пов'язане не із сутністю розглядуваних відносин, а з характером розрахунків із бюджетом – якби вони були максимально правильними, то переоплат взагалі не було б.

У фінансовій науці існує певна проблема – які платежі державі слід вважати податками, а які ні. Адже частина коштів юридичних і фізичних осіб вноситься не до бюджету держави, а до інших централізованих фондів.

Насамперед слід зазначити, що з позиції платника немає ніякої різниці, як називається той чи інший платіж і куди він потім зараховується. Так чи інакше для нього це все – витрати. Причому не так суттєво, як іноді це вбачається окремими економістами, куди відносяться ті чи інші платежі – на собівартість чи прибуток. І в тому, і в другому випадку це витрати, що збільшують ціну товарів та послуг і покладаються спочатку на виробника, а потім на споживача. Скасування чи зменшення тих платежів, що відносяться на собівартість, приведе до збільшення прибутку, а відтак, з одного боку, до розширення фінансових ресурсів платника, а з другого – до можливостей зменшення ціни, бо потреби в прибутку визначаються більш-менш сталими пропорціями розширеного відтворення виробництва. Аналогічні результати спричинить і скасування чи зменшення платежів, які вносяться із прибутку. Отже, коли платники відносять усі свої платежі державі до податків, це не стільки нерозуміння суті даного фінансового явища, скільки відображення їх прагматичних інтересів.

З позицій держави теж немає суттєвого значення, як називається той чи інший платіж, головне для неї – його повне і своєчасне надходження. Віднесення цього платежу до певного централізованого фонду обмежує державу тільки у використанні коштів – в одних випадках вони мають цільове призначення, в інших – ні.

Таким чином, питання про встановлення кола податків має суто теоретичне значення з точки зору класифікації платежів юридичних і фізичних осіб державі. У фінансовій термінології застосовуються три терміни, що відображають платежі державі – плата, відрахування, податок. Причому в окремих випадках плата і відрахування виступають як тотожні податкам поняття. Отже, чим відрізняються ці форми платежів і які з них належать за економічним змістом до податків?

Плата (відповідає на запитання «за що?») передбачає певну еквівалентність відносин платника з державою. Наприклад, це плата за воду, що забирається із водогосподарських систем, поденна плата як форма лісового доходу. Розмір плати залежить від розміру ресурсів, що використовуються, а надходження плати державі визначається державною власністю на ці ресурси. Якщо держава втратить право власності на них, то вона втратить і ці доходи. Плата вноситься як за рахунок включення у собівартість, так і з прибутку, що визначається механізмом її стягнення.

Відрахування (відповідають на запитання «на що?», від чого?») передбачають цільове призначення платежів. Воно може бути тільки частковим, тобто встановленим згідно з економічним змістом платежів, або повним, коли витрачання коштів у повному обсязі проводиться тільки за цільовим призначенням.

Оскільки вони вносяться до державного бюджету, то в загальній сумі його доходів це цільове призначення втрачається. При цьому розміри фінансування з бюджету геологорозвідувальних робіт можуть бути як більші, так і менші від надходжень цих відрахувань. Коли фінансування менше за надходження, цільове призначення залишку не зберігається. Прикладом повного цільового призначення є відрахування і внески у різні позабюджетні цільові фонди – відрахування на соціальне страхування: внески у Пенсійний фонд та Фонд соціального страхування, внески у фонд сприяння зайнятості. Використовувати ці внески не за призначенням не дозволяється, а змінити цільове призначення можна тільки на законодавчій основі.

Відрахування відносяться здебільшого на витрати виробництва і включаються у собівартість. Окремі з них можуть перераховуватись із прибутку, наприклад на дорожні роботи. Розміри відрахувань встановлюються на нормативній основі до

джерела сплати чи відповідно до певного показника (наприклад, відрахування на соціальне страхування, у фонд зайнятості, у фонд ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи – в процентах до фонду заробітної плати).

Податки (відповідають на запитання «для чого?») встановлюються для утримання державних структур і для фінансового забезпечення виконання ними функцій держави – управління, оборони, соціальної та економічної. Вони не мають ні елементів конкретного еквівалентного обміну, ні конкретного цільового призначення. Однак якщо їх розглядати в узагальненому вигляді, то ці прикмети плати і відрахувань видно досить чітко. Податок – це плата суспільства за виконання державою її функцій, це відрахування частини вартості валового національного продукту (ВНП) на загальносуспільні потреби, без задоволення яких сучасне суспільство існувати не може.

Таким чином, відмінності між платою, відрахуваннями і податками як формами платежів юридичних і фізичних осіб державі несуттєві. Вони стосуються тільки рівня конкретизації цільового призначення. Одночасно слід зазначити, що якщо плата і відрахування можуть сплачуватись як державі, так і іншим юридичним та фізичним особам, то податки – це атрибут держави і тільки держави..

Різниця між платежами, крім відмінностей за їхніми видами, полягає, як уже зазначалося, також у тому, в який централізований державний фонд вони зараховуються – в бюджет чи в цільовий фонд. Якщо виходити з термінології, яка існує, наприклад, в Україні, то податки надходять тільки до бюджету, а в цільові фонди – лише плата і відрахування. Разом з тим у доходах бюджету є окремі види плати і відрахувань. Що ж із цих позицій відносити до податків?

Можливі два варіанти: або всі платежі державі визначити терміном «податки», або всі види платежів, що надходять туди, куди нині надходять податки, – бюджет, називати податками і податковими платежами. Третього не дано, бо тоді виникає повна плутанина в поняттях.

У фінансовій науці робилися спроби включити в поняття податків платежі в інші, крім бюджету, цільові фонди. Треба зазначити, що у США та деяких інших країнах відрахування на соціальне страхування називають податками на соціальне страхування. Певні ознаки податку вони мають, однак у цілому переважають ознаки

відрахувань, тим більше при системі персональних рахунків для застрахованих платників. Логічним продовженням такого підходу було б віднесення всіх видів надходжень у державні централізовані фонди до податків, однак на практиці він поширюється тільки на сферу соціального страхування

Більш обґрунтованим є включення в поняття податків тільки платежів у бюджет держави. За рівнем узагальненості бюджетних відносин вони найбільше відповідають змістові податків. При цьому слід розрізняти три групи доходів бюджету: податки, податкові платежі у формі плати і відрахувань, а також власні доходи держави. Податки і податкові платежі – це надходження державі від інших форм власності, перехід власності із приватної, особистої чи колективної форми в державну. Власні доходи виникають у держави як власника засобів виробництва. Все, що створене в державному секторі, належить державі. Вона як власник має право на весь створений чистий доход — прибуток державних підприємств та організацій. Однак держава централізує тільки частину прибутку. При цьому може використовуватись як прямий метод централізації за допомогою платежів або відрахувань з прибутку, так і податковий метод. Проте платежі державі державних підприємств є податками тільки за формою, а не за економічним змістом, бо зміни форми власності тут не відбувається.

***Податки** - обов'язкові платежі, які законодавчо встановлюються державою, сплачуються юридичними та фізичними особами в процесі розподілу та перерозподілу частини вартості ВВП й акумулюються в централізованих грошових фондах для фінансового забезпечення виконання державою покладених на неї функцій.*

Крім перелічених видів, у доходах бюджету виділяється група так званих *неподаткових платежів*. Відмінність між ними і податками, а також податковими платежами дуже проста і виходить із їхнього функціонального призначення. Податки й податкові платежі із самого початку створюються як фіскальні інструменти формування доходів бюджету. Неподаткові ж платежі такого призначення не мають. У них може бути досить різноманітна роль, ніяк не пов'язана з бюджетом. Спрямування таких неподаткових платежів до бюджету визначається одним фактором – бюджет є основним централізованим фондом держави, а ці

платежі не мають цільового призначення. Наприклад, доходи від реалізації конфіскованого майна мають юридичний, а не фінансовий зміст. Для них немає особливого фонду, і тому вони надходять у бюджет. Неподаткові платежі, як це зрозуміло із їхньої суті, посідають практично невідчутне місце в доходах бюджету, їх можна тільки прогнозувати, але ніяк не планувати.

Функції податків як фінансової категорії впливають із функцій фінансів. Фінанси в цілому виконують дві функції – розподільну і контрольну. Податки безпосередньо пов'язані з розподільною функцією в частині перерозподілу вартості створеного ВВП між державою і юридичними та фізичними особами. Одночасно вони виступають методом централізації ВВП у бюджеті на загальносуспільні потреби, виконуючи таким чином *фіскальну* функцію.

Фіскальна функція є важливою у характеристиці сутності податків, вона визначає їхнє суспільне призначення. З огляду на цю функцію держава повинна отримувати не просто достатньо податків, але, головне, – надійних. Податкові надходження мають бути постійними, стабільними, рівномірно розподілятися в регіональному розрізі. *Постійність* означає, що податки повинні надходити до бюджету не у вигляді разових платежів з невизначеними термінами, а рівномірно протягом бюджетного року в чітко встановлені строки. Оскільки призначення податків полягає у забезпеченні витрат держави, то терміни їх сплати мають бути погоджені з термінами фінансування видатків бюджету. *Стабільність* надходжень визначається високим рівнем гарантій того, що передбачені Законом про бюджет на поточний рік доходи будуть отримані у повному обсязі.

Безглуздо встановлювати такі податки, які необхідних гарантій не дають, бо тоді невизначеною стає вся фінансова діяльність держави. *Рівномірність* розподілу податків у територіальному розрізі необхідна для забезпечення достатніми доходами всіх ланок бюджетної системи. Без цього виникає потреба в значному перерозподілі коштів між бюджетами, що зменшує рівень автономності кожного бюджету, ступінь регіонального самоврядування і самофінансування.

Податки – як уже зазначалось, характеризуються рухом вартості від юридичних і фізичних осіб до держави. Їх сплата приводить до зменшення доходів платників. Причому об'єктивно кожний платник заінтересований сплатити якомога

меншу суму, що може досягатись як за рахунок зменшення обсягів об'єкта оподаткування, так і вибору пільгових щодо оподаткування умов діяльності. Таким чином, у сутності кожного податку закладена *регулююча* функція. Вона, як і фіскальна функція, характеризує їх суспільне призначення. Суть регулюючої функції полягає у впливі податків на різні сторони діяльності їх платників.

Оскільки регулююча функція податків є об'єктивним явищем, то вплив податків відбувається незалежно від волі держави, яка їх установлює. Разом з тим держава може свідомо використовувати їх з метою регулювання певних пропорцій у соціально-економічному житті суспільства. Але така цілеспрямована податкова політика можлива тільки завдяки об'єктивно властивій податкам регулюючій функції.

Використання податків як фінансових регуляторів – дуже складна й тонка справа. Тут не може бути головного другорядного – все головне. Іноді незначні деталі в оподаткуванні можуть докорінно змінити суть впливу податку: зробити його прямо протилежним щодо передбачуваного.

Проблема полягає в тому, що податки зачіпають усе суспільство, а це безмежна гама інтересів, врахувати які дуже важко, але вкрай необхідно. Не може бути оцінки регулюючої дії податків за сальдовим підходом – що переважає, позитивний чи негативний вплив. Сама по собі присутність негативного впливу, навіть незначного, свідчить про недолік того чи іншого податку.

5.2. Елементи системи оподаткування

Розглянувши загальну суть і призначення податків, ми не можемо рухатися далі в розкритті нашої теми, не з'ясувавши змісту елементів системи оподаткування: суб'єкт і носій податку, об'єкт і одиниця оподаткування, джерело сплати, податкова ставка і квота. Між цими поняттями існує певне підпорядкування, яке найпростіше проілюструвати, поставивши до них запитання: суб'єкт – *хто* сплачує; об'єкт – *що* оподатковується; одиниця – *як це що* обчислюється; джерело – *з чого* сплачується; ставка – *скільки* сплачується; квота – *яка частка* доходу утримується.

Суб'єкт, або платник (останній термін найуживаніший на практиці) податку – це та фізична чи юридична особа, яка безпосередньо його сплачує. Податкова робота починається саме із встановлення платників, бо податкова служба держави повинна чітко знати, хто саме вносить той чи інший податок до бюджету, хто відповідає за зобов'язання перед державою. Деякі податки можуть стягуватись на різних етапах виробництва і реалізації. Критеріями вибору платника є швидкість надходження податку, наявність можливостей контролю за своєчасністю і повнотою його сплати, відсутність шляхів ухилення від оподаткування. В окремих випадках між платником і державою може знаходитись уповноважена служба, яка утримує податок, перераховує його до бюджету і несе за це відповідальність (наприклад, утримання прибуткового податку з робітників і службовців здійснює бухгалтерія за місцем роботи).

Термін «платник податку» визначає саме суб'єкт оподаткування. Однак цей суб'єкт здебільшого є тільки посередньою, транзитною ланкою проходження доходів. Він не стільки сплачує податок, скільки перераховує до бюджету частину отриманих доходів. Реальним платником, або *носієм* кожного податку є споживач. Саме він сплачує вартість товарів і послуг, а якщо так, то і все, що в їх цінах відображається, – і витрати виробництва та реалізації, і прибуток усіх ланок, де відбувається рух товарів, і відрахування частини отриманих доходів до бюджету. Оскільки основним споживачем у будь-якій країні є народ або, як іноді кажуть, трудящі маси, то саме вони скрізь були, є і завжди будуть основними носіями, тобто реальними платниками податків. З огляду на це безпідставні міркування про

перекладання податкового тягара на їхні плечі – він був там завжди й альтернативи просто не існує.

Об'єкт оподаткування вказує на те, що саме оподатковується тим чи іншим податком. Це – другий за черговістю елемент оподаткування, бо, визначивши платника, необхідно встановити, що саме у нього оподатковується. Нормальна податкова робота можлива тільки при чітко визначеному об'єкті оподаткування. Об'єкт оподаткування має бути стабільним, піддаватись чіткому обліку, мати безпосереднє відношення до платника, відображати саме його (а не сторонніх юридичних чи фізичних осіб) вплив на даний об'єкт. В об'єкті оподаткування фокусуються суперечності фіскальної й регулюючої функції податків. З одного, фіскального, боку, держава заінтересована в тому, щоб об'єкт оподаткування був значним і постійно зростав. З іншого боку, кожний платник намагається сплачувати якомога менше податків, а відтак – зменшувати об'єкт оподаткування. Якщо таке зменшення збігається з інтересами суспільства (наприклад, щодо платежів за ресурси), то регулююча функція реалізується, якщо ні (наприклад, щодо податку на прибуток чи доходи), то можна констатувати наявність суперечностей у системі оподаткування. Звідси випливає, що вибір об'єкта оподаткування повинен бути таким, щоб звести ці суперечності до мінімуму (повністю їх ліквідувати неможливо, бо в цілому рух вартості від одного суб'єкта до іншого, що опосередковується через фінансові відносини, об'єктивно має суперечливий характер).

Одиниця оподаткування – це одиниця виміру (фізичного чи грошового) об'єкта оподаткування. Фізичний вимір має досить точно відображати об'єкт оподаткування. Наприклад, оцінка земельної ділянки при оподаткуванні проводиться в гектарах, сотих гектара, квадратних метрах і т.п. Чим більші розміри оподатковуються, тим більша одиниця виміру. Грошовий вимір може бути безпосереднім – при оцінці доходів і опосередкованим – при оцінці тієї ж земельної ділянки (за ринковою чи нормативною ціною), майна і т.ін. Фізичний вимір більш точний, грошовий опосередкований завжди певною мірою відносний, він може бути більш-менш точним тільки протягом незначного часу. Тому для тих податків, де можливе виділення одиниці оподаткування у фізичному виразі, в основному вона і встановлюється. Грошовий вимір встановлюється рідше, а саме в тих випадках, коли

потрібна інтегрована оцінка, наприклад майна, по декількох фізичних одиницях з урахуванням різних факторів, які не завжди мають фізичний вимір.

Джерело сплати податку - це доход платника, з якого він сплачує податок. Джерело сплати може бути безпосередньо пов'язане з об'єктом оподаткування (коли оподатковується сам доход або майно, що приносить доход), а може і не мати відношення до об'єкта оподаткування (наприклад, податки на майно і землю, які перебувають в особистому користуванні і не приносять доходу їх власникам). У цілому правомірним є пов'язування джерела сплати податку з об'єктом оподаткування. Таке оподаткування є справедливішим, оскільки тільки доход є джерелом сплати.

Податкова ставка – це законодавчо встановлений розмір податку на одиницю оподаткування. Існують два підходи до встановлення податкових ставок: універсальний і диференційований. При універсальному встановлюється єдина для всіх платників ставка, при диференційованому – декілька. Диференціація ставок може відбуватись у двох напрямках. Перший – у розрізі платників, коли для більшості платників виділяється основна ставка, а також знижені й підвищені ставки для окремих платників. Другий – у розрізі різних характеристик і оцінок об'єкта оподаткування.

Мета встановлення як єдиних, так і диференційованих ставок одна – створення або однакових, або різних умов оподаткування для всіх платників. В одних випадках тільки єдина ставка ставить усіх у рівне становище, а диференціація створює комусь пільгові, комусь жорсткіші умови (наприклад, податок на прибуток). В інших випадках, навпаки, саме диференціація забезпечує рівноцінність в оподаткуванні (наприклад, установаження ставок земельного податку залежно від родючості ґрунтів, місця знаходження земельної ділянки тощо). Крім того, максимальне врахування особливостей платника й об'єкта оподаткування може здійснюватись, як уже зазначалося, через узагальнюючу вартісну оцінку об'єкта.

Установаження податкових ставок є найважливішою і найскладнішою проблемою оподаткування. Саме недосконалість ставок може порушити як фіскальну значущість, так і регулюючу дію того чи іншого податку. Встановаження

ставок податків може базуватись на емпіричному методі й економіко-математичному моделюванні.

Суть *емпіричного методу*, який орієнтується здебільшого на фіскальну функцію податків, полягає у визначенні ставок на базі існуючого досвіду оподаткування з урахуванням забезпеченості видатків держави і впливу кожного податку на фінансові ресурси платників. У міру накопичення емпіричних даних та змін у фінансовому стані держави та платників податків ставки оподаткування можуть і повинні коригуватися. Держава повинна весь час тримати руку на пульсі фінансової діяльності всіх суб'єктів розподільних відносин у суспільстві і вносити своєчасні корективи у свою податкову політику для підтримання належного фінансового стану всіх суб'єктів.

Суть *методу економіко-математичного моделювання* полягає в розробці математичної моделі, яка враховує всі інтереси платника і визначальні (в основному саме визначальні, бо всі врахувати практично неможливо) фактори, що діють у сфері стягнення того чи іншого податку. Цей метод орієнтується головним чином на регулюючу функцію податків, бо критерієм оптимізації податкової ставки виступає саме найвищий рівень впливу податку на поведінку платника. Водночас цілком може враховуватись і фіскальне значення податку шляхом введення в модель повних обмежень, насамперед забезпечення мінімально допустимого надходження сум від цього податку. Яскравим прикладом розробки ставок на основі методу економіко-математичного моделювання є встановлення у США ставок податку на прибуток корпорацій на основі «кривої Леффера». Необхідно тільки підкреслити, що розраховані таким чином податкові ставки не є універсальними. Розроблені моделі відображають конкретні умови та фактори їхню чисельну визначеність. Зміна чисельних параметрів потребує перерахунку за заданою моделлю розміру ставок, зміна умов і факторів узагалі потребує розробки нової моделі.

Крім двох названих наукових методів, у податковій практиці використовується також суто *інтуїтивний* підхід до ставок. Він базується на передбаченнях і побажаннях тих, хто ці ставки розробляє і затверджує. Оскільки при такому підході, як правило, не здійснюються ніякі розрахунки, а якщо і здійснюються, то тільки односторонні, а не комплексні, то і встановлені ставки

мають імовірний характер. Нарешті, можливий і суто суб'єктивістський підхід, який впливає з ідеологізації фінансової діяльності, суб'єктивного розуміння фінансової ситуації в країні тими чи іншими політичними колами. Податкова політика на основі суб'єктивного підходу приречена на невдачу.

За побудовою податкові ставки поділяються на тверді і процентні.

Тверді ставки встановлюються в грошовому виразі на одиницю оподаткування в натуральному обчисленні. Вони можуть бути двох видів:

фіксовані – встановлені в конкретних сумах,

відносні – визначені у відношенні до певної величини (наприклад, у процентах до мінімальної заробітної плати). Відносні тверді ставки застосовуються у періоди економічної нестабільності та інфляції, бо встановлення фіксованих ставок практично неможливе – їх необхідно весь час переглядати, інакше вони втрачають реальне співвідношення з рівнем доходів і об'єктом оподаткування.

Процентні ставки встановлюються тільки щодо об'єкта оподаткування, який має грошовий вираз (адже сума податку має тільки грошовий вираз, за винятком натуральних податків). Вони поділяються на три види: пропорційні, прогресивні і регресивні.

пропорційні – це єдині ставки, що не залежать від розміру об'єкта оподаткування. Вони спрощують податкову роботу, найбільш відповідають принципу рівності платників;

прогресивні – це такі ставки, розмір яких зростає в міру збільшення обсягів об'єкта оподаткування. Прогресія шкали оподаткування може бути простою і ступінчастою. При простій підвищені ставки застосовуються до всього об'єкта оподаткування, результатом чого є вкрай не вигідні для платника інтервали оподаткування його розмірів. Так, при розмірах об'єкта, близьких до певного граничного обмеження, платникові вигідніше не збільшувати цей об'єкт, бо при перевищенні встановленого розміру обмеження сума податку набагато збільшиться. Така шкала встановлюється саме тоді, коли держава всіляко прагне обмежити розміри об'єкта оподаткування і веде жорстку дискримінаційну податкову політику. При ступінчастій шкалі прогресії підвищені ставки застосовуються не до всього об'єкта оподаткування, а тільки до тієї його величини, що перевищує інтервальні

обмеження. В даному випадку дискримінаційного впливу не відбувається. Разом із тим слід зазначити: багато що залежить від стрімкості й крутизни прогресії. Стрімкість характеризує розміри інтервалів – чим вони менші, тим стрімкіша прогресія. Крутизна характеризує співвідношення максимальної й мінімальної ставок. Обидва ці показники при поміркованій податковій політиці мають бути помірними, створюючи відносно пільгові умови для верств населення із низьким рівнем доходів і не надто контрибуційні для осіб із високими доходами.

регресивні ставки, на відміну від прогресивних, зменшуються у міру зростання об'єкта оподаткування. Вони необхідні тоді, коли держава намагається стимулювати – подібне зростання. В такій політиці є свій резон, адже багатство суспільства – це сукупність багатства його членів, а регресивні ставки стимулюють створення і зростання багатства.

В практиці оподаткування прогресивні й регресивні ставки можуть застосовуватись як окремо, так і в поєднанні – у вигляді прогресивно-регресивної й регресивно-прогресивної шкали ставок.

Податкова квота – це частка податку в доході платника. Вона може бути визначена в абсолютному розмірі й у відносному виразі. Значення податкової квоти полягає в тому, що вона характеризує рівень оподаткування. З позицій соціальної справедливості механізм оподаткування обов'язково має включати податкову квоту. Однак справа в тому, що тоді значно зменшуються податковий вплив і можливості використання податків як фінансових регуляторів. Тому в практиці оподаткування податкові квоти законодавчо не встановлюються.

Побудова податкової системи та її складові елементи показано на рис. 5.1.

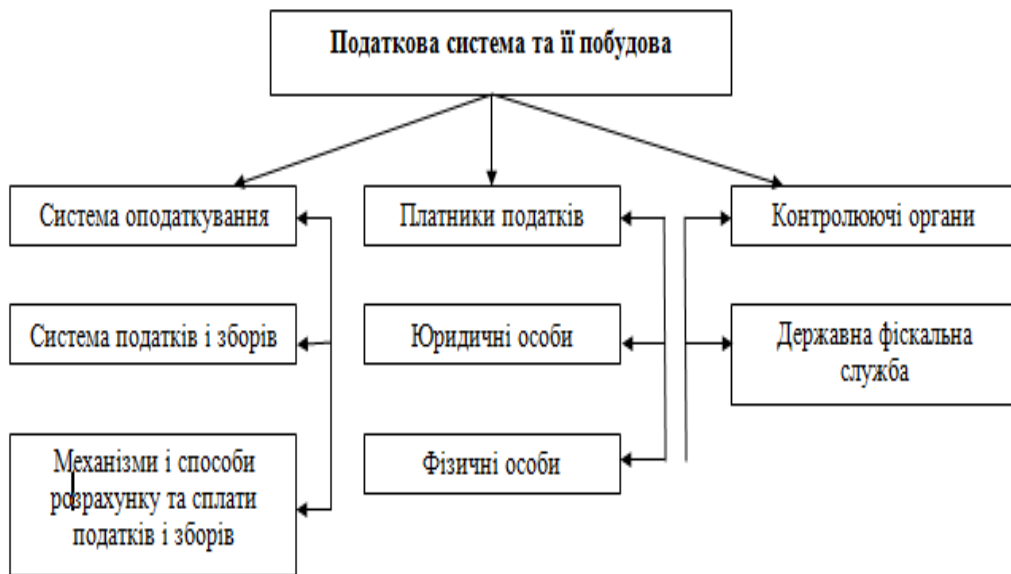

Рис. 5.1. Складові елементи податкової системи України.

Розглянуті елементи системи оподаткування лежать в основі побудови механізму стягнення податків, тому оволодіння податковою роботою потребує чіткого, повного й точного розуміння податкової термінології.

Принципи, на яких базується податкове законодавство України показано на рис. 5.2.

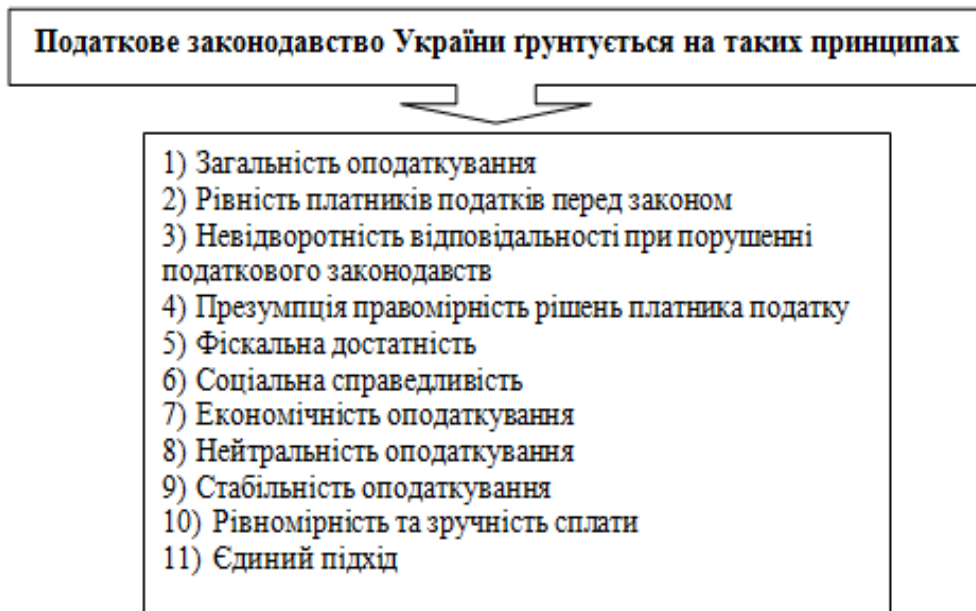

Рис. 5.2. Принципи функціонування податкового законодавства України

Синхронне ведення податкової роботи на всіх рівнях можливе тільки при однозначному тлумаченні елементів системи оподаткування усіма її суб'єктами.

5.3. Класифікація податків

Історія людства виробила різні форми й методи оподаткування. Кожний вид податків має свої специфічні риси та функціональне призначення і посідає окреме місце в податковій системі. Роль того чи іншого податку характеризується його приналежністю до певної групи у відповідності з існуючою класифікацією податків. Класифікація дає можливість більш повно висвітлити сутність та функції податків, показати їхню роль у податковій політиці держави, напрям і характер впливу на соціально-економічний розвиток суспільства.

Класифікація податків провадиться за кількома ознаками: за формою оподаткування, за економічним змістом об'єкта оподаткування, залежно від рівня державних структур, які їх устанавлюють, за способом стягнення.

За формою оподаткування всі податки поділяються на дві групи: прямі й непрямі.

Прямі податки встановлюються безпосередньо щодо платників, їх розмір залежить від масштабів об'єкта оподаткування. Прямі податки сприяють такому розподілу податкового тягара, при якому більше платять ті члени суспільства, котрі мають вищі доходи. Такий принцип оподаткування більшістю економістів світу визначається найсправедливішим. Разом з тим форма прямого оподаткування потребує і складного механізму стягнення податків, бо виникають проблеми обліку об'єкта оподаткування й ухилення від сплати. Тому, незважаючи на «справедливість» (у лапках не тому, що це сумнівно, а тому, що не існує абсолютної справедливості) прямих податків, податкова система не може обмежуватися тільки ними. Це був би однобокий підхід, який згубний для будь-якої системи.

Непрямі податки встановлюються в цінах товарів і послуг, їх розмір для окремого платника прямо не залежить від його доходів. Підкреслюємо, тільки прямо, бо оскільки непрямі податки включаються в ціни, то їх платить в абсолютному розмірі більше той, хто більше споживає, а більше споживає той, хто має вищі доходи. Структура споживання у різних верств населення суттєво відрізняється, тому принцип справедливого оподаткування може бути реалізований через диференційований підхід до встановлення непрямих податків на окремі

товари, роботи та послуги. Однак тут теж є певні обмеження. Встановлення більш високих податків тільки на так звані товари не першої необхідності й розкоші звужує сферу непрямого оподаткування і скорочує надходження доходів до бюджету. Навпаки, навіть невисокий рівень непрямого оподаткування товарів повсякденного попиту забезпечує державі сталі й значні доходи, бо сталим і значним у масштабах суспільства є таке споживання.

Історичний розвиток системи оподаткування привів до поступового розмивання чітких відмінностей між прямими та непрямими податками. Універсальні форми непрямих податків – акцизів, які будуть розглянуті далі, при перенесенні їх стягнення із сфери реалізації в сферу виробництва мають багато ознак прямого оподаткування, насамперед чітко визначений об'єкт оподаткування – обсяг обороту чи добавлену вартість. При цьому об'єкти оподаткування частково збігаються: пряма форма – податок на прибуток і непряма форма – податок на добавлену вартість, частину якої складає той же прибуток. З точки зору платника це майже однакові податки. Тільки податок на добавлену вартість безпосередньо включається в ціну, а податок на прибуток враховується при встановленні цін тільки опосередковано – через рівень рентабельності (прибутковості) товарів, робіт і послуг. Це свідчить про те, що відмінності між прямими і непрямими податками в сучасних умовах не дуже суттєві. Так чи інакше оподатковуються доходи споживачів – носіїв податків, тільки в одному випадку в прямій формі, а в другому – в посередній.

За економічним змістом об'єкта оподаткування податки поділяються на три групи: податки на доходи, споживання і майно.

Податки на доходи стягуються із доходів фізичних та юридичних осіб. Безпосередніми об'єктами оподаткування є заробітна плата та інші доходи громадян, прибуток або валовий дохід підприємств.

Податки на споживання сплачуються не при отриманні доходів, а при їх використанні. Вони справляються у формі непрямих податків.

Податки на майно встановлюються щодо рухомого чи нерухомого майна. На відміну від податків на споживання, які сплачуються тільки один раз – при купівлі, податки на майно стягуються постійно, доки майно перебуває у власності. Оцінка

майна може провадитись різними методами (вартість у грошовому виразі, площа будинку, потужність двигуна автомобіля, тощо).

Залежно від рівня державних структур, які встановлюють податки, вони поділяються на загальнодержавні та місцеві.

Загальнодержавні податки встановлюють вищі органи влади (іноді вищі органи управління), їх стягнення є обов'язковим на всій території країни, незалежно від того, до якого бюджету (державного чи місцевого) вони зараховуються. Місцеві органи влади не мають права, якщо це не передбачено відповідними законодавчими актами, скасовувати ці податки або змінювати їхні ставки. Згідно з їх розподілом між ланками бюджетної системи загальнодержавні податки поділяються на три групи: доходи державного (центрального) бюджету, доходи місцевих бюджетів і доходи, що розподіляються між державним та місцевими бюджетами. Розподіл податків між ланками бюджетної системи може мати сталий нормативний характер, наперед установлений законодавчими актами, а може відбуватись у формі бюджетного регулювання, коли відрахування до місцевих бюджетів провадяться за щорічними диференційованими нормативами залежно від потреб того чи іншого місцевого бюджету.

Місцеві податки встановлюються місцевими органами влади та управління¹. Можливі різні варіанти встановлення місцевих податків. По-перше, у вигляді надбавок до загальнодержавних податків. Рівень надбавки визначають місцеві органи відповідно до встановлених обмежень. По-друге, введення місцевих податків за переліком, що встановлюється вищими органами влади. Вибір податків здійснюється місцевими органами. При цьому можуть застосовуватись як єдині ставки, передбачені загальнодержавним законодавством, так і диференційовані, що встановлюються кожним місцевим органом влади чи управління окремо. По-третє, можливе впровадження місцевих податків на розсуд місцевих органів без будь-яких обмежень з боку центральної влади. Характер установлення місцевих податків залежить від рівня розвитку місцевого самоврядування і самофінансування, від того, який принцип покладений в основу побудови бюджетної системи – єдності чи

---

¹ - Слід відрізнити поняття місцевих податків від обсягу податкових доходів місцевих бюджетів, які включають повністю або частково загальнодержавні податки, а також місцеві податки і збори.

автономності (повної чи обмеженої). Чим вищий рівень розвитку суспільства, тим повніша автономність місцевих бюджетів і самофінансування регіонів.

За способом стягнення розрізняють два види податків – розкладні й окладні. Розкладні податки спочатку встановлюються в загальній сумі відповідно до потреб держави в доходах, потім цю суму розкладають на окремі частини по територіальних одиницях, а на низовому рівні – між платниками. Це – історично перша форма стягнення податків. *Окладні податки* передбачають установлення спочатку ставок, а відтак і розміру податку для кожного платника окремо. Загальна величина податку формується як сума платежів окремих платників. Звісно, держава прогнозує загальні надходження того чи іншого податку і залежно від потреби в доходах установлює відповідну ставку. Однак стягнення податку іде від платника, від розмірів об'єкта оподаткування.

Головною ознакою класифікації податків є форма оподаткування, оскільки саме вона характеризує їх економічний зміст. Прямі й непрямі податки, у свою чергу, поділяються на окремі підгрупи і види. Чим більший набір податків, тим ширші можливості держави у проведенні податкової політики, в реалізації як фіскальної, так і регулюючої функції.

5.4. Види прямого оподаткування і його роль у системі фінансового регулювання

Прямі податки поділяються на дві підгрупи: особисті й реальні. Відмінність між ними полягає у співвідношенні платника й об'єкта оподаткування. При особистих первинним явищем виступає платник, а вторинним – об'єкт оподаткування. При реальних, навпаки, первинною основою є об'єкт оподаткування, а платник – вторинне явище. Для держави не має значення, хто буде сплачувати ці податки, головне – забезпечити їх повне надходження згідно з обсягом об'єкта оподаткування.

Особисті податки встановлюються персонально для конкретного платника. Видами особистих податків є подушний, прибутковий, майновий, на спадщину і дарування. *Реальні* податки передбачають оподаткування майна за зовнішніми ознаками. До них належать земельний, домовий, промисловий, на грошовий капітал.

У сучасних умовах більш поширені особисті податки, а серед них головними видами виступають прибутковий і майновий податки.

Прибутковий податок надає можливість установити пряму залежність між доходами платника і його платежами в державний бюджет. Залежно від форми доходу – індивідуальної чи узагальненої для всього підприємства він поділяється на два види: з фізичних і юридичних осіб. Податок з фізичних осіб стягується з особистих доходів громадян – заробітної плати та інших доходів, а також персоналізованого прибутку підприємців. Податок з юридичних осіб справляється із загального доходу підприємства, у формі якого виступає прибуток. Установлення одночасно цих двох видів прибуткового податку дає можливість, по-перше, охопити оподаткуванням увесь створений валовий дохід, який включає заробітну плату і прибуток, по-друге, регулювати фінансовими методами співвідношення між ними.

Оскільки прибуткові податки з юридичних та фізичних осіб мають у сукупності один об'єкт оподаткування, то співвідношення між ними визначається пропорціями розподілу валового доходу. В країнах із розвинутою ринковою економікою у створеному валовому доході переважають індивідуальні доходи. Тому й частка індивідуального прибуткового податку значно вища. Прибуток як об'єкт узагальнюючого оподаткування має підпорядковане (однак зовсім не другорядне) значення. Рівень рентабельності порівняно невисокий – 10-12 %. У зв'язку з відносно незначною питомою вагою податку на прибуток у доходах бюджету він може досить широко використовуватися як важіль регулювання економіки.

Встановлення податку на прибуток – одного з різновидів прибуткового податку – потребує певного розвитку ринкових відносин. Тільки в умовах реального ринку може формуватись реальна ринкова ціна, а відтак і реальний прибуток. При цьому прибуток є імовірною величиною – і такою ж вірогідністю, як і отримання прибутку, можуть мати місце і збитки. Ринкові відносини не гарантують отримання прибутку, як це було в умовах планового ціноутворення. В перехідний до ринку період, який переживає Україна, при так званому вільному ціноутворенні (вільному тільки з боку виробника) прибуток виступає фактично фіскальною монополією виробника щодо споживача, що пояснюється монополізацією ринку. Вважати такий

прибуток фінансовим результатом діяльності підприємства просто безглуздо. Якщо ж прибуток є фіскальною монополією, то таким по суті буде і податок на прибуток.

Прибутковий податок з юридичних осіб може встановлюватись і відносно валового доходу. Однак це означає більш високий рівень узагальненого оподаткування. Тому цілком логічним було б звільнення від оподаткування доходів робітників і службовців підприємств. Коли ж при оподаткуванні валового доходу зберігається індивідуальне прибуткове оподаткування, як це мало місце в Україні, то виникає цілий комплекс проблем.

Стягнення прибуткового податку може здійснюватися за двома системами: шедулярною і глобальною. При *шедулярній* системі оподаткування ведеться окремо по кожному виду доходів. *Глобальна* система передбачає оподаткування сукупного доходу. В практиці податкової роботи може застосовуватись також комбінування цих систем, В одних випадках спочатку відбувається шедулярне оподаткування доходів при їх отриманні, а потім за певний період (як правило, за рік) – глобальне оподаткування з перерозрахунками по сукупному доходу. В інших випадках отриманий сукупний дохід розподіляється по окремих групах, для яких передбачені різні ставки й умови оподаткування. В Україні застосовуються обидві системи.

Прибутковий податок має свої переваги й недоліки. Головною його позитивною якістю є те, що він ставить рівень оподаткування у пряму залежність від джерела сплати податків – доходу. Інші форми і види податків можуть тільки більш-менш наближатись до прямої залежності. Разом з тим велике значення для реалізації принципу справедливості має підхід до встановлення шкали ставок – пропорційних, прогресивних чи регресивних. При прогресивних велику роль відіграє рівень прогресії – поміркований чи високий. Справедливість прямого прибуткового оподаткування не є заданою і автоматично діючою, вона реалізується через шкалу ставок.

Недоліки прибуткового оподаткування полягають у труднощах, пов'язаних із обліком об'єкта оподаткування. Першу проблему становлять приховування доходів і ухилення від сплати податку. Це – об'єктивне явище, оскільки фінансові відносини завжди пов'язані з формуванням доходів одних суб'єктів за рахунок видатків інших. Кожний суб'єкт прагне отримати якомога більше доходів і витратити якнайменше

своїх коштів. Проблема ухилення від оподаткування досить складна і вирішується різними способами. Насамперед необхідно забезпечити ефективне використання мобілізованих державою коштів. Неefективне і нераціональне спрямування витрат держави створює атмосферу морального (але не юридичного) виправдання неплатників. Разом з тим держава встановлює досить сувору систему фінансової, а в окремих випадках і кримінальної, відповідальності за порушення податкового законодавства, формує відповідний моральний клімат, при якому сплата податку – це першочергове і головне зобов'язання платника перед суспільством. Нарешті, держава може або зовсім відмовитись від стягнення тих податків, де великі можливості і ймовірність ухилення від сплати, або застосовувати невисокі ставки, при яких ухилення від сплати не веде до значних втрат доходів держави і відчутного збільшення доходів платників.

Друга проблема, що пов'язана з обліком доходу як об'єкта оподаткування, полягає у встановленні порядку визначення доходу, тобто у вирішенні того, що відноситься до доходів, а що ні, як обчислюється дохід. Оскільки дохід, як правило, – сальдова величина, то його розмір залежить від відповідно встановленої системи розмежування витрат. Наприклад, прибуток – це різниця між виручкою від реалізації й собівартістю. Залежно від того, які витрати відносяться на собівартість, а які фінансуються за рахунок прибутку, визначається розмір прибутку. Однак це – суб'єктивна величина, бо, змінивши розмежування витрат, отримаємо й іншу величину прибутку. Об'єктивно ж ні сума доходів, ні сума витрат не змінюються.

Прибутковий податок відіграє велику роль у фінансовому регулюванні економіки. Регулюючий механізм цього податку реалізується через диференціацію ставок і пільгове оподаткування. По-перше, розмежовуючи прибуткове оподаткування юридичних і фізичних осіб і встановлюючи для них різний рівень ставок, держава підтримує певні пропорції між фондом споживання і фондом нагромадження. Ці пропорції є одними з найважливіших у регулюванні економіки. По-друге, встановлюючи пільгове оподаткування (понижені ставки або повне звільнення) для окремих галузей і регіонів, держава стимулює відповідний перелив капіталу і веде певну структурну політику. По-третє, держава може встановлювати пільгове оподаткування тих напрямів формування і використання доходів, у яких

зацікавлено суспільство. Регулююча функція податків найбільш притаманна саме прибутковому податку, пов'язаному з використанням доходів юридичних і фізичних осіб. Жоден інший податок не може забезпечити такий вплив на інтереси суб'єктів розподільних відносин у суспільстві. Саме з огляду на це, незважаючи на всі труднощі у стягненні цього податку, він використовується практично у всіх країнах світу, в тому числі і в Україні.

Майновий податок встановлюється відносно майна, яке перебуває у власності того чи іншого платника. Перелік майна, що оподатковується, визначається чинним податковим законодавством. В Україні оподатковуються транспортні засоби та інші самохідні машини і механізми. Передбачається оподаткування майна підприємств і нерухомого майна громадян. Разом з тим слід зазначити, що джерелом сплати цих податків є доходи юридичних і фізичних осіб. Тому дуже важливим при встановленні майнових податків є їх взаємоузгодження із прибутковим оподаткуванням.

При введенні одночасно і прибуткового, і майнового оподаткування необхідно, по-перше, застосовувати помірковані ставки для обох податків. По-друге, можливе виключення із оподаткованого доходу сум майнових податків. Такий підхід має врівноважити податковий тягар для всіх членів суспільства. Звісно, в умовах, коли особиста і приватна власність проголошувались мало не протизаконними, і податки на майно були відповідно дискримінаційно спрямованими. Однак у нинішніх умовах постала необхідність створити повноцінного власника, багатство якого – основа багатства суспільства. Тому майнові податки мають застосовуватись як доповнення до прибуткового оподаткування і тільки як інструмент повнішого стягнення податків, а не як фінансовий важіль, спрямований проти формування власника і власності.

На відміну від прибуткового при майновому оподаткуванні можливості приховування об'єкта оподаткування й ухилення від повної сплати податку незначні (якщо, звичайно, об'єкти власності суттєві – будівлі, транспортні засоби, а не дріб'язок). Крім грошової оцінки, об'єкт оподаткування може мати фізичний вимір, що спрощує його облік і нарахування податку. Для стягнення цих податків не

обов'язкова наявність високопрофесійного податкового апарату, тому ця форма податків широко застосовується при місцевому оподаткуванні.

Недоліком майнових податків є обмежена регулююча функція. Якщо вона і діє, то тільки як фінансовий тиск проти власника, бо для того, щоб не платити такі податки, треба не бути власником.

Подушний податок встановлюється персонально для фізичної особи незалежно від її доходів чи майна. Отже, він ні прямо, ні посередньо (через майнове забезпечення) не пов'язаний з рівнем доходів того чи іншого члена суспільства. В цілому це історично відмираюча форма оподаткування, хоча відома спроба уряду М. Тетчер запровадити цей податок наприкінці 80-х років у Великобританії. Разом з тим подушний податок має певні стимулюючі властивості, адже для того, щоб заплатити податок, потрібно отримати доход, а для того, щоб його отримати, обхідно працювати. Подушний податок рівномірно розкладає податковий тягар на членів суспільства, він не створює обмежень у стимулі до праці. На відміну від непрямих податків, які мають регресивний характер (у міру зменшення доходів частка податків у них зростає), подушний податок є прогресивним: оскільки сума податку фіксована, то при зростанні доходів частка податку в них зменшується. Проте для його стягування потрібна чітка система обліку населення, наприклад прописка за місцем проживання. Якщо цього немає, то існує широка можливість ухилення від сплати податку. В Україні він не справляється.

Податок на спадщину і дарування є різновидом майнового оподаткування. На відміну від майнових податків цей податок має разовий характер, він стягується при переході власності від однієї до іншої особи. Юридичною основою стягнення цього податку є беззатратне формування власності. Джерелом сплати податку можуть виступати особисті кошти платника, або, за їхньої відсутності чи недостатності, кошти, отримані від реалізації частини майна. Податок на спадщину і дарування може справлятися у прямій формі такого податку або через систему державного мита, як це робиться в Україні. Ставки мита диференційовані для прямих і побічних спадкоємців. Цим самим враховується те, що прямі спадкоємці брали певну участь у формуванні майна, що переходить їм у спадщину.

Серед реальних податків найпоширенішими є земельний і промисловий

податки. Земельний податок – один із найдавніших у світі. Земля з давніх-давен розглядалась як головне джерело багатства, і тому найперше стала об'єктом оподаткування. Спочатку податок сплачувався у натуральному вигляді, а потім поступово з розвитком товарно-грошових відносин став сплачуватися грішми. Можуть застосовуватись, різноманітні форми виділення об'єкта оподаткування й обчислення цього податку. Головною, яка застосовується і в Україні» є встановлення об'єктом оподаткування площі земельної ділянки і диференціація ставок залежно від родючості ґрунтів і місця знаходження ділянки. Можливий варіант погодження земельного податку з розміром доходу, що його отримує власник землі або той, хто її використовує на умовах оренди чи інших підставах.

Земельний податок відіграє відчутну роль у суспільстві й у фінансовій та податковій політиці. За відсутності суттєвих недоліків він має значні переваги як у фіскальному, так і в регулюючому планах. По-перше, при стягненні земельного податку майже не існує можливості ухилення від сплати. Земельну ділянку неможливо сховати. Як об'єкт оподаткування вона порівняно легко піддається чіткому обліку. По-друге, в земельному податку досить чітко реалізується принцип соціальної справедливості. При варіанті сплати пропорційно до розміру ділянки і родючості ґрунтів кожен платить залежно від того природного потенціалу, яким він володіє. Результати ж господарювання не впливають на суми податку, і тому існує прямий стимул працювати якомога краще. По-третє, земельний податок є засобом вилучення диференційної земельної ренти, що надає усім платникам рівних можливостей. По-четверте, цей податок виступає важливим економічним інструментом у руках держави. Насамперед, з одного боку, він сприяє ефективному використанню основного природного багатства. Сама платність і механізм цієї платності змушують землевласника чи землекористувача отримувати дохід від землі. Безплатне землекористування ніколи не було ефективним, про це свідчить, зокрема, недавній досвід планового господарювання з переданням землі колгоспам. З іншого боку, земельний податок є інструментом регулювання розміщення продуктивних сил на території країни. Встановлюючи диференційовані ставки не тільки залежно від родючості ґрунтів, а й від місця знаходження земельної ділянки, держава регулює розподіл суспільного капіталу. Для регіонів, які потребують

додаткового розвитку, встановлюються пільгові понижені ставки або застосовується звільнення від оплати земельного податку. Навпаки, в індустріально перенасичених регіонах необхідно вдаватися до підвищених ставок.

Промисловий податок стягується з різних видів промислів, які приносять доход. Однак на відміну від прибуткового податку він не передбачає точного обліку доходів, а оподаткування ведеться за зовнішніми ознаками майна, яке пов'язане з одержанням доходів. В Україні стягнення промислового податку відбувається у вигляді плати за патент і за право разової торгівлі фізичними особами. Особливого значення у податковій системі й податковій політиці цей податок не має.

Домовий податок встановлюється на житлові будівлі та приміщення для торгівлі і промислів на підставі їх оцінки за зовнішніми ознаками.

Податок на грошовий капітал розповсюджується на кошти, вкладені в цінні папери, з урахуванням доходу, який вони приносять. Більш поширеним, однак, є оподаткування не грошового капіталу, а фактичного доходу, що отримується від нього. Таке оподаткування може здійснюватись або індивідуально через оподаткування дивідендів, або інтегровано через встановлення податку на весь нерозподілений прибуток до виплати із нього дивідендів, а в окремих випадках і подвійно.

Домовий податок і податок на грошовий капітал в Україні не використовуються. Промисловий податок застосовується для місцевого оподаткування. В цілому реальні податки є архаїчними формами оподаткування. В сучасних умовах вони значно поступаються місцем особистим, хоча історично були першими формами прямого оподаткування.

5.5. Види непрямих податків, їхні переваги і недоліки

Непрямі податки поділяються на дві підгрупи залежно від характеру торговельної діяльності. Внутрішня торгівля пов'язана з використанням двох видів непрямих податків: акцизів і фіскальних монополій, Зовнішня торгівля характеризується встановленням мита на товари, що експортуються та

імпортуються. Оскільки непрямі податки стягуються в ціні товарів, то їхні види залежать від особливостей ціноутворення.

Акцизи – це непрямі податки, які встановлюються у вигляді надбавки до ринкової ціни. Вони характерні для системи ринкового ціноутворення, при якому держава прямо майже не втручається в цей процес. Вона встановлює тільки надбавку до ціни, що характеризує її доход, який вона відсікає від обсягу реалізації товарів. Саме слово «акциз», що походить від латинського *accido*, означає «відрізати, відсікати». Залежно від методу встановлення надбавки розрізняють фіксовані й пропорційні ставки акцизів.

Фіксовані встановлюються у грошовому виразі на одиницю товарів. Вони не залежать від ціни реалізації, а іноді і від якості, сортності, асортименту. Наприклад, фіксований акциз на одну пачку цигарок незалежно від їх сорту і ціни реалізації. Такі акцизи створюють досить стабільну доходну базу бюджету, бо не залежать від коливання цін, попиту і пропозиції на ринку. Держава не втрачає при падінні цін, однак і не має додаткових надходжень при їх зростанні.

Пропорційні ставки акцизів встановлюються в процентах до обсягу реалізації. На відміну від фіксованих вони реагують на всі коливання на ринку. Державі вигідно використовувати такі податки при тенденції до зростання цін в умовах інфляції, бо тоді її доходи не знецінюються.

Залежно від охоплення товарів оподаткуванням пропорційні акцизи поділяються на специфічні й універсальні. *Специфічні* акцизи встановлюються на окремі види товарів (лікєро-горілчані вироби, автомобілі, вироби з дорогоцінних металів тощо). *Універсальні* акцизи встановлюються для всього обсягу реалізації. Історично спочатку виникли специфічні акцизи. Перехід до універсальних пов'язаний з тим, що коло товарів, які оподатковувались акцизами, постійно розширювалось, і тому економічно вигідніше було переходити до загального непрямого оподаткування, ніж установлювати ставки й обраховувати податок по окремих товарах.

Універсальні акцизи мають свою історію розвитку. Першою їх формою став податок з продажу (купівель), його суть полягає в тому, що оподатковується сукупний обсяг відповідно продажів чи купівель товарів. Другою формою

універсального акцизу став податок з обороту, який увібрав в себе як товарний оборот, так і послуги. При цих двох формах оподаткування, як правило, відбувається на всіх стадіях виробництва й реалізації, тобто воно є багаторазовим. Така система оподаткування має кумулятивний характер, при ній податок «накручується» на податок.

Саме кумулятивний характер податку з обороту є його головним недоліком. З розвитком спеціалізації й кооперації виробництва ступінь кумулятивності зростає, податок ставав гальмом для розвитку науково-технічного прогресу. У зв'язку з цим було запроваджено таку форму універсального акцизу, як податок на добавлену вартість. Його суть полягає в тому, що він не поширюється на перенесену вартість, яка вже була раніш оподаткована. Хоча податок стягується багаторазово, він охоплює щораз тільки знов створену вартість. У сучасних умовах податок на добавлену вартість поряд із податком на прибуток і прибутковим податком з громадян є одним із найпоширеніших у світі. В цілому він нескладний в обчисленні, забезпечує сталі надходження, оскільки добавлена вартість – досить стабільний показник. Надходження з податку на добавлену вартість доволі рівномірно розподіляються по території країни, що спрощує проблему взаємовідносин між центральним і місцевими бюджетами. Запровадження цього податку в Україні взагалі виправдане. Можна зробити тільки одне зауваження. Більшість країн, що використовують цей податок, підійшли до його введення поступово на основі історичного вдосконалення акцизних надходжень. Україна ж бере готовий інструмент, не маючи ні такого досвіду, ні певних передумов. Звідси й об'єктивні проблеми, які виникають у його впровадженні й застосуванні.

Другим видом непрямого оподаткування внутрішньої торгівлі є фіскальна монополія. Якщо при застосуванні акцизів держава встановлює фіксовану надбавку до ринкової ціни, то фіскальна монополія полягає в тому, що держава сама встановлює таку ціну, яка забезпечує їй певні надходження. За економічним змістом фіскальна монополія виражає прибуток держави від реалізації монополізованих товарів. Монополія держави може бути частковою або повною. При частковій держава монополізує або тільки процес ціноутворення, або ціноутворення і виробництво певних товарів, або ціноутворення і реалізацію. При повній монополії

держава залишає за собою виключне право на виробництво і реалізацію окремих товарів за встановленими нею цінами. Об'єктом фіскальної монополії завжди виступали найбільш масові споживчі товари; сіль, спиртні напої, тютюн, сірники і т.п.

Нині державна фіскальна монополія або зовсім не використовується, або якщо і встановлюється в окремих країнах, то в дуже обмеженому вигляді. Небаченого у світі масштабу набула вона в колишньому СРСР, причому офіційно це не визнавалося. Надходження до бюджету визначалися як платежі соціалістичних підприємств. Насправді існувала суцільна фіскальна монополія. І податок з обороту², і платежі з прибутку фактично були формами фіскальної монополії. Встановлюючи ціни, держава сама виробляла і реалізовувала майже всі товари. І якщо з приводу податку з обороту ще відбувалися суперечки (правда, чомусь його визначали як акциз, мабуть, виходячи з назви, а не зі змісту), то платежі з прибутку були поза увагою. Водночас постійно підкреслювалася їх однакова економічна суть. Це справді так, суть їх однакова. Держава, визначаючи ціни, встановлювала і податок з обороту та прибуток. Те, що називалося прибутком, насправді було фіскальною монополією – непрямим податком. Тому коли тепер дехто твердить про поширення непрямого оподаткування, що посилює фінансовий тягар на людину, то він просто необізнаний у справі. Запроваджуючи акцизний збір на окремі товари й універсальний акциз – податок на добавлену вартість, ми водночас скасовуємо суцільну державну фіскальну монополію.

Третій вид непрямих податків – мито. Воно встановлюється при ввезенні і вивезенні товарів через кордон даної країни або за транспортування товарів транзитом по території даної країни. Цей вид податків має досить тривалу історію. Багато країн використовували і використовують своє вигідне географічне положення для формування доходів бюджету.

Митна політика – дуже складна й тонка справа. Вона щільно переплітається із внутрішньою і зовнішньою економічною та політичною діяльністю. Багатогранність

---

² - Не слід плутати цей податок з обороту, який існував до 1992 р., із справжнім податком з обороту — універсальним акцизом. Податок з обороту в СРСР був доходом, твердо фіксованим державою в плановій ціні, тобто фіскальною монополією.

цієї діяльності виробила різні форми мита: статистичне, фіскальне, протекціоністське, преференційне, антидемпінгове, зрівнювальне (компенсаційне).

Статистичне мито встановлюється з метою обліку експорту й імпорту товарів в умовах вільної зовнішньої торгівлі. Оскільки воно не має бюджетного призначення, його ставки порівняно невисокі.

Фіскальне мито, навпаки, має саме бюджетне призначення. Воно встановлюється на товари сталого попиту, що дає змогу одержати достатні надходження.

Протекціоністське мито вводиться в односторонньому порядку з метою захисту внутрішнього ринку від конкуренції з боку товарів іноземного виробництва, його розмір має забезпечити цінову перевагу вітчизняних товарів на внутрішньому ринку. Політика протекціонізму широко застосовувалася практично всіма державами в період прискореного розвитку їх національної економіки. Це об'єктивне явище. Однак треба дуже точно визначити рівень ставок цього мита таким чином, щоб, надаючи перевагу національним товарам, все ж не позбавляти їх виробників міжнародної конкуренції, без якої неможливе підвищення ефективності та якості товарів. Протекціонізм – дуже складна політика, й історія налічує чимало прикладів митних війн між державами. Та й у наш час деяка напруженість у взаємовідносинах, наприклад, між США і Японією викликана їх зовнішньоторговельними суперечностями. Слід зазначити, що, відмовляючись від протекціоністського мита, та чи інша держава може встановлювати інші форму захисту внутрішнього ринку – квоти на імпорт (ті ж США відносно Японії), акцизи на імпортні товари та ін.

У сучасних умовах політика протекціонізму поступово відходить у минуле. Інтеграція виробництва в міжнародному масштабі потребує відкритої або ж хоча б узгодженої митної політики. На цій основі створюються відповідні міжнародні об'єднання. Головне в них – це створена 1947 р. Генеральна угода з тарифів і торгівлі. Прикладом такого об'єднання є і Європейський Союз в Європі, в межах якого відбувається звільнення від митного оподаткування зовнішньої торгівлі, забезпечується вільний рух товарів і послуг, капіталів і робочої сили.

Також для захисту внутрішнього ринку, але тільки в специфічних умовах товарного демпінгу (продаж товарів за явно заниженими цінами з метою завоювання ринку), вводиться *антидемпінгове* мито.

Преференційне мито має протилежну протекціоністському спрямованість. Воно встановлюється на двосторонній або багатосторонній основі з метою розвитку міжнародної торгівлі. Зрозуміло, що ставки такого мита невисокі, а саме мито може виступати як щабель па шляху до безмитної торгівлі.

Зрівнювальне, або компенсаційне, мито за погодженням торгуючих сторін має врівноважити ціни на іноземні і вітчизняні товари з метою виключення цінової конкуренції між ними.

При переході до ринкових відносин і вільної міжнародної торгівлі Україна, безсумнівно, має широко використовувати світовий досвід у галузі митної політики і митних тарифів. У колишньому СРСР такий досвід не був накопичений, бо в застосуванні мита практично не було потреби. Держава сама централізовано експортувала товари, і вона ж централізовано здійснювала імпорту, установлюючи ціни на імпортовані товари. Ні імпортери, ні експортери не визначали цін реалізації, які могли значно відрізнитися від закупівельних. Власне, в міжнародній торгівлі використовувалась та ж сама фіскальна монополія, що й у внутрішній, бо немає сенсу регулювати ціни митом, коли є можливість установлювати самі ціни. Відтепер же держава має опанувати митну справу, дуже, як ми вже зазначили, складну і тонку, що потребує відповідних законів і кваліфікованих їх виконавців.

Як і будь-яке явище, непрямі податки слід розглядати комплексно. В недалекому ж минулому, як уже згадувалося, вони висвітлювалися лише в негативному плані. Але характеризувати непрямі податки тільки як фінансовий тягар для населення безглуздо, бо такими є всі податки. Мова може йти тільки про одне: наскільки і як зачіпають вони інтереси різних верств населення і як виконують своє бюджетне призначення. Саме з цих позицій і розглянемо їх переваги і недоліки.

Переваги непрямих податків пов'язані насамперед з їхньою роллю у формуванні доходів державного бюджету. Однак це зовсім не означає, що вони не виконують регулюючої функції. При вмілому використанні непрямі податки можуть бути дієвими фінансовими інструментами регулювання економіки.

Отож, по-перше, непрямим податкам властиве швидке надходження. Відбулася реалізація - проводиться перерахування податку на добавлену вартість і акцизного збору на рахунки бюджету. Це, у свою чергу, дає кошти для фінансування видатків.

По-друге, оскільки непрямими податками охоплюються товари народного споживання і послуги, то досить високою є імовірність їх повного чи майже повного надходження. Зупинити процес споживання товарів і послуг ніхто не в змозі, бо без цього неможливе саме життя. А от прибуток, наприклад, те чи інше підприємство може і не отримати.

По-третє, споживання більш-менш рівномірне в територіальному розрізі, а тому непрямі податки знімають напругу в міжрегіональному розподілі доходів. Якщо ж доходи бюджету базуються на доходах підприємств, то внаслідок нерівномірності економічного розвитку виникає проблема нерівноцінності доходної бази різних бюджетів.

Оскільки ніде у світі не вдалося досягти збалансованого розвитку всіх регіонів, то без застосування непрямих податків виникають труднощі і в збалансуванні місцевих бюджетів.

По-четверте, непрямі податки справляють значний вплив на саму державу. Використовуючи всі свої можливості й важелі, вона повинна забезпечити відповідні умови для розвитку виробництва і сфери послуг, адже чим більший обсяг реалізації, тим більші надходження в бюджет. Єдина проблема при цьому – правильний вибір товарів для акцизного оподаткування. З одного боку, начебто правильніше встановлювати акцизи на товари не першої необхідності або ті, споживання яких бажано обмежити, наприклад горілчані вироби. Але ж, з іншого боку, тоді краще для держави продавати саме ці вироби. Така суперечність загалом цілком природна і виражає діалектику нашого життя.

По-п'яте, непрямі податки впливають і на споживачів. При вмілому їх застосуванні держава може регулювати процес споживання, стимулюючи його в одних напрямках і стримуючи в інших. Безперечно, таке регулювання має бути гласним і відкритим, бо не завжди інтереси держави збігаються з інтересами суспільства. Таке регулювання також ніколи не може задовольнити всі верстви

населення. Однак воно необхідне, тому диференціація ставок акцизного збору в Україні виправдана. Разом з тим слід зазначити, що єдина ставка податку на добавлену вартість знижує його регулюючу роль. Світовий досвід переконує в доцільності використання декількох ставок. Таким чином, непрямі податки мають досить багато переваг і використання їх цілком доцільне. Але об'єктивний підхід вимагає і розгляду їх недоліків. При цьому слід пам'ятати, що як переваги, так і недоліки не є чимось вічним і раз назавжди зафіксованим. Те, що було перевагою в одних умовах, може бути недоліком в інших, і навпаки.

Головним і по суті єдиним недоліком непрямих податків є те, що їх сплата не залежить від розміру доходів платників. Знижуючи на те, що рівень споживання має певний мінімум, питома вага цих податків у доходах громадян тим вища, чим нижчий рівень доходів. Таким чином, непрямі податки стають тяжким тягарем для малозабезпечених верств населення. Це особливо відчутно в нинішній момент переходу до вільного ціноутворення. Зростання цін під впливом різних факторів поставило саме найбільш вразливі вкрай скрутне становище.

Разом з тим слід підкреслити, що такий недолік непрямих податків може пом'якшуватися державою. Встановлюючи коло оподатковуваних товарів, вона може виключати з них товари першої необхідності. Саме такий підхід застосовується в Україні щодо акцизів і податку на добавлену вартість. Але тут виникає суперечність з їх бюджетним призначенням, бо швидкість надходження, стабільність і рівномірність якраз і забезпечуються оподаткуванням товарів широкого вжитку. Тому не можна вдаватися з однієї крайності в іншу. Врешті-решт кожного з нас більше цікавить, скільки в нас забирає держава на загальні потреби, а не те, як вона це робить. Очевидно, в непрямому оподаткуванні якнайкраще мати широке коло оподатковуваних товарів з досить помірними ставками або взагалі єдиний універсальний акциз. Урахувати інтереси всіх членів суспільства все одно неможливо.

Крім того, виникає запитання: а чи справді справедливо, коли більше сплачує той, хто більше заробляє? Цей принцип оподаткування іде ще від А. Сміта, але до нього теж необхідно ставитися помірковано. Непряме оподаткування по суті означає сальдовий розподіл доходів громадян. Чим вищі доходи, тим більше їх залишається

на власні потреби, бо рівень непрямих податків відносно збалансований самим рівнем споживання. Таким чином, є стимул заробляти якомога більше і немає побоювань, що держава відбере частину додатково отриманих доходів. Останнє – один із суттєвих недоліків прямого прибуткового оподаткування, особливо при прогресивних ставках.

В Україні застосовуються в даний час специфічні акцизи і такий вид універсального акцизу, як податок на добавлену вартість, а також мито. Разом з тим слід зазначити, що відбулось об'єднання сфери їх дії. З 1994 р. на імпорتنі товари, крім мита, встановлюється податок на добавлену вартість і в окремих випадках акцизний збір. Це тільки надмірно ускладнює процес оподаткування, адже ціни на імпорт можна регулювати й одним митом.

Питання для самоконтролю:

1. Податки як фінансова категорія, їх економічна сутність і призначення.
2. Податки - вихідна категорія державних фінансів. Характерні ознаки податків як обов'язкових платежів.
3. Функції податків. Дискусійні питання щодо їх визначення і змісту.
4. Елементи податку. Види податкових ставок. Проста і ступінчата шкала прогресивного оподаткування.
5. Класифікація податків та її ознаки. Перекладання податків, сутність та напрямки.
6. Прямі податки, види прямих податків. Реальні і особисті податки.
7. Розвиток прямого оподаткування у контексті переходу від реальних до особистих податків.
8. Акцизи як основна сучасна форма непрямих оподаткування, їх види. Специфічні акцизи, основні підходи до їх застосування. Підакцизні товари.
9. Призначення і види мита. Митний тариф. Митна політика і митні союзи. Міжнародний антидемпінговий кодекс.
10. Податковий тягар, його показники. Податкові пільги і їх роль у системі фінансового регулювання. Види податкових пільг.

Розділ 6. БЮДЖЕТ. БЮДЖЕТНА СИСТЕМА

- 6.1. Бюджет і бюджетна система
- 6.2. Функції бюджету
- 6.3. Доходи і видатки бюджету, їх класифікація
- 6.4. Бюджетний устрій та бюджетна система

Основні терміни та визначення: *бюджет; загальний фонд бюджету; спеціальний фонд бюджету; поточний бюджет; бюджет розвитку; доходи бюджету; емісійний дохід; власні, закріплені і регулюючі доходи; видатки бюджету; секвестр видатків бюджету; бюджетна класифікація; бюджетне фінансування; бюджетний процес; бюджетна резолюція; бюджетний устрій, бюджетна система; Державний бюджет; місцеві бюджети; фінансове вирівнювання; міжбюджетні відносини; міжбюджетні трансферти; дотація вирівнювання; субвенція; фінансовий норматив бюджетної забезпеченості.*

6.1. Бюджет і бюджетна система

Одним з головних інститутів економічного суверенітету держави виступає бюджет. Він забезпечує не тільки акумулювання коштів необхідних для фінансування держави, використовується не лише для часткового перерозподілу доходів із метою підтримання сприятливого соціального становища в державі, а й активно впливає на економічні, соціальні національні, регіональні процеси у суспільстві. Термін “бюджет” з’явився у середині VIII століття, однак поширився в юридичних документах лише на початку XIX століття. Бюджет є невід’ємним атрибутом держави. Державний бюджет висвітлює систему фінансових показників, що відображає створення і використання фінансових ресурсів у всіх секторах економіки. У ньому в найбільш загальній формі фінансово обґрунтовуються прогноз економічного та соціального розвитку держави. Державний бюджет виступає центральною ланкою як фінансової так і бюджетної системи. Саме бюджет впливає на грошовий розмір кожної ланки фінансової системи.

Бюджет розглядають:

- як економічну категорію, що виражає розподільчі відносини;
- як правову категорію, оскільки формування і використання грошових фондів здійснюється на основі закону, що затверджується Верховною Радою України;
- як матеріальний зміст, що представляє собою централізований фонд грошових коштів;
- як основний фінансовий план держави.

Зміст бюджету визначається системою господарювання, формами власності, суттю і функціями держави, дією економічних законів.

Державний бюджет виражає економічні відносини, що виникають між державою з однієї сторони і підприємствами, установами, організаціями, населенням з іншої в процесі вартісного розподілу ВВП, формуванні і використанні централізованого грошового фонду.

Специфіка бюджету, як економічної категорії полягає у тому, що він безпосередньо обумовлений рухом вартості, в ньому переміщається величезна гамма інтересів та протиріч.

В першу чергу – це інтереси суб'єктів господарювання та створення централізованого фонду фінансових ресурсів. Порядок створення і використання такого фонду встановлюється законодавством. Однак необхідність його існування – явище об'єктивне. Бюджет має об'єктивний характер, його існування в якості самостійної сфери розподілу об'єктивно передбачено суспільним виробництвом та використанням державою своїх функцій. Відносини, що виникають при формуванні і використанні бюджету здійснюються завжди у грошовій формі і матеріалізуються в централізованих фінансових ресурсах. Ці ресурси дають державі можливість удосконалювати галузеву і територіальну структуру суспільства, сприяти розвитку пріоритетних галузей, забезпечувати соціальні заходи, вирішувати завдання оборонного характеру, фінансувати органи державного управління.

Об'єктом розподілу і перерозподілу що здійснюється за допомогою бюджету є Валовий внутрішній продукт. До суб'єктів цього процесу відносяться:

- держава;
- підприємці;

– населення.

Державний бюджет за формою — це фінансовий баланс, що відображає план державних витрат і джерел їхнього фінансового покриття. За змістом — централізований фонд грошовий коштів держави. Призначення державного бюджету полягає у формуванні та використанні централізованого фонду фінансових ресурсів держави на розширене відтворення і соціальні цілі відповідно до чинної політики.

6.2. Функції бюджету

Економічна сутність бюджету, як економічної категорії розкривається у властивих йому функціях. Найпоширенішою серед науковців є точка зору, що бюджет виконує дві функції:

- розподільчу;
- контрольну.

Зміст розподільчої функції бюджету визначається процесами розподілу і перерозподілу фінансових ресурсів. Бюджет використовується державою як інструмент розподілу НД, в бюджет поступають непрямі податки, а також відрахування в державні цільові фонди. В процесі розподілу НД в бюджет поступають податки, з юридичних фізичних осіб на доходи, майно, обов'язкові внески і відрахування. Перерозподіл здійснюється через видаткову частину бюджету у формі бюджетних асигнувань, бюджетного кредиту, відстрочки в платежах та інших пільг. Відносини з підприємствами матеріальної сфери виробництва характеризуються 2-х стороннім рухом грошових коштів.

Установи невиробничої сфери, в основному отримують бюджетні асигнування і мають пільги по сплаті податків. Відносини держави з населенням можуть бути прямими у випадку сплати місцевих податків і отриманні соціальних виплат, а також опосередкованими при сплаті адміністрацією податку з доходу фізичних осіб, єдиного соціального внеску отриманні безкоштовних послуг соціально-культурних установ.

За допомогою розподільчої функції бюджету держава здійснює міжтериторіальний, міжгалузевий розподіл між сферами діяльності (виробничою і невиробничою), окремими підприємствами і соціальними верствами населення. Цей розподіл проходить з використанням податків, платежів і зборів, що поступають у бюджет, а також бюджетних асигнувань і пільг.

Контрольна функція проявляється в тому, що з її допомогою можна виявити тенденції виконання планових завдань, а це дає можливість оперативно попередити, або ліквідувати порушення фінансової дисципліни. Бюджетний контроль проявляється через проведення ревізій, перевірок, в процесі складання розгляду, затвердження і виконання бюджету. Використання бюджету в якості інструменту розподілу і контролю виражається через бюджетний механізм, що представляє собою сукупність конкретних форм бюджетних відносин, методів мобілізації і використання бюджетних коштів.

6.3. Доходи і видатки бюджету, їх класифікація

Питання формування дохідної частини бюджетів в усіх країнах на кожному етапі їхнього розвитку перебувають у центрі уваги керівників держав та урядів, вчених і практиків. На даний час немає жодної країни світу, де б не вирішували щоденно проблеми наповнення бюджетів. Однак їх гострота в різних країнах не однакова. Для України, як молодій незалежній незалежній державі, проблеми доходів бюджетів частково успадковані з минулого, частково набуті за останні десятиріччя через об'єктивні та суб'єктивні причини. В Бюджетному кодексі України зазначено: “Доходи бюджету – усі, податкові, неподаткові та інші надходження на безповоротній основі, справляння яких передбачено законодавством України (включаючи трансферти, дарунки, гранти)” [1] *Д.Г. Дем'янишин. Бюджетний кодекс;*

За змістом, доходи бюджету це – економічне явище пов'язане з сукупністю економічних відносин щодо розподілу та перерозподілу ВВП з метою формування основного централізованого фонду грошових коштів держави. Доходи бюджету, з

одного боку є результатом розподільчих процесів, а з іншого – об'єктом подальшого розподілу відповідно до функцій держави.

Форми і методи мобілізації грошових коштів до бюджету залежать від умов господарювання, завдань, які вирішує суспільство на конкретному етапі свого розвитку, стану економіки та інших чинників. Держава може використовувати як загальні методи, властиві всім суб'єктам фінансових відносин, так і специфічні. Загальні методи формування доходів:

- від продуктивної діяльності;
- від майна;
- від державних угідь;
- запозичення.

До специфічних методів формування доходів належать податковий і емісійний способи. Доходи бюджетів можна класифікувати за різними ознаками. За групами і видами:

- податкові;
- неподаткові;
- доходи від операцій з капіталом;
- міжбюджетні трансферти.

В доходах бюджету усіх рівнів в країнах з розвинутою ринковою економікою переважають податки. Їх частка в доходах центрального бюджету 80-90%, а в США більше 95% а в Україні...

Щодо джерел сплати

- доходи джерелом яких є ціна товарів;
- доходи джерелом яких є прибуток чи дохід.

Щодо бюджетного устрою, доходи розділяються оп таких рівнях:

- доходи які надходять до державного бюджету;
- доходи які надходять до місцевих бюджетів;
- змішані доходи, одна частина надходить до державного бюджету, інша до місцевих бюджетів;
- доходи позабюджетних цільових фондів.

В організаційному плані та за результатами розподілу між ланками бюджетної системи всі доходи бюджету поділяються на: власні, закріплені та регулюючі.

З метою збалансування доходів і видатків з бюджетів, здійснюється бюджетне регулювання. Воно здійснюється у формі процентних відрахувань із загальнодержавних податків, доходів, дотацій, субвенцій, бюджетних позик і т.п.

Державні відносини — це частина фінансових відносин обумовлена використанням централізованих і децентралізованих доходів держави.

Зміст видатків бюджетів, як економічного поняття полягає в сукупності грошових відносин у процесі використання коштів бюджетного фонду.

Суб'єктами цих відносин виступає держава, підприємства, фізичні особи, органи місцевого самоврядування, міждержавні об'єднання. Процеси використання бюджетних ресурсів визначаються такими термінами як “видатки бюджету” і “витрати бюджету”. Згідно Бюджетного кодексу України: “Видатки бюджету — кошти спрямовані на здійснення програм і заходів, передбачених відповідним бюджетом.” До видатків бюджету не належать:

- погашення боргу;
- надання кредитів з бюджету;
- розміщення бюджетних коштів на депозитах;
- придбання цінних паперів;
- повернення надміру сплачених до бюджету сум податків і зборів.

Поняття витрати бюджету є ширшим оскільки охоплює видатки бюджету, надання кредитів з бюджету, погашення боргу, та розміщення бюджетних коштів на депозитах, придбання цінних паперів.

За допомогою видатків бюджетів держава має змогу:

- регулювати розподіл грошових коштів між виробничою сферою і сферою суспільних послуг;
- впливати на вартісну структуру виробництва
- стимулювати розвиток пріоритетних, нових галузей та виробництв.

За роллю у відтворюючих процесах видатки бюджетів діляться на:

- поточні;

- капітальні;

Поточними вважаються видатки, спрямовані на забезпечення простого відтворення і стосуються поточної діяльності, перехідної мережі підприємств, установ, організацій.

Капітальні – це видатки розвитку пов’язані із розширеним відтворенням і стосуються фінансування інвестиційної і інноваційної діяльності. Використовуючи такий поділ Бюджетний кодекс передбачає формування поточного бюджету і бюджету розвитку.

Застосовуючи поділ видатків за соціально економічним змістом та суспільним призначенням можна виокремити таких п’ять груп видатків:

- на економіку;
- на соціально-культурні заходи;
- на оборону;
- на управління.

За рівнем бюджетної системи можна виокремити: видатки державного бюджету та видатки місцевих бюджетів. Обсяги та спрямування видатків першої групи визначаються щорічними законами про державний бюджет України, а другої рішенням ВР АРК та місцевих рад. Враховуючи різні види повноважень органів державної влади, управління, та місцевого самоврядування, видатки бюджетів можна поділити на три групи:

- видатки на здійснення не делегованих державних повноважень (які не можуть бути передані місцевому самоврядуванню);
- на здійснення делегованих повноважень;
- на здійснення власних повноважень [1].

За функціональним призначенням видатки бюджетів відповідно до функцій держави, згідно з бюджетним кодексом України та функціональною класифікацією поділяються на 10 груп.

Співвідношення видатків між цими групами визначається спрямованістю бюджетної політики. В Україні у сучасних умовах у зв’язку з необхідністю соціального захисту громадян з низьким рівнем доходів найбільша частка видатків спрямовується на соціальний захист.

6.4. Бюджетний устрій та бюджетна система

Бюджетний устрій – організація і принципи побудови бюджетної системи, її структури, взаємозв'язок бюджетів, які входять до її складу.

У Бюджетному кодексі України бюджетна система трактується як сукупність державного та місцевих бюджетів, побудована з урахуванням економічних відносин, державного і адміністративно-територіального устроїв і врегульована нормами права. Бюджетна система як сукупність окремих ланок, юридично пов'язаних між собою, базується на загальноприйнятих принципах.

В унітарних країнах бюджетна система складається з двох ланок: центрального і місцевих бюджетів. У федеративних країнах (США, Німеччина, Росія) до цих ланок додаються ще бюджети членів федерації.

У червні 2001 р. Верховна Рада України прийняла Бюджетний кодекс, який визначив основні засади бюджетної системи України, її структуру, принципи та правові аспекти функціонування. У Бюджетному кодексі проголошується, що бюджетна система України будується на засадах справедливого і неупередженого розподілу суспільного багатства між громадянами та адміністративно-територіальними утвореннями. Бюджетна система України — сукупність державного та місцевих бюджетів (яких в Україні близько 12 тис), побудована з урахуванням економічних відносин, державного і адміністративно-територіального устроїв.

Сукупність всіх бюджетів, які входять до складу бюджетної системи України, є зведеним бюджетом України. Зведений бюджет використовується для реалізації засад державного регулювання економічного і соціального розвитку України.

Бюджетна система — сукупність самостійних відокремлених взаємопов'язаних між собою ланок, у яких функціонують бюджетні відносини.

Бюджетна система України ґрунтується на таких принципах.

1. *Принцип єдності.* Єдність бюджетної системи України забезпечується єдиною правовою базою, єдиною грошовою системою, єдиним регулюванням бюджетних відносин, єдиною бюджетною класифікацією, єдністю порядку

виконання бюджетів та ведення бухгалтерського обліку і звітності. Акумуляція коштів бюджетів всіх рівнів на єдиному казначейському рахунку свідчить про єдність коштів у межах бюджетної системи України. Загальне визначення бюджетного процесу, його стадій, бюджетної класифікації, що застосовується до всіх ланок бюджетної системи, забезпечують її єдність. Матеріальний зміст цього принципу посилюється і відображається нормою ст. 92 Конституції України щодо встановлення державного бюджету, бюджетної системи України виключно законами України.

2. Принцип збалансованості. Повноваження на здійснення витрат бюджету мають відповідати обсягу надходжень до бюджету на відповідний бюджетний період. Цей принцип деталізує одне з положень ст. 95 Конституції України, базується на раціональному співвідношенні обсягу доходів і витрат, забезпечення фінансування окремих функцій та завдань за рахунок фактично мобілізованих коштів від податків та інших податкових надходжень. Дотримання цього принципу створює умови для уникнення дефіциту та профіциту бюджету.

3. Принцип самостійності. Державний бюджет України та місцеві бюджети є самостійними. Держава коштами державного бюджету не несе відповідальності за бюджетні зобов'язання органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування. Органи влади та органи місцевого самоврядування коштами відповідних бюджетів не несуть відповідальності за бюджетні зобов'язання одне одного, а також за бюджетні зобов'язання держави. Самостійність бюджетів забезпечується закріпленням за ними відповідних джерел доходів, правом відповідних органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування на визначення напрямів використання коштів відповідно до законодавства України, правом Верховної Ради Автономної Республіки Крим та відповідних рад самостійно і незалежно одне від одного розглядати і затверджувати відповідні бюджети.

4. Принцип повноти. До складу бюджетів підлягають включенню всі надходження до бюджетів і витрати бюджетів, що здійснюються відповідно до нормативно-правових актів органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування. Цей принцип вимагає обліку

та включення до бюджету всіх без винятку доходів і витрат, які мають акумулюватись на єдиному казначейському рахунку та інших бюджетних рахунках згідно з бюджетною класифікацією. Цей принцип застосовується на всіх стадіях бюджетного процесу, але не виключає і певної спеціалізації використання коштів, цільової спрямованості їх використання (згідно зі ст. 13 Бюджетного кодексу України у рамках бюджету існує спеціальний фонд).

5. Принцип обґрунтованості. Бюджет формується на реалістичних макропоказниках економічного і соціального розвитку держави та розрахунках надходжень до бюджету і витрат бюджету, що здійснюються відповідно до затверджених методик і правил. Формування бюджетних показників здійснюється на підставі затверджених постановою Верховною Радою України Основних напрямів бюджетної політики на наступний бюджетний період, а також затверджених постановою Кабінету Міністрів України стратегічних напрямків розвитку бюджетної системи на середньострокову перспективу, які містять найсуттєвіші обґрунтовані бюджетні показники.

6. Принцип ефективності. При складанні та виконанні бюджетів усі учасники бюджетного процесу мають прагнути до досягнення запланованих цілей за умови залучення мінімального обсягу бюджетних коштів та досягнення максимального результату за використання визначеного бюджетом обсягу коштів. Реалізація цього принципу спрямована на досягнення найбільш повної та своєчасної реалізації завдань держави. Його додержання дає змогу перейти до контролю за досягненням кінцевого результату при витрачанні бюджетних коштів, забезпечити їх ефективне використання, найбільш повне задоволення потреб за рахунок централізованих грошових фондів. і

7. Принцип субсидіарності. Розподіл видів видатків між державним бюджетом та місцевими бюджетами, а також між місцевими бюджетами має ґрунтуватись на максимально можливому наближенні надання суспільних послуг до їх безпосереднього споживача. Цей принцип формує засади найефективнішого надання суспільних послуг безпосередньо споживачам. Децентралізація видатків у бюджетах забезпечує найбільш точне закріплення коштів відповідного бюджету за отримувачами бюджетних коштів, ефективніше виконання видаткових повноважень

на місцях. Метою розмежування видатків між ланками бюджетної системи є підвищення ефективності їх використання. Однаковий рівень бюджетної забезпеченості на різних рівнях обумовлюється закріпленням відповідних доходів за ланками бюджетної системи та наданням міжбюджетних трансфертів. Утім посилення на принцип субсидіарності не відповідає на питання, чому видатки розділено між місцевими бюджетами саме на три групи: 1) видатки на фінансування бюджетних установ та заходів, які забезпечують необхідне першочергове надання соціальних послуг, гарантованих державою, і які розташовані найближче до споживачів; 2) видатки на фінансування бюджетних установ та заходів, які забезпечують надання основних соціальних послуг, гарантованих державою для всіх громадян України; 3) видатки на фінансування бюджетних установ та заходів, які забезпечують гарантовані державою соціальні послуги для окремих категорій громадян, або фінансування програм, потреба в яких є в усіх регіонах України. Натомість ефективний розподіл має ґрунтуватись на законодавчому розмежуванні функціональних повноважень територіальних органів влади, що, на жаль, не відбувається.

8. Принцип цільового використання бюджетних коштів. Бюджетні кошти використовуються тільки на цілі, визначені бюджетними призначеннями. Тобто бюджетні кошти використовуються їх розпорядниками та одержувачами для чітко визначеної мети, на яку спрямовані бюджетні видатки. За нецільове використання бюджетних коштів, бюджетні правопорушення встановлена фінансова та адміністративна відповідальність для розпорядників коштів.

9. Принцип справедливості та неупередженості. Бюджетна система України будується на засадах справедливого і неупередженого розподілу суспільного багатства між громадянами і територіальними громадами. За рахунок бюджетної системи гарантується та забезпечується однаковий доступ усіх громадян України до соціальних програм, освіти, охорони здоров'я незалежно від місця їх проживання як на стадії формування надходжень доходів відповідних бюджетів, так і при розподілі трансфертів, збалансуванні бюджетів.

10. Принцип публічності та прозорості. Інформація про бюджет має бути оприлюднена. Міністерство фінансів України забезпечує доступність для публікації:

-- проекту закону про державний бюджет;
—закону про Державний бюджет України на відповідний період з додатками, що є його невід'ємною частиною;
—інформації про виконання Державного бюджету України за підсумками кварталу та року;
— інформації про показники виконання зведеного бюджету України;
— іншої інформації про виконання Державного бюджету України. Проект закону про державний бюджет підлягає обов'язковій публікації в газеті "Урядовий кур'єр" не пізніше ніж через сім днів після його подання Верховній Раді України. Рішення про місцевий бюджет має бути оприлюднене не пізніше ніж через 10 днів з дня його прийняття. Норми бюджетного кодексу гарантують доступність інформації щодо кожної стадії бюджетного процесу, показників проекту бюджету, прийнятого бюджету, звіту про його виконання, проекту щодо основних напрямів бюджетної політики. Відповідними процесуальними нормами забезпечуються гарантії гласності, оприлюднення закону та рішень про бюджет, етапів підготовки та розгляду звітів про виконання бюджету тощо.

11. *Принцип відповідальності учасників бюджетного процесу.* Кожен учасник бюджетного процесу несе відповідальність за свої дії або бездіяльність на кожній стадії бюджетного процесу. Відповідно до цього закріплюються повноваження учасників бюджетного процесу щодо дотримання бюджетного законодавства, вводиться поняття бюджетного правопорушення та відповідальності за нього.

Отже, бюджетна система України включає чотири рівні, які відповідають адміністративно-територіальному поділу держави: 1

- 1) загальнодержавний;
- 2) Автономної Республіки Крим, обласний та міський міст державного підпорядкування (Києва і Севастополя);
- 3) міський міст обласного підпорядкування і районний;
- 4) базовий — міський міст районного підпорядкування, сільський і селищний.

Взаємозв'язок між усіма ланками бюджетної системи забезпечується за допомогою зведених бюджетів.

Склад основних ланок бюджетної системи України та їх взаємозв'язок представлений на рис. 6.1.

Рис. 6.1. Склад ланок бюджетної системи України та їх взаємозв'язок

Питання для самоконтролю:

1. Бюджет як фінансова категорія, його економічна сутність і призначення.
2. Функції бюджету. Роль бюджету в перерозподілі вартості ВВП і забезпеченні виконання конституційних зобов'язань держави в умовах зростання потреби в суспільних благах.
3. Межі бюджетного перерозподілу, його вплив на економічний розвиток і соціальну стабільність.
4. Бюджет як основний фінансовий план держави, його правовий статус. Принципи формування бюджету. Взаємозалежність бюджету і макроекономічних показників. Загальний і спеціальний фонди бюджету.
5. Доходи бюджету та їх класифікація.

6. Джерела і методи формування доходів бюджету.
7. Видатки бюджету та їх класифікація. Функціональна, економічна, відомча і програмна класифікація видатків. Поточний бюджет і бюджет розвитку.
8. Бюджетний процес і його складові. Організація бюджетного процесу. Удосконалення бюджетних процедур і технологій.
9. Взаємозалежність бюджету і макроекономічних показників. Загальний і спеціальний фонди бюджету.
10. Поточний бюджет і бюджет розвитку. Форми бюджетного фінансування.

Розділ 7. БЮДЖЕТНИЙ ДЕФІЦИТ

7.1. Економічна сутність бюджетного дефіциту та причини його виникнення.

7.2. Соціально-економічні наслідки бюджетного дефіциту.

7.3. Джерела фінансування бюджетного дефіциту та їх класифікація.

7.4. Методи оптимізації та шляхи скорочення бюджетного дефіциту в Україні.

Основні терміни та визначення: бюджетний дефіцит; бюджетний профіцит; бюджетні надходження; бюджетні виплати; фінансування бюджету; активний і пасивний бюджетний дефіцит; циклічний і структурний бюджетний дефіцит; загальноприйнятий (традиційний) дефіцит; первинний дефіцит; операційний дефіцит; джерела фінансування бюджетного дефіциту; внутрішні і зовнішні державні запозичення; ефект витіснення; ефект Патінкіна; ефект Кейнса-Олівера-Танзі;

7.1. Економічна сутність бюджетного дефіциту та причин його виникнення

У процесі зіставлення дохідної і видаткової частини бюджету сальдо може характеризувати збалансованість, набувати надлишку або дефіциту.

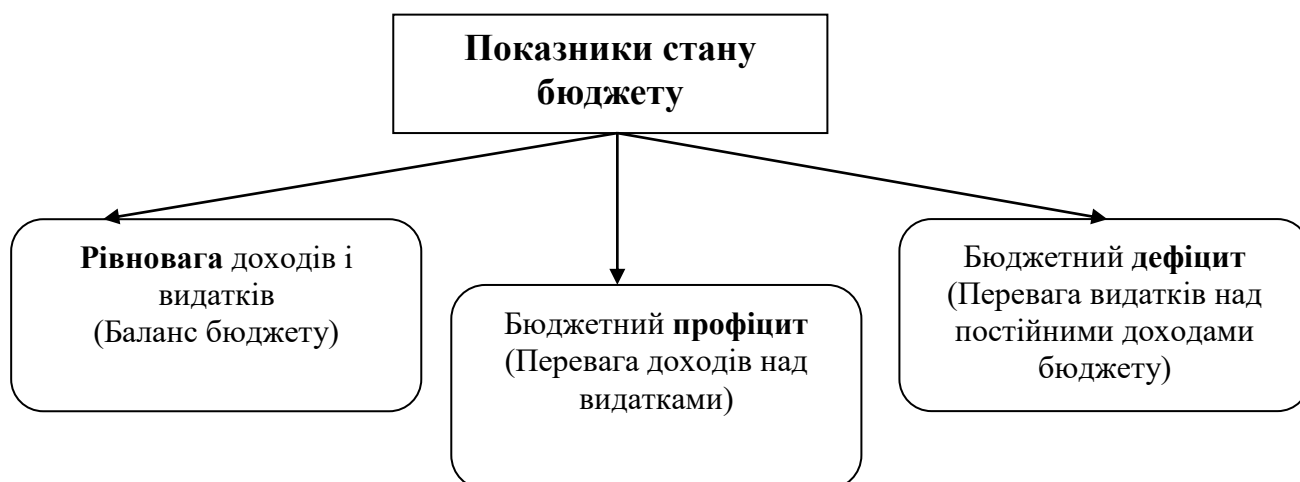

Рис. 7.1. Показники стану бюджету.

Збалансований бюджет вважається ідеальним, оскільки величина бюджетних ресурсів відповідає потребам держави і суспільство має гарантії отримання благ у повному обсязі. У випадку перевищення доходів над видатками виникає надлишок бюджетних коштів, який називається профіцитом. Якщо ж обсяг отриманих доходів менше за видатки, таке явище називають дефіцитом а бюджет розбалансованим. Розбалансованість бюджетів характерна для різних епох і країн, а ставлення до неї з боку науки і практики неоднозначне. В результаті незбалансованості економіки, спаду виробництва, зниження доходів і різкого зростання видатків виникає бюджетний дефіцит.

Бюджетний дефіцит - це перевищення видатків бюджету над його доходами. Бюджетні дефіцити є похідним економічним явищем від бюджету держави, він не може бути об'єктивно економічною категорією, існувати самостійно, поза бюджетом, хоча суттєво впливає на соціально економічні процеси. У ньому відображена ефективність економічної і фінансової політики держави.

Сучасна фінансова наука використовує різні підходи практикування видів бюджетного дефіциту та його класифікації. (рис. 7.2.).

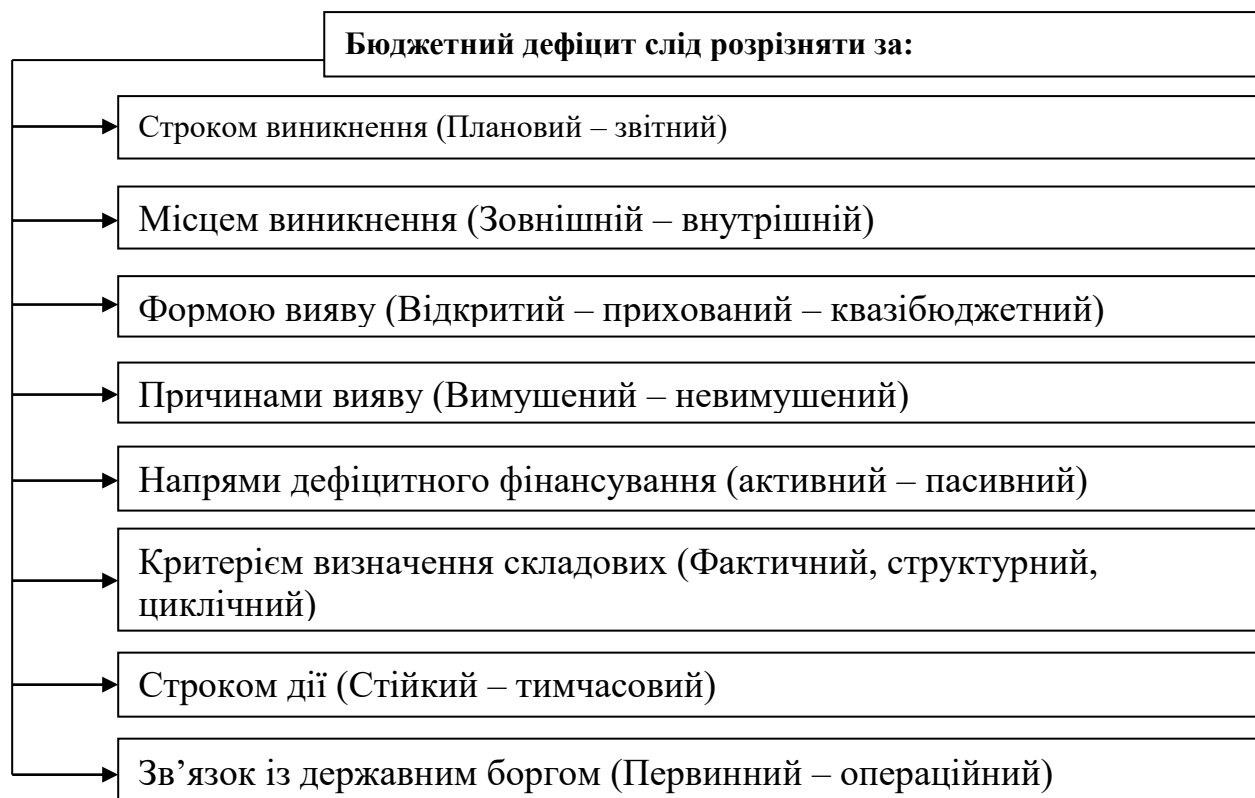

Рис. 7.2. Класифікація бюджетного дефіциту.

1. За строками дії, розрізняють поняття:

- стійкий бюджетний, який існує у довгостроковому періоді.
- тимчасовий (касовий), пов'язаний із касовими розривами у виконанні бюджету, (не збігання строків здійснення видатків із строками поступлення коштів).

2. За формою прояву:

Відкритий і прихований

- відкритий – це офіційно визнаний дефіцит у законі про державний бюджет на відповідний рік.

- Прихований – це офіційно невизнаний, свідоме завищення планових обсягів доходів, включення також джерел фінансування, які використовуються не для покриття видатків, а для фінансування дефіциту.

3. За призначенням виникнення:

Вимушений і свідомий

- Вимушений – пов'язаний із необхідністю витрати коштів більше ніж можна мобілізувати. Він, як правило, є наслідком стихійних лих, епідемій, війн, економічної кризи, скорочення ВВП – в цілому пов'язаний із обмеженістю фінансових ресурсів держави.

- Свідомий – є наслідком дискреційної, неефективної фінансової політики, непрофесійного керівництва фінансовою системою.

4. За напрямками дефіцитного фінансування

Активний і пасивний

- Активний – пов'язаний із нестачею бюджетних коштів для інвестування економіки. Дефіцитне фінансування інвестицій в цілому є позитивним явищем, оскільки передбачає вплив бюджету на економічні процеси. Теоретичні засади, активного бюджетного дефіциту, базуються на кейнсіанстві, на його постулатах бюджетного мультиплікатора.

- Пасивний – спрямування дефіцитних коштів на фінансування поточних видатків (соціальний захист, оборона управління). Таке витрачання коштів означає її проїдання і відображає складне фінансове становище у суспільстві.

Світова практика показує що пасивну економічну форму бюджетного

дефіциту в умовах стабільної ринкової економіки слід обмежувати 5% до видаткової частини бюджету, 2-3% від обсягу ВВП, і якщо державний борг не перевищує 50% ВВП, то фінансовий стан держави не вважається кризовим.

Використання активної економічної форми бюджетного дефіциту означає, що додаткові фінансові ресурси спрямовуються насамперед на створення умов розвитку виробництва, активізацією підприємства і комерції, здатних перекривати або компенсувати збільшення граничних суспільних витрат виробництва і створювати економічне зростання. Для економічної стабілізації необхідно мати високорентабельне виробництво товарів народного споживання, прискорення обороту капіталу (рис. 7.3.).

Рис. 7.3. . Інструменти впливу на структурний дефіцит бюджету.

Основною причиною виникнення бюджетного дефіциту є відставання темпів зростання бюджетних доходів порівняно з темпами росту бюджетних видатків.

Конкретні причини зумовлені як об'єктивними так і суб'єктивними причинами. Сучасна фінансова наука досліджуючи бюджетні дефіцити виділяє як об'єктивні так і суб'єктивні причини його існування (рис. 7.4).

Рис. 7.4. Причини виникнення бюджетного дефіциту.

Об'єктивні, як правило пов'язані із вимушеними діями держави збільшити видатки бюджету, до них можна віднести:

- Надзвичайні обставини (техногенні катастрофи, епідемії, війни, стихійні лиха);
- Необхідність здійснення великих державних видатків для структурної перебудови економіки, яке в майбутньому може забезпечити приріст ВВП (ці дії

пов'язані із державних регулюванням економіки, а не з кризовими явищами);

- Необхідність підвищення доходів громадян у зв'язку з відставанням їх від соціальних стандартів гарантованих державою (прожиткового мінімуму, мінімальної заробітної плати);

Суб'єктивні причини пояснюються свідомими діями уряду, внаслідок яких виникає бюджетний дефіцит:

- Кризові явища в економіці, що супроводжує спад виробництва, інфляційні процеси;

- Неєфективність внутрішніх і зовнішніх внутрішніх зв'язків;

- Наявність значного тіньового сектора економіки, низька податкова дисципліна;

- Значне зростання і нераціональна структура видатків;

- Надмірні витрати на утримання органів управління;

- Надмірне зростання соціальних видатків порівняно із темпами зростання ВВП;

- Значні витрати на оборону у мирний час;

- Корупція у органах державної влади.

Суб'єктивні причини пов'язані з неефективним державним менеджментом. Таким чином бюджетні дефіцит, як специфічне фінансове явище є не обов'язково неефективним і надзвичайним. Сьогодні у світі практично немає жодної країни, яка б не знала бюджетного дефіциту. Особливо проблема дефіциту загострюється із розгортанням світової економічної кризи, що характерно, як для високо розвинутих держав, так і для тих що розвиваються.

7.2. Соціально-економічні наслідки бюджетного дефіциту

Нині існують суперечливі погляди щодо оцінки впливу бюджетного дефіциту на соціально економічні процеси в державі (позитивний, негативний або нейтральний (ніякий)).

Спроба позитивного впливу була започаткована у роки Великої Французької революції, її ідеологи називали бюджетним дефіцитом – благом нації (підстава –

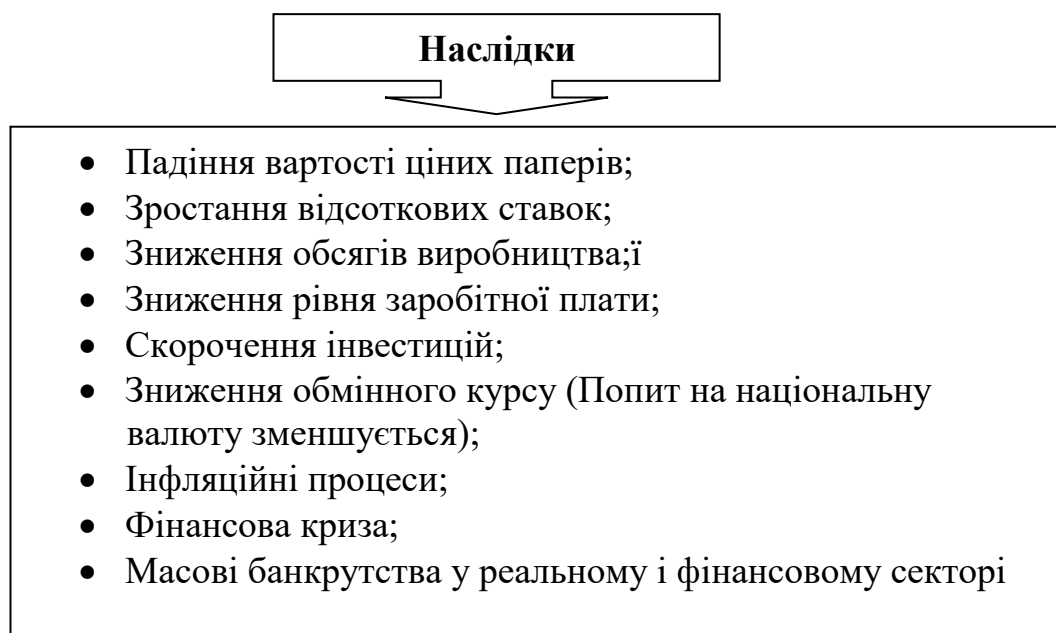

дефіцити активізують суспільство, змушують економити державні кошти, ефективно використовувати).

У цілому бюджетний дефіцит в умовах демократичного суспільства за певних умов може бути додатковим стимулом соціально-економічного розвитку, якщо він спонукатиме до:

- Раціонального використання бюджетних ресурсів;
- Посилення бюджетної дисципліни;
- Збільшення доходів у майбутньому.

Світова фінансова наука неоднозначно підходить до оцінки наслідків впливу бюджетного дефіциту на соціально-економічні процеси у суспільстві. Тому, розглядаючи соціально-економічні наслідки бюджетного дефіциту (рис. 7.5.), необхідно враховувати різні чинники та способи впливу дефіциту на розвиток економіки, соціальної сфери, рівень соціального захисту населення з урахуванням конкретних ситуацій. Зважаючи на такі підходи, наслідки можуть бути позитивними, негативними або взагалі наслідків може не бути.

Рис. 7.5. Соціально – економічні наслідки бюджетного дефіциту.

Тезу про позитивний вплив бюджетного дефіциту обґрунтував Кейнс і розвинули неокейнсіанці. На цій основі розвинулися концепції державного фінансування. На сьогодні бюджетний дефіцит перетворився на один із способів державного регулювання економіки, а його неконтрольоване зростання стало

причиною фінансово-економічних криз. На позитивних і негативних аспектах державного фінансування акцентують свою увагу більшість вчених і практиків, однак їхні погляди є не однозначними. Загалом ми підтримуємо наукове узагальнення В.Андрущенка, що дефіцитне фінансування державної діяльності економічно раціональне і соціально виправдане тільки в тих передумовах, коли темпи приросту валового внутрішнього продукту випереджають приріст обсягу бюджетів та видатків на обслуговування державного боргу і такою мірою, якою додатково залучені кошти у часі, забезпечувані державним кредитом, використовуються на розвиток реальної економіки та створення ефективної фінансової системи, вигідних і корисних не лише сучасникам але й майбутнім поколінням податкоплатників.

Отже бюджетні дефіцити є унікальним, складним і поширеним у світі явищем. Його наявність свідчить про недостатні фінансові можливості держави, внаслідок чого уряд змушений використовувати додаткові джерела фінансування державних потреб і посилює кризову ситуацію у державі. На практиці існує причинно-наслідковий зв'язок бюджетного дефіциту з економічною кризою, а в її складі з фінансовою.

7.3 Джерела фінансування бюджетного дефіциту та їх класифікація

У світові практиці для фінансування дефіциту бюджету виконується як беземісійні так емісійні джерела.

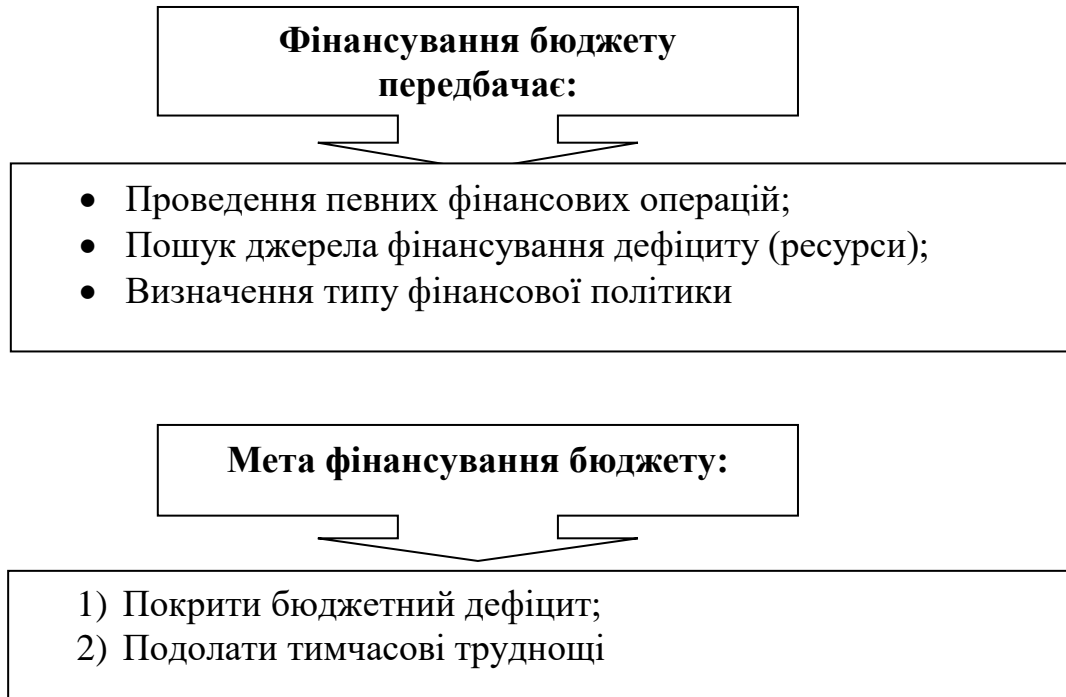
За наявності бюджетного дефіциту держава зобов'язана обрати найоптимальніші джерела його покриття. Найефективніший беземісійний метод за допомогою якого можна позбутися дефіциту без додаткового випуску грошей в обіг.

Беземісійний метод покриття дефіциту бюджету полягає у залученні до цього процесу зовнішніх і внутрішніх джерел.

Зовнішніми джерелами можуть бути кредити міжнародних фінансових об'єднань та іноземних держав, а також безоплатна та безповоротна фінансова допомога для здійснення цільових програм міжнародного значення.

Внутрішніми джерелами є кредити Національного банку України, доходи від операцій з цінними паперами та інші доходи.

Наявність зовнішніх і внутрішніх кредитних джерел зумовлює виникнення внутрішнього і зовнішнього боргу держави. З боку держави повинен здійснюватися контроль та управління державним боргом.

Рис. 7.6. Бюджетна позиція країни

Бюджетний дефіцит характеризує стан бюджету як фінансового фонду держави. З касової точки зору бюджет не може мати перевищення вихідних грошових потоків над вхідними. Тому, коли мова йде про бюджетний дефіцит (перевищення видатків над доходами), це означає, що таке негативне сальдо покривається з особливих джерел. У зв'язку з цим центральну роль при розгляді сутності бюджетного дефіциту відіграє розуміння того, що саме є бюджетними доходами і які фінансові ресурси не належать до них, а є способом фінансування дефіциту. У практиці бюджетного планування та обліку існує чітке розмежування бюджетних доходів та інших фінансових ресурсів (надходжень) бюджету, а також бюджетних видатків й інших витрат бюджету. Економічним обґрунтуванням цього є:

- 1) критерій заборгованості,

2) критерій постійності.

Критерій заборгованості дає можливість розрізнити бюджетні операції, які є доходами, і ті, що фінансують дефіцит за таким принципом: якщо одержання бюджетом фінансових ресурсів супроводжується появою вимоги щодо їх повернення (це відбувається при кредитних відносинах), тоді вони не вважаються бюджетними доходами, а належать до джерел фінансування де-фіциту¹. Отже, зі складу доходів бюджету виключається весь обсяг державних запозичень, хоча вони й формують бюджетні ресурси. Разом з тим погашення державних боргових зобов'язань потребує бюджетних витрат, але ці операції не належать до бюджетних видатків. Критерій заборгованості на практиці має провідне значення при визначенні джерел фінансування бюджетного дефіциту.

Критерій постійності передбачає, що доходами є саме ті надходження, які бюджет отримує на постійній основі і рішення про отримання яких перебуває в компетенції уряду. Отже, це обґрунтовує можливість виключення зі складу доходів дарунків, грантів, отриманих міжбюджетних трансфертів. Критерій постійності нині застосовується переважно з аналітичною метою.

Емісійний метод покриття бюджетного дефіциту полягає у використанні грошово-кредитної емісії. Такий метод є недоцільним оскільки він негативно позначається на економічному та соціальному становищі країни.

В цілому держава зобов'язана формувати свою бюджетну політику так аби домогтися скорочення бюджетного дефіциту. Заходи щодо цього сприяли б, з одного боку, збільшенню доходів бюджету, з іншого – скороченню державних видатків. Такими заходами можуть бути:

- перегляд напрямків інвестування бюджетних коштів і спрямування їх на розвиток галузей, що визначають рівень економічної могутності держави, забезпечують впровадження передових наукових досліджень у виробництво;

- створення сприятливих умов господарювання та стимулювання решти виробництва шляхом використання пільг, субсидій та інших складових бюджетного механізму;

- всебічне залучення в Україну іноземного капіталу;

- скорочення сфери державної економіки і, відповідно, бюджетного фінансування;
- зменшення видатків на оборону і управління;
- скорочення фінансування державних програм які не мають державного значення.

Крім того слід врахувати, що згідно з світовим досвідом для зменшення бюджетного дефіциту в країну залучається іноземний капітал. За його допомогою вирішується одразу кілька завдань, причому не лише фіскальних, а й економічних.

Розробка та послідовне втілення цих заходів спрямовані на збільшення доходів бюджету і зменшення його видатків, регулювання бюджетного дефіциту, цілеспрямоване управління його обсягом. Це, в сукупності з економічними антикризовими заходами сприяє стабілізації фінансового становища в країні.

Інфляційні процеси джерела фінансування дефіциту бюджету бувають інфляційні і неінфляційні. Інфляційним джерелом виступає монетизація дефіциту, яка відбувається за надання урядові позик центрального банку, купівля центральним банком державних цінних паперів, а також завдяки додатковій емісії грошей. Кредитна емісія використовувалася в Україні з 1991 до 1995 р. і була практично єдиним джерелом покриття бюджетного дефіциту. Внаслідок використання інфляційних джерел розвивається неконтрольована інфляція, знецінюються гроші, відбувається зубожіння населення (рис.7.7).

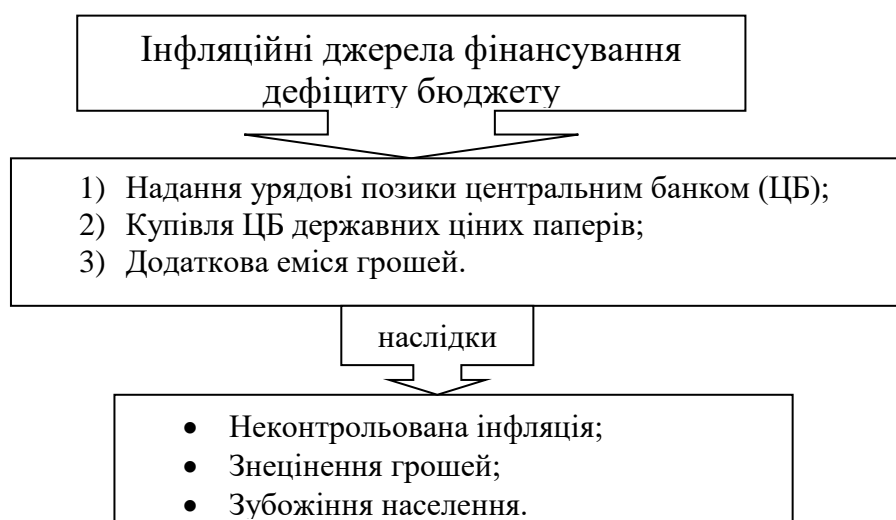

Рис.7.7. Інфляційне фінансування дефіциту бюджету.

Неінфляційні джерела суттєво не впливають на інфляційні процеси і включають запозичення на внутрішніх і зовнішніх фінансових ринках, залишки бюджетних коштів, трансфerti (у вигляді безоплатної і безповоротної фінансової допомоги), накопичення заборгованості (прострочення платежів за борги або куплені товари, підвищення податків тощо).

Отже операції з фінансування бюджету мають на меті забезпечити не лише покриття дефіциту, а й управління ліквідністю бюджету. Під *управлінням ліквідністю бюджету* розуміють заходи з покриття касових розривів з метою повного і своєчасного виконання урядом узятих на себе зобов'язань. При цьому уряд може використовувати свої ліквідні активи (наприклад, депозити) для поповнення бюджетних фінансових ресурсів (що буде розцінено як джерело фінансування бюджетного дефіциту) або ж вкладати бюджетні кошти в надбання таких активів. Ті касові розриви, які за результатами бюджетного року залишаються неліквідованими, збільшать розмір дефіциту, який буде відображено у річному звіті про виконання бюджету.

7.4. Методи оптимізації та шляхи скорочення бюджетного дефіциту в Україні.

У світовій практиці одним із найважливіших методів боротьби з хронічними дефіцитами, основним видом діяльності, спрямованої на зниження обсягів державного боргу, інфляції і досягнення сталого розвитку, було застосування спеціальних фіскальних правил. Це правила і процедури, за допомогою яких політичні діячі приймають рішення у сфері фіскальної політики стосовно величини і розподілу державних видатків і джерел їхнього фінансування (податкового чи боргового). Ці правила набувають форми законодавчих норм, процедур бюджетного процесу і цифрових задач (граничних показників).

Однак у сфері фіскальних правил не має уніфікованих вимог. Кожна країна сама встановлює свої фінансові обмеження, враховує власні потреби й враховує особливості свого бюджетного процесу.

У країнах ЄС, до якого прагне вступити Україна, правове регламентування бюджетного дефіциту включає:

- маастрихтські критерії;
- фінансові санкції за їх порушення;
- моніторинг з боку Єврокомісії (із застосуванням скоригованого дефіциту для своєчасного виявлення негативних тенденцій, а також для вжиття запобіжних заходів);
- процедуру надмірного дефіциту, за результатом якої можуть вживатися фінансові санкції до країн — порушниць маастрихтських критеріїв.

Відповідно до Маастрихтського договору для країн ЄС встановлено два основних критерії, які стосуються державних фінансів, зокрема, державний борг не повинен перевищувати 60 % ВВП, а бюджетний дефіцит — 3 % ВВП. Відповідно до цього всі країни ЄС розробили і реалізували програми з фіскальної консолідації, центральним завданням яких було досягнення встановлених обсягів боргу і дефіциту. У 1997 р. країни ЄС ухвалили Пакт про стабільність і зростання, основна ідея якого полягала у скороченні бюджетного дефіциту і досягнення у довгостроковому періоді бюджетної позиції, наближеної до балансу чи надлишку. При цьому може допускатися поява дефіциту в результаті дії вбудованих автоматичних стабілізаторів, але у розмірі не більше 3 % ВВП. Таким чином, бюджетна позиція кожної країни має бути збалансованою протягом економічного циклу, а якщо перед країною стоїть проблема високого рівня державного боргу, уряд має турбуватися про формування бюджетного надлишку.

Для України накладання самообмежень у бюджетній політиці є новим. Бюджетна дисципліна з боку держави є вагомим економічним і політичним чинником у досягненні сталого розвитку. Вітчизняне законодавство, зокрема, Бюджетний кодекс України, закони про Державний бюджет України останніх років містять окремі положення, які регламентують бюджетну збалансованість і безпосередньо стосуються фінансової дисципліни органів державної влади, державного управління та місцевого самоврядування. До них належать такі:

- недопущення дефіциту по спеціальному фонду бюджету;

- недопущення дефіциту місцевих бюджетів (за винятком бюджету Автономної Республіки Крим і міських бюджетів);
- ухвалення бюджетного дефіциту під час прийняття закону про державний бюджет лише у разі наявності обґрунтованих джерел фінансування;
- допущення дефіциту бюджету Автономної Республіки Крим лише у частині бюджету розвитку;
- заборону використовувати емісійні кошти НБУ як джерела фінансування дефіциту;
- здійснення державних запозичень у межах встановлених граничних розмірів державного боргу;
- заборону використання державних запозичень для покриття поточних видатків держави (за винятком видатків, коли це необхідно для збереження загальної економічної рівноваги);
- тимчасове обмеження бюджетних асигнувань із загального фонду у разі недоотримання бюджетних надходжень за місячними звітами або скорочення бюджетних видатків (окрім захищених статей), якщо за результатами квартальних звітів недоотримання бюджетом доходів перевищує 15 % від передбачених бюджетним розписом сум.

Перераховані норми стосуються питань збалансування бюджетів та обмеження деяких джерел фінансування, а також заходів щодо дотримання затверджених показників бюджетного балансу протягом бюджетного року. Однак вони не відповідають вимогам ЄС, оскільки не забезпечують попередження ухилень від жорстких бюджетних обмежень, нічого не говорять про контрольні санкції за недотримання бюджетних вимог. З метою удосконалення методів боротьби за скорочення бюджетного дефіциту доцільно вітчизняне законодавство привести у відповідність до загальноєвропейських вимог і стандартів. Для цього у вітчизняному законодавстві слід звернути увагу на:

- встановлення граничного розміру бюджетного дефіциту у відсотках до ВВП;
- визначення його для сектору державного управління;

- виділення у системі моніторингу державного бюджету окремого блоку моніторингу бюджетного дефіциту;
- розроблення фінансових санкцій до уряду за порушення ним граничного розміру дефіциту.

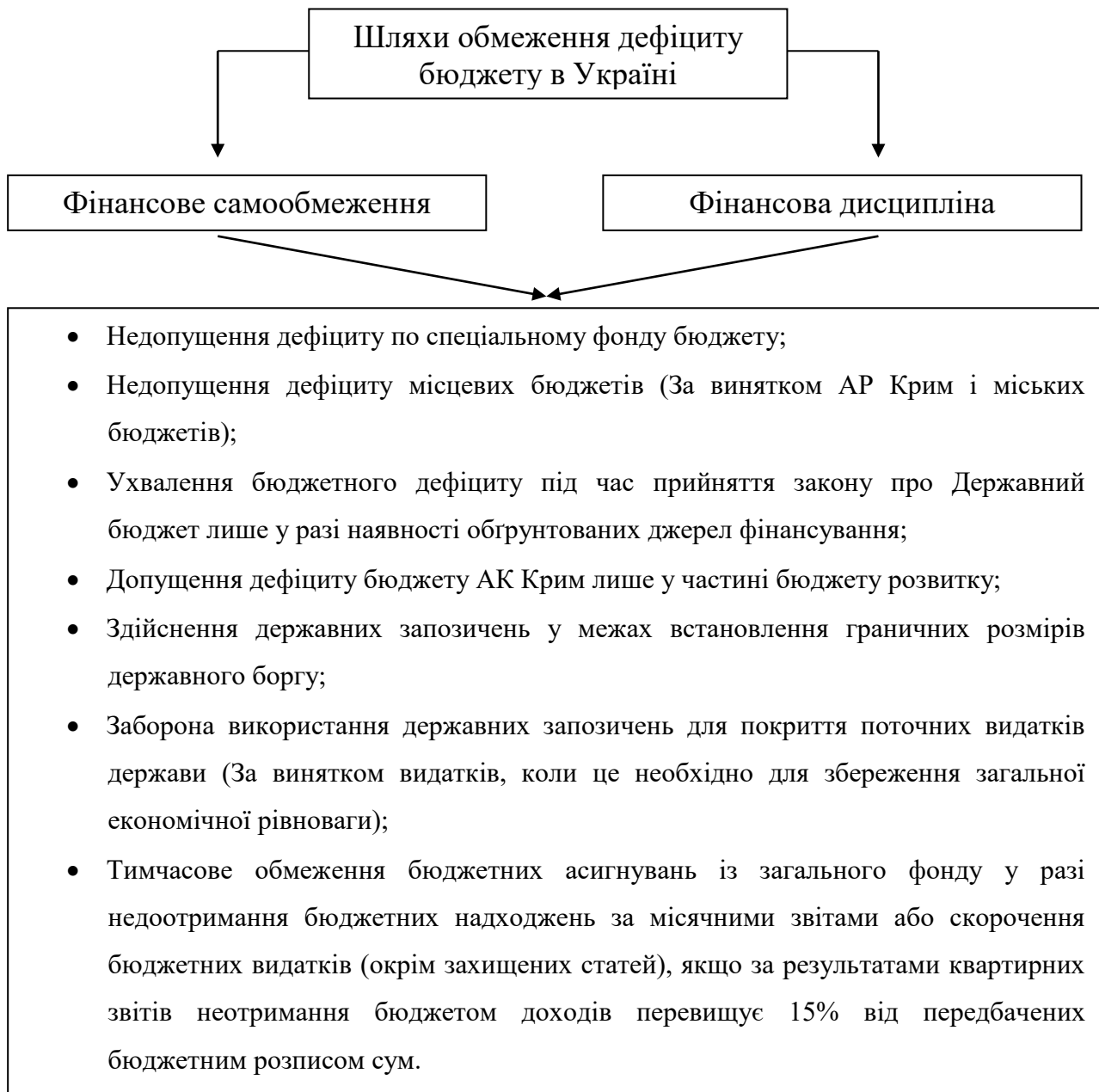
Одним із тактичних загальноприйнятих у світовій практиці методів боротьби з бюджетним дефіцитом вважається застосування механізму секвестру видатків бюджету. Необхідність секвестру видатків пов'язана, з одного боку, із невиконанням планів мобілізації доходів та суттєвим скороченням надходжень дохідних джерел бюджету, а з іншого — перевищенням граничного рівня дефіциту. Секвестр бюджету полягає у пропорційному зниженні бюджетних видатків за всіма статтями бюджету протягом часу, який залишився до закінчення поточного бюджетного року. Не підлягають секвестру захищені статті бюджету, перелік яких в Україні затверджує Верховна Рада України у законі про Державний бюджет України на поточний бюджетний рік (рис. 7.8.).

Під час розроблення стратегічних напрямів боротьби з бюджетним дефіцитом необхідно враховувати, що, по-перше, подолання дефіциту в умовах недостатньо розвинутої економіки приречене на невдачу; по-друге, бюджетний дефіцит не завжди є злом, яке необхідно викорінювати; по-третє, за будь-яких умов бажано уникати емісії грошової маси для фінансування дефіциту. Отже, боротьба з бюджетним дефіцитом має починатися з оздоровлення економіки, забезпечення її позитивної динаміки, підвищення ефективності. Саме міцна економічна основа є запорукою фінансової стабільності країни, джерелом зростання фінансових ресурсів. Таким чином, стратегічні напрями подолання дефіциту бюджету будуть включати заходи, пов'язані з розвитком економіки, збільшенням доходів та раціональним використанням видатків бюджетів.

У першу чергу стратегічним завданням держави є підвищення ефективності суспільного виробництва, яке сприятиме зростанню обсягів фінансових ресурсів суспільства, що є основним джерелом збільшення доходів бюджетів.

Наступним важливим напрямом є сприяння розвитку і зміцненню ринкових відносин, проведенню ринкових реформ, внаслідок чого можна досягти раціонального скорочення сфери державної економіки, її оптимізації. Такий захід

забезпечить скорочення бюджетного фінансування економіки, підвищення ефективності використання бюджетних ресурсів.

Рис.7.8. Шляхи обмеження дефіциту бюджету в Україні.

Суттєве значення для скорочення обсягів бюджетного дефіциту має проведення адміністративно-територіальної реформи, розширення повноважень органів місцевого самоврядування і розвиток територіально-регіонального госпрозрахунку. Розширення самостійності регіонів і територіальних громад дає можливість суттєво збільшити обсяги місцевих бюджетів, зміцнити фінансову основу місцевого самоврядування, передати частину видатків державного бюджету

місцевим, переглянути сферу впливу місцевих бюджетів на соціально-економічні процеси.

Позитивний вплив на збалансування бюджетів і зміцнення їхньої дохідної бази має удосконалення податкової системи, забезпечення оптимального рівня податкових вилучень, розширення кола платників податків. Стратегічним завданням податкової системи має бути гарантування надходжень податків до бюджетів і стабільні перспективи господарювання платників. Для цього потрібно розробити на новій основі Податковий кодекс, який сприяв би зниженню податкового навантаження у державі, спрощенню системи адміністрування податків, стабільності нормативно-правової бази.

Важливим стратегічним завданням скорочення дефіциту є оптимізація і реструктуризація видатків бюджетів. Бюджетне фінансування економіки має вирішувати завдання її структурної перебудови, концентруватися у перспективних галузях, які визначають науково-технічний прогрес, рівень економічної могутності держави. Видатки на соціально-культурні заходи необхідно спрямовувати на виконання бюджетних програм в обсягах, які забезпечували б якісне виконання державою своїх функцій.

Важливе місце серед стратегічних напрямів має відводитися удосконаленню міжбюджетних відносин і механізму їхнього регулювання. Міжбюджетні відносини мають здійснюватися на стабільній і прозорій основі, сприяти вирівнюванню соціально-економічного розвитку регіонів і територіальних громад та реальному збалансуванню бюджетів усіх рівнів.

Потребує удосконалення механізм управління бюджетним дефіцитом і державним боргом відповідно до стратегічних завдань держави. Політика у сфері бюджетного дефіциту має бути антиінфляційною, відкритою і зрозумілою суспільству та сприяти розвитку економіки і соціальної сфери.

Важливим напрямом є також удосконалення бюджетного процесу в цілому та кожної його стадії зокрема. Він має відповідати бюджетній доктрині держави, бути ефективним, вирішувати всі завдання, пов'язані з виконанням державою своїх функцій.

Загалом стратегічні напрями подолання бюджетного дефіциту мають здійснюватися за спеціально розробленою програмою, яка могла б бути складовою державної стратегії соціально-економічного розвитку країни.

Питання для самоконтролю:

1. Бюджетний дефіцит, його економічна сутність і поняття.
2. Дефіцит як фінансовий результат суспільної діяльності держави.
3. Причини виникнення бюджетного дефіциту.
4. Види бюджетного дефіциту і методи його розрахунку. Показники бюджетного дефіциту: загальноприйнятий дефіцит, його коригування, первинний дефіцит, операційний дефіцит, циклічні показники дефіциту. Підходи МВФ і ЄС до розрахунку бюджетного дефіциту.
5. Фінансування бюджетного дефіциту.
6. Критерії виділення джерел фінансування дефіциту від бюджетних доходів: критерій заборгованості та критерій постійності.
7. Управління бюджетним дефіцитом. Встановлення його фактичного рівня, заборона використання окремих джерел фінансування, обмеження видатків уряду, секвестр бюджетних видатків.
8. Шляхи скорочення бюджетного дефіциту.
9. Вплив бюджетного дефіциту на розміщення ресурсів у національній економіці.
10. Позитивні і негативні наслідки бюджетного дефіциту.

Розділ 8. ДЕРЖАВНИЙ КРЕДИТ

- 8.1. Економічна природа та роль державного кредиту
- 8.2. Форми державного кредиту та класифікація державних позик
- 8.3. Державний борг, сутність та наслідки
- 8.4. Управління державним боргом

i *Основні терміни та визначення:* державний кредит; державні позики; місцеві позики; державне кредитування; державні гарантії за запозиченнями; державний борг; державна заборгованість; поточний і капітальний державний борг; внутрішній і зовнішній державний борг; управління державним боргом; обслуговування державного боргу; амортизація боргу; рефінансування державного боргу; реструктуризація державного боргу; конверсія державних позик; консолідація державних позик; уніфікація державних позик; відстрочення погашення державного боргу; анулювання державного боргу; коефіцієнт обслуговування державного боргу.

8.1. Економічна природа та роль державного кредиту

Питання державного кредиту, дослідження державного боргу мають давню традицію як у зарубіжній, так і у вітчизняній фінансовій науці. Батьківщиною державного кредиту вважається Англія. Зокрема, вміле використання державного кредиту для фінансування державних потреб підняло Англію у XVII ст. до великої слави, могутності і величі. Розквіт економіки і динамічний розвиток Англії, незважаючи на зростання державного боргу, став прикладом, який почали наслідувати всі держави світу. Поява і розвиток у XVII ст. державних кредитних операцій спонукали уряди різних країн до залучення коштів для покриття своїх потреб шляхом позик і кредитів, які стали відігравати надзвичайно важливу роль у забезпеченні державних органів додатковими фінансовими ресурсами та у фінансуванні бюджетних дефіцитів.

Причини виникнення:

- бюджетний дефіцит;
- неекономічне використання коштів;
- нераціональне використання коштів;

Державний кредит в умовах повноцінної ринкової економіки і демократичних форм державності — досить розвинена ланка державних фінансів, що відіграє важливу роль у функціонуванні фінансової системи. Ця роль доволі багатогранна і вже давно не зводиться лише до проблеми пошуку і залучення коштів, яких бракує, а пов'язується з регулюванням соціально-економічних процесів.

Державний кредит як специфічна ланка державних фінансів — досить складне і багатогранне явище у суспільстві, своєрідна суспільна позикова система. Розкриваючи економічну природу державного кредиту, доцільно проаналізувати основні сутнісні характеристики цього поняття.

Система таких найважливіших характеристик передбачає з'ясування сутності державного кредиту в різних аспектах.

Як відомо, кожна економічна категорія має свій зміст, понятійне навантаження, займає відведене їй місце. У зв'язку з цим слід підкреслити, що державний кредит є самостійною економічною категорією, яка будучи невід'ємною складовою фінансів, характеризується ознаками, притаманними фінансам у цілому, але одночасно має свої особливості, які відрізняють її від інших сфер і ланок фінансових відносин.

Як економічна категорія державний кредит — сукупність економічних відносин між державою в особі органів влади і управління, з одного боку, і резидентами (фізичними та юридичними особами) та нерезидентами (у тому числі іноземними державами й міжнародними фінансовими інституціями), з іншого, при яких держава традиційно виступає у ролі позичальника (рідше кредитора і гаранта).

У класичному розумінні державний кредит безпосередньо обслуговує економічні інтереси держави, опосередковує зв'язки між державним бюджетом і всіма сферами економіки і при цьому держава, зазвичай, відіграє роль позичальника, а юридичні і фізичні особи — роль кредиторів. Споконвічно за допомогою державного кредиту залучаються тимчасово вільні фінансові ресурси юридичних і фізичних осіб, які

використовуються для задоволення постійно зростаючих державних потреб. Проте у сфері міжнародних економічних відносин держава може виступати одночасно і кредитором, і позичальником. У тих випадках, коли держава бере на себе відповідальність за погашення позик чи виконання інших зобов'язань, взятих фізичними і юридичними особами, вона є гарантом. У кількісному співвідношенні переважає діяльність держави як позичальника коштів, натомість, обсяги операцій, у яких вона виступає у ролі кредитора і гаранта, значно менші.

Матеріально речовим втіленням державного кредиту є рух позичкового капіталу у результаті вторинного перерозподілу валового внутрішнього продукту. Особливістю такого руху є те, що кошти, які мобілізуються за допомогою державного кредиту, не формують окремого фонду, а перерозподіляються, як правило, через бюджет.

Державний кредит — специфічна інтегрована категорія, яка за внутрішньою сутністю та економічною природою поєднує характерні особливості двох видів грошових відносин — фінансів і кредиту. Усе це зумовлює багатоплановий характер взаємодії державного кредиту із державним бюджетом, безпосередній зв'язок із системою оподаткування та рухом позикового капіталу.

Державний кредит як фінансова категорія і метод мобілізації коштів для тимчасового поповнення бюджетного фонду має низку особливостей, що відрізняють його від класичних фінансових категорій і, зокрема, податків.

По-перше, податкам притаманний односторонній безеквівалентний рух вартості — від платника до бюджету або у державні цільові фонди (зворотний рух можливий тільки у випадку повернення переплачених або помилково стягнених сум) (рис. 8.1).

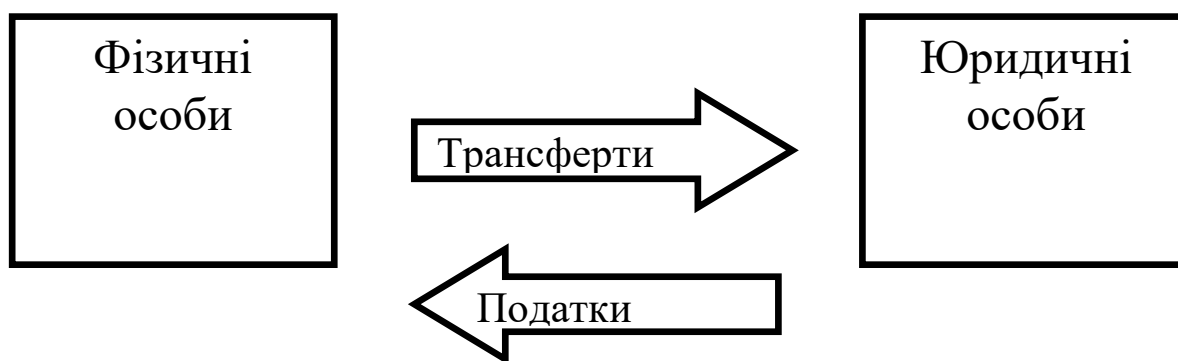
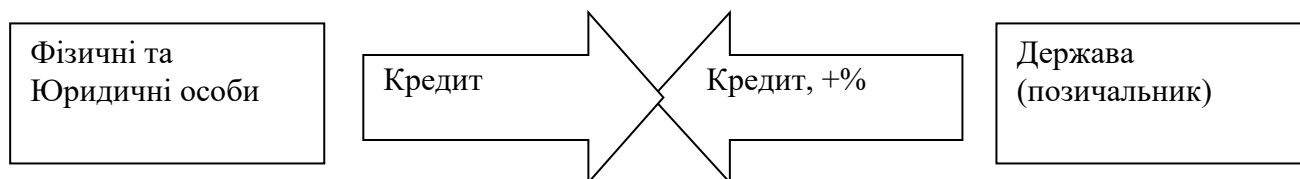

Рис 8.1. Рух грошових потоків в умовах податкових відносин

Для державного кредиту характерний двосторонній рух вартості на принципах строковості, поворотності, платності — через певний період часу внесена сума повертається з відсотками (рис. 8.2).

Тобто державний кредит, з одного боку, є джерелом формування додаткових фінансових ресурсів держави, а з іншого — джерелом збільшення доходів власників цінних паперів шляхом виплати відсотків і вигравшів за державними позиками.

Рис.8.2.Рух грошових потоків в умовах державного кредиту

По-друге, на відміну від податків, що відображають процес примусового відчуження частки доходів юридичних осіб і громадян на загальносуспільні потреби і характеризуються примусовим характером стягнення, державний кредит має добровільний характер (хоча в історії окремих держав відомі випадки відходу від принципу добровільності при розміщенні позик). Іншими словами, податки — це імперативні грошові відносини, тоді як кредит — це відносини, що базуються на довірі, високій репутації і відповідальності.

По-третє, якщо в організаційно-правовому аспекті податок — обов'язковий платіж, який надходить у бюджет у визначених законом розмірах і встановлені строки, то державні запозичення, як правило, здійснюються тоді, коли вичерпано інші джерела мобілізації фінансових ресурсів держави або коли доцільно обмежити рівень оподаткування.

По-четверте, призначення державного кредиту виявляється насамперед у тому, що він є засобом мобілізації державою додаткових фінансових ресурсів, тоді як податки — основне фінансове підґрунтя існування держави.

Разом з тим, за своєю соціально-економічною сутністю державний кредит має безпосередній зв'язок із системою оподаткування. Зокрема, податки є основним джерелом погашення боргу і виплати відсотків у майбутньому. Тобто державний

кредит є свого роду антиципацією податків, іншими словами податками, взятими наперед, авансом.

Як економічна категорія державний кредит поєднує особливості кредитних відносин і, зокрема, здійснюється на принципах зворотності, терміновості і платності. Проте між державним і банківським кредитом, як класичною формою кредитних відносин, є суттєві відмінності.

Як фінансова категорія державний кредит виконує дві функції фінансів — розподільну і контрольну.

За допомогою розподільної функції державного кредиту забезпечується формування коштів єдиного централізованого фонду держави — бюджету, а інколи (рідко) і державних цільових фондів. Як позичальник, держава акумулює додаткові кошти для фінансування своїх витрат. У промислово розвинутих країнах державні внутрішні позики є основним джерелом фінансування бюджетного дефіциту і разом з тим другим після податків методом фінансування витрат бюджету. Зокрема, частка внутрішнього боргу в загальній сумі державного боргу становить: у США — 86 %, у Великій Британії — 92, в Італії — 96, у Німеччині — 61, у Данії — 74, в Австрії — 71 %. Окрім цього, розподільна функція державного кредиту дає можливість більш рівномірно розподілити у часі і між поколіннями податковий тягар. Цей ефект особливо посилюється у випадку фінансування за рахунок запозичених коштів витрат капітального характеру, що мають загальносуспільне призначення.

Контрольна функція державного кредиту органічно поєднується із контрольною функцією фінансів, однак має свої специфічні риси, породжені особливостями цієї категорії та її внутрішньою сутністю. Вона забезпечує контроль у процесі залучення державних позик і розміщення позикових коштів, дає можливість контролювати напрями та цільове використання позик, строки їх повернення і своєчасність сплати відсотків, проводити моніторинг і забезпечувати платоспроможність та ліквідність держави.

Окрім розподільної та контрольної функцій, державному кредиту притаманна регулююча функція. Держава, свідомо використовуючи державний кредит як інструмент регулювання економіки, може проводити певну фінансову політику. Розміри державного кредиту, його форми, методи розміщення і погашення прямо чи

опосередковано впливають майже на всі процеси економічного життя держави: рівень оподаткування і масштаби бюджетного фінансування, економічне зростання і розподіл доходів, бюджетний дефіцит і розмір грошової маси в обігу (що тісно пов'язано з темпами інфляції), звуження чи розширення сукупного попиту і пропозиції, рівень споживання і нагромадження, баланс поточних зовнішніх рахунків, міжнародну платоспроможність та кредитний рейтинг держави.

Отже, функції державного кредиту розкривають його об'єктивну необхідність, доцільність використання та функціональне призначення у розвитку держави і суспільства.

8.2. Форми державного кредиту та класифікація державних позик

Державний кредит є невід'ємною складовою економічної і фінансової системи держави. У теорії і на практиці його прийнято поділяти на внутрішній і міжнародний державний кредит, кожен з яких у свою чергу має свої особливості і форми вияву.

При внутрішньому державному кредиті держава зазвичай виступає позичальником грошових коштів, а її кредиторами є банківські установи, підприємства, страхові компанії, населення та ін. Внутрішній державний кредит може виступати у таких формах: державні позики, використання частини вкладів населення в ощадних установах, грошово-речові лотереї, використання коштів державного позикового фонду.

У випадку міжнародного державного кредиту однією зі сторін кредитної угоди виступає держава, яка причому може виступати і як боржник, і як кредитор, а може бути боржником і кредитором одночасно. Найбільш типовими формами такого кредиту є зовнішні державні позики, забезпечені випуском цінних паперів, позики, що надаються на підставі угод на двосторонній та багатосторонній основі, державна гарантія (рис. 8.3).

Рис. 8.3. Форми державного кредиту

Основною формою державного кредиту є державні позики, які прийнято класифікувати за певними ознаками (рис. 8.4.)

За правовим оформленням розрізняють:

— державні позики, що надаються на підставі угод (безоблігаційні). Як правило, угодами оформляються кредити від урядів інших країн (міжурядові позики на двосторонній основі), а також кредити від міжнародних організацій (зовнішні позики на багатосторонній основі);

— державні позики, забезпечені випуском цінних паперів, за допомогою яких мобілізуються кошти на фінансовому ринку.

За місцем розміщення позики поділяються на:

— внутрішні (облігації, казначейські зобов'язання), що розміщуються в певній країні на внутрішньому фінансовому ринку і зазвичай у національній валюті. У процесі розміщення внутрішніх державних позик можуть брати активну участь і

нерезиденти. У такому випадку допуск нерезидентів до ринку державних цінних паперів розширює фінансові можливості останнього;

— зовнішні (облігації, фідучіарні позики), які розміщуються на міжнародному фінансовому ринку переважно в іноземній валюті чи безоблігаційні позики, що надаються на підставі угод і надходять ззовні від урядів інших країн, міжнародних організацій та нерезидентів.

<i>Ознака класифікації</i>	<i>Вид позики</i>
за правом оформлення	- безоблігаційні (на підставі угод); - забезпечені випуском ЦП
за місцем розміщення	- внутрішні; - зовнішні
від термінів погашення	- короткострокові (менше 1 року); - середньострокові (від 1 до 5 років); - довгострокові (більш 5 років)
за видами доходності	- відсоткові позики; - безвідсоткові (дисконтні); - виграшні
за характером обігу ЦП	- ринкові; - неринкові
за формою випуску	- готівкові; - безготівкові
за способом погашення	- ординарні; - серійні; - з достроковим погашенням
за видами забезпечення	заставні; беззаставні
залежно від статусу позичальника (емітента)	- державні; - місцеві

Рис.8.4. Класифікація видів державних позик

Залежно від статусу позичальника (точніше емітента) позики поділяються на:

— державні, що випускаються центральними органами управління (в Україні Міністерством фінансів за рішенням Кабінету Міністрів України). Кошти, акумульовані від їх розміщення, спрямовуються у державний бюджет;

- місцеві, що випускаються місцевими органами управління, а кошти від них спрямовуються у відповідні місцеві бюджети. У розвинутих країнах ринок муніципальних цінних паперів є одним із динамічних і значних за обсягом елементів національного фондового ринку, а місцеві позики є важливою складовою фінансів місцевого самоврядування. Місцеві позики дають змогу мобілізувати тимчасово вільні грошові кошти для потреб розвитку конкретних регіонів і є однією з форм залучення інвестицій. Разом з тим, вони мають дивовижну властивість задовольняти фінансові інтереси усіх учасників: емітенти отримують позикові кошти для втілення своїх програм і проєктів, у результаті чого у них немає потреби збільшувати місцеві податки для фінансування локальних суспільних потреб; інвестори не мають збитків, бо стають власниками цінних паперів, які приносять хоч і невеликий, але стабільний дохід; населення регіону одержує важливі для нього об'єкти у сферах виробництва, торгівлі й обслуговування, не відчуваючи підвищення податкового тягаря.

В Україні місцеві позики ще не набули поширення, однак у перспективі можуть стати важливим фінансовим інструментом економічного розвитку.

Залежно від строків погашення державою своїх боргових зобов'язань розрізняють: короткострокові (поточні, як правило, до одного року), середньострокові (від одного до п'яти років) і довгострокові позики (понад п'ять років).

За видами дохідності державні позики поділяються на:

— відсоткові, кола виплата доходу за державними позиками здійснюється у вигляді позикового відсотка. При цьому власники державних цінних паперів можуть отримувати дохід як за фіксованою на весь період позики ставкою, так і плаваючою, яка регулярно переглядається і може змінюватися відповідно до певних чинників. Наприклад, основою визначення відсоткових ставок за єврооблігаціями чи фідуціарними позиками є плаваючі відсоткові ставки, які розраховуються на базі облікової ставки — LIBOR (London Inter Bank Official Rate, або лондонська ставка пропозиції за міжбанківськими депозитами), SIBOR (сінгапурська ставка пропозиції за міжбанківськими депозитами), "праймрейт" — американська. До цих ставок додається спред, що залежить від кредитного рейтингу держави-позичальниці і становить 0,50— 2,60%;

— безвідсоткові (дисконтні), які характерні тим, що державні цінні папери реалізуються зі знижкою, а погашаються за номінальною вартістю. Відсотки за такою облігацією не нараховують, а дохід (інтерес) кредитора виникає внаслідок її погашення за ціною, вищою від ціни придбання;

— виграшні, які реалізуються без встановлення фіксованих відсотків, а виплата доходу здійснюється на підставі проведення тиражів виграшів. Власники отримають дохід за умови включення номера їхньої облігації у виграшний тираж погашення, причому дохід отримають лише ті кредитори, чії облігації виграли.

За характером обігу цінних паперів державні позики поділяють на:

— ринкові, які вільно купуються і продаються на ринку цінних паперів;

— неринкові, які мають обмеження щодо купівлі і продажу, або не допускають виходу цінних паперів на ринок, тобто їх власники не можуть їх перепродати.

За формою випуску державних позик розрізняють готівкові (супроводжуються емісією державних цінних паперів) і безготівкові позики (шляхом записів на відповідних рахунках в електронному депозитарії).

За способом погашення позики поділяються на: ординарні (погашення може проходити одночасно для всіх випущених позик); серійні (погашення здійснюється деякими частинами через певні проміжки часу); з достроковим погашенням (до дострокового погашення державних позик держава може вдатися лише за наявності коштів).

Залежно від забезпеченості державні позики поділяються на: заставні (забезпечуються державним майном чи конкретними доходами) і беззаставні (не мають конкретного матеріального забезпечення, а їх надійність визначається авторитетом держави).

8.3. Державний борг, сутність та наслідки

Неминучим і закономірним наслідком застосування державного кредиту є державний борг. З'ясування суті та економічної природи державного боргу має

важливе теоретичне й практичне значення. Ще донедавна поняття "державний борг" у вітчизняній фінансовій науці трактувалося однозначно як "негативне явище", притаманне лише капіталістичній економіці, з негативними наслідками для країн, що брали у борг. Переконливий досвід багатьох країн світу свідчить про те, що бюджетний дефіцит, державний кредит і державний борг у певних допустимих межах не продукують негативних наслідків для економіки. Разом з тим, надмірний державний борг може призвести до серйозних небажаних наслідків, що супроводжуються виплатою значних сум відсотків, а відповідно, скороченням заощаджень, витісненням приватних інвестицій державними запозиченнями, що уповільнює економічне зростання і призводить до зменшення доходів населення. Саме тому, незважаючи на тривалу історію, державний кредит і державний борг і нині інтерпретують у категоріях добра і зла, то як запоруку процвітання, то як загрозу національним інтересам, а ставлення науковців до боргів держави було і залишається неоднозначним.

У сучасному науковому лексиконі державний борг — така сама загально визнана економічна категорія, як фінанси, бюджет, податки; відіграє не менш важливу роль в економічному житті суспільства та вимагає чіткої концептуальної, законодавчої й організаційно-правової регламентації, перш за все, з позицій необхідності забезпечення ефективного управління ним.

Державний борг — сума прямих договірних зобов'язань органів державного управління перед економічними суб'єктами інших секторів економіки (резидентами) і зарубіжними кредиторами.

Державний борг виникає у результаті запозичень у грошовій формі, випуску боргових зобов'язань, прийняття боргів інших економічних суб'єктів, безготівкового випуску боргових зобов'язань. Іншими словами, державний борг — сума усіх випущених і непогашених боргових зобов'язань держави перед внутрішніми і зовнішніми кредиторами, а також відсотків за ними (включаючи гарантії за кредитами, що надаються іноземними позичальниками державним підприємствам).

Розрізняють первинний борг, який дорівнює сумі основного боргу без нарахованих відсотків і непогашений борг, який складається із основної суми боргу і нарахованих відсотків.

Розрізняють поточний і капітальний державний борг. Поточний борг — сума основного боргу, що підлягає погашенню в поточному році, й належних до сплати у цей період відсотків за усіма випущеними на цей момент позиками. Капітальний борг — загальна сума боргу й відсотків, що мають бути сплачені за позиками.

Державний борг поділяється на внутрішній і зовнішній. Разом з тим, дискусійним залишається питання щодо визначення ознаки класифікації боргу на внутрішній і зовнішній.

Боргова політика є важливою складовою фіскальної політики уряду, а тому використання державних позик пов'язано з певними тактичними та стратегічними завданнями податкового та бюджетного регулювання економіки, фінансування бюджетного дефіциту та управління державним боргом. На стадії залучення державні позики за своєю природою здійснюють макроекономічну функцію регулювання податкового навантаження на суспільство, що особливо важливо у період реформ, які супроводжуються пошуком фінансових джерел для постійно зростаючих державних витрат, зумовлених необхідністю соціального прогресу суспільства та поліпшення якісної сторони суспільних благ, що продукуються державою. У цьому випадку державний борг і податки розглядаються як своєрідна, економічна система альтернативного вибору при вирішенні дилеми: збільшувати податковий тягар чи залучати державні позики. У поточному бюджетному періоді зазвичай надають перевагу борговому фінансуванню видатків, послаблюючи навантаження на податкові та інші доходні джерела. Іншими словами, у короткостроковому періоді інтерес фіскальної політики може полягати в тому, щоб з метою збільшення програмних видатків бюджету залучити якнайбільший обсяг фінансових ресурсів за мінімальною вартістю. При цьому американський економіст Р. Барро у теоремі нейтральності доводить, що внутрішні (але не зовнішні!) позики — рівноцінний податкам спосіб залучення коштів без реального перенесення тягара бюджетних видатків поточного періоду на платників податків у майбутньому. Разом з тим, такий вибір перешкоджає різкому падінню сукупного попиту у поточному періоді, слугуючи цілям стабілізації економіки, а також дає змогу більш гнучко маневрувати на всіх стадіях бюджетного процесу.

Для державного бюджету у триланковому циклі "залучення -> використання —> погашення" негативні наслідки боргової політики в основному виявляються на стадії обслуговування і погашення державного боргу. Наявність державного боргу потребує здійснення щорічних відсоткових платежів, які фінансуються за рахунок доходів бюджету, зазвичай, податкових надходжень. Відповідно, у довгостроковому періоді зростання боргу порушує збалансованість бюджету і провокує бюджетний дефіцит із його негативними економічними, соціальними і фінансовими наслідками. небезпека великих боргових виплат полягає у тому, що за їх здійснення звужуються джерела внутрішнього інвестування і зменшуються можливості для підтримання внутрішнього споживання, а це врешті-решт може призвести до боргової кризи держав.

Окремого розгляду заслуговує питання соціально-економічних наслідків зовнішнього державного боргу. Так, зовнішні державні позики у поточному періоді пом'якшують вплив змін бюджетно-податкової політики на рівень споживчих витрат, заощадження та інвестиції, розширюючи цим самим фінансовий потенціал економічного зростання. Водночас держава, що залучає іноземний компенсаційний капітал, стає боржником інших країн. А це означає, що у довгостроковій перспективі обсяг національного продукту так чи інакше зменшиться, а частка у ньому зовнішнього боргу зросте. Необхідність обслуговування зовнішнього боргу призведе до прямого зменшення національного доходу країни-боржника. Цей аспект інтелектуально відобразився у теоретичних концепціях американського економіста А. Лернера, який практично вперше провів диференціацію між внутрішнім і зовнішнім боргом, вказуючи на те, що внутрішній державний борг не покладає фінансового тягаря на майбутні покоління, оскільки внутрішній державний борг є суспільним активом, а виплати відсоткових платежів — суто трансферна проблема: одні члени суспільства сплачують податки, інші — отримують цю суму грошей у вигляді відсоткових платежів. Одночасно шляхом зовнішніх державних позик можна перенести борговий тягар на майбутні покоління, оскільки за залучення зовнішніх кредитів відмова від споживання відбувається за кордоном, у країні-кредиторі, однак у майбутньому виникає тягар для країни-боржника, у зв'язку із виплатою суми основного боргу і відсоткових платежів. Отже, згідно з "ноюю

ортодоксією" А. Лернера є альтернатива вибору не між податками і позиками, а між внутрішнім і зовнішнім боргом.

У цілому стратегічні цілі боргової політики держави полягають у створенні умов для довгострокового розвитку внутрішнього фінансового ринку, що дав би можливість на ринкових засадах здійснювати запозичення в обсягах, за вартістю та у строки, необхідні, з одного боку, для безперебійного фінансування виваженого дефіциту державного сектору, а з іншого — достатні для фінансування недержавного сектору економіки. При цьому ефективна боргова політика держави забезпечує перерозподіл податкового тягара у часі, забезпечуючи податковій системі статус "надійного партнера" не лише держави, а й бізнесу, здатного у перспективі збільшити фінансові можливості держави.

Проте довгостроковим економічним наслідком функціонування накопичувальної системи борго-утворення виступає загальне суттєве звуження інвестиційних можливостей економіки, а міжнародний досвід свідчить, що наявність надмірного зовнішнього державного боргу гальмує економічне зростання. Він унеможлиблює проведення економічної політики, яка б враховувала національні інтереси, виснажує бюджет та економіку держави здійсненням значних виплат іноземним кредиторам (рис. 8.5.).

Рис.8.5. Типи державного боргу.

Кінцевим соціальним підсумком системи перерозподілу доходів через інструменти державного боргу є те, що життя сучасного покоління покращиться, але тягар наслідків поточного бюджетного дефіциту ляже в основному "на плечі майбутніх поколінь" — вони будуть народжені громадянами країни з меншими потенційними можливостями нагромадження капіталу і великим державним боргом.

Таким чином, державний борг, його розміри, методи розміщення і погашення прямо чи опосередковано впливають майже на всі процеси економічного життя держави: економічне зростання і розподіл доходів, бюджетний дефіцит і розмір грошової маси в обігу (що тісно пов'язано з темпами інфляції), звуження чи розширення сукупного попиту і пропозиції, рівень споживання і нагромадження, баланс поточних зовнішніх рахунків, міжнародну платоспроможність та кредитний рейтинг держави. Тому держава не повинна категорично відмовлятися від залучення державного боргу як макроекономічного інструменту у процес реформ. Однак при його використанні доцільно пам'ятати, що, як будь-який економічний інструмент, державний борг може здійснювати як позитивний, так і негативний вплив на економіку. Залучення зовнішніх позик означає надходження додаткових ресурсів, що можуть дати поштовх економічному зростанню, а зовнішня заборгованість дає можливість країні здійснювати більші сукупні витрати, ніж вироблений національний дохід та фінансувати інвестиції, що не забезпечуються внутрішніми заощадженнями. Проте поруч із надмірними державними витратами, незбалансованістю бюджету, неефективною податковою політикою, помилками у валютній політиці, зовнішній борг може спровокувати надзвичайно важкі фінансові кризи, обмежити інвестиційну активність у державі. Таким чином, державний борг може виступати як засіб забезпечення безпеки або, навпаки, як фактор посилення загроз і ризиків. Тому лише застосування ефективної стратегії управління державним боргом сприятиме ефективному використанню запозичень і створить необхідні умови для оптимізації боргового навантаження.

8.4. Управління державним боргом

Виникнення державного боргу і накопичення заборгованості зумовлюють необхідність забезпечення ефективного управління ним.

Управління державним боргом — комплекс заходів, що здійснюються державою в особі уповноважених органів щодо визначення обсягів та умов залучення коштів, їх розміщення і погашення, а також забезпечення платоспроможності держави.

У широкому розумінні управління державним боргом передбачає формування одного із напрямів фінансової політики держави, пов'язаної з її діяльністю у ролі позичальника і гаранта, що потребує комплексного підходу, координації грошово-кредитної (монетарної) та фіскальної політики, узгоджених взаємовідносин уряду та Національного банку з питань боргової політики; розроблення ефективних форм і методів зниження боргового тягаря у контексті переходу від антикризового менеджменту (тобто реструктуризації боргових зобов'язань) до стратегічного боргового менеджменту із застосуванням інструментів активного управління державним боргом. Управління боргом у вузькому розумінні варто розглядати як сукупність дій, пов'язаних з підготовкою до випуску, розміщенням боргових зобов'язань держави, наданням гарантій, а також проведенням операцій з обслуговування та погашення боргових зобов'язань.

Відповідно до зазначеного вище державну політику у сфері управління державним боргом можна поділити на боргову стратегію і боргову тактику. Під борговою стратегією у світовій теорії та практиці розуміють систему дій і заходів щодо уникнення (або врегулювання) боргових проблем держави та забезпечення (чи відновлення) її платоспроможності. Боргова стратегія окреслює кінцеву мету політики управління державним боргом, яка зводиться до отримання найвищого ефекту від фінансування за рахунок запозичених коштів та забезпечення платоспроможності держави. Боргова тактика визначає межі та умови державного запозичення, співвідношення між його формами, між кредиторами держави, а також порядок і механізм погашення державного боргу. Відповідно боргова тактика акцентує увагу на врегулюванні поточних проблем, зумовлених труднощами щодо обслуговування боргових зобов'язань (іншими словами, на вирішенні проблем тимчасової ліквідності) і визначає основні завдання, які вирішуються у процесі управління державним боргом.

За твердженням С. Фішера світ досі не розробив вичерпної теорії управління державним боргом, а тому в науковій літературі підходи до визначення цілей управління ним є досить різними. Про диференціацію позицій можна судити хоча б із такого короткого переліку концептуальних підходів і міркувань із цього питання.

По-перше, управління державним боргом у контексті реалізації стратегії максимізації суспільного добробуту має зводитися до мінімізації витрат на його обслуговування та уникнення макроекономічних труднощів і проблем фінансування соціальних програм у майбутньому.

По-друге, управління державним боргом має забезпечити оптимізацію його рівня та структури, щоб це не відображалось негативно на темпах економічного зростання і платіжному балансі у довгостроковій перспективі.

По-третє, управління державним боргом, з погляду використання останнього як інструмента макроекономічного регулювання, має зводитися до мінімізації впливу фінансування державного боргу на стан фінансового ринку.

По-четверте, з позицій забезпечення національної безпеки, управління державним боргом має сприяти уникненню політичної та економічної залежності від іноземних кредиторів.

У процесі управління державним боргом вирішуються такі завдання:

— пошук ефективних умов запозичення коштів з погляду мінімізації вартості боргу;

— недопущення неефективного та нецільового використання запозичених коштів;

— забезпечення своєчасної та повної сплати суми основного боргу та нарахованих відсотків;

— визначення оптимального співвідношення між внутрішніми та зовнішніми запозиченнями за умови збереження макрофінансової рівноваги;

— забезпечення стабільності валютного курсу та фондового ринку. Політика ефективного управління державним боргом має базуватися на певних принципах

Управління державним боргом варто розглядати як циклічний і багатостадійний процес, що послідовно включає три стадії: залучення — використання — погашення.

Управління державним боргом здійснюється за тісної взаємодії і співпраці різних міністерств і відомств, які несуть відповідальність за розроблення та реалізацію ефективної боргової стратегії держави. В Україні в управлінні державним боргом беруть участь:

- Кабінет Міністрів України;
- Міністерство фінансів України (Департамент державного боргу);
- Національний банк України;
- Державна казначейська служба України.

У залученні та розміщенні коштів беруть участь Міністерство фінансів України та Національний банк України, а функцію погашення та обслуговування державного боргу безпосередньо виконує Державна казначейська служба України.

На Департамент державного боргу Міністерства фінансів України покладено такі функції:

- розроблення стратегії та боргової політики держави;
- розрахунок планових показників, а також проведення моніторингу державного боргу;
- визначення доцільності залучення коштів на внутрішніх та зовнішніх ринках капіталів;
- аналіз і супроводження кредитних проектів та визначення доцільності укладення гарантійних угод.

Враховуючи специфіку стану державної заборгованості України (левова частка зовнішнього боргу України — державний борг, обслуговування якого проводиться з державного бюджету), дуже важливо розробити комплексну систему показників, які, окрім загальної платоспроможності та тимчасової ліквідності, включали б також індикатори граничнобезпечного боргового навантаження на бюджет. Необхідність розрахунку таких індикаторів зумовлена тим, що рівень державної заборгованості значно впливає на бюджетно-податкову політику держави, обмежуючи можливість управління видатками бюджету для досягнення цілей макроекономічної стабілізації у майбутньому.

З метою ефективного управління державним боргом, розв'язання проблеми зниження боргового навантаження та ризику невиконання боргових зобов'язань, а також забезпечення платоспроможності держави використовують реструктуризацію як метод врегулювання проблеми державної заборгованості. Реструктуризація боргу — угода кредитора з позичальником, який має труднощі з погашенням своїх

фінансових зобов'язань, про нову схему їх погашення. Реструктуризація боргу може проводитись за допомогою таких методів/схем управління державним боргом.

Пролонгація боргу — форма добровільної згоди кредиторів на відстрочення виплат за зобов'язаннями боржника. Як правило, проводиться тоді, коли випуск нових позик на обслуговування раніше випущених є фінансово недоцільним.

Списання/анулювання частини боргу — відмова уряду від погашення боргу. Анулювання боргів може бути зумовлене фінансовою неспроможністю держави, її банкрутством або політичними мотивами. Найчастіше подібний механізм застосовується до найменш розвинутих країн, нездатних погасити свої зобов'язання навіть у віддаленій перспективі. За певних умов часткове списання боргу економічно вигідне і кредиторам.

Викуп боргу з дисконтом на вторинному ринку — скорочення обсягу державного боргу через викуп власних боргів із дисконтом (знижкою) на вторинному ринку. Такий метод реструктуризації боргу можуть собі дозволити лише деякі країни-боржники, які мають у своєму активі значні обсяги золотовалютних резервів.

Обмін боргу на акції, національних підприємств чи національну валюту — одна із найпоширеніших ринкових схем реструктуризації державного боргу. Передбачає надання кредиторам права продажу боргів з дисконтом за національну валюту, на яку в результаті можна придбати акції національних компаній. Частіше використовується безпосередній обмін (своп) боргів на акції компаній, що перебувають у державній власності.

Тимчасовий мораторій на виплату відсотків або частини основного боргу — відстрочення сплати внутрішніх або зовнішніх боргових зобов'язань, що оголошується спеціальними актами державної влади на певний строк чи до закінчення певних надзвичайних подій.

Конверсія боргу — зміна початкових умов державної позики, зокрема зміна строків позики, часу виплати, способу погашення позики, а найчастіше — зміна величини позикового відсотка (зміна дохідності позик).

Консолідація боргу — зміна умов позики щодо часу її чинності (тривалості) з можливою зміною величини позикового відсотка, зокрема перетворення

недержавний кредит короткострокових державних позик у довгострокові, об'єднання кількох державних позик попередніх років в одну позику. Консолідація і конвертація можуть проводитись одночасно.

Реструктуризація зовнішнього боргу проводиться у рамках Паризького клубу офіційних кредиторів (реструктуризація міжурядових позик і позик, гарантованих урядом) та Лондонського клубу приватних кредиторів (реструктуризація комерційного боргу). Борг перед МВФ і Світовим банком реструктуризації не підлягає.

Однозначного способу розв'язання проблеми заборгованості немає. Будь-яка програма реструктуризації потребує проведення відповідних розрахунків стосовно кожного випадку. При цьому аналіз можливих варіантів має враховувати не лише економічні, а й політичні наслідки певних дій щодо суверенного боргу.

Управління державною заборгованістю є одним із ключових факторів забезпечення макроекономічної стабільності в державі. Від характеру врегулювання боргової проблеми залежить бюджетна дієздатність країни, стан її валютних резервів, а відповідно і стабільність національної валюти, рівень відсоткових ставок, інвестиційний клімат, характер поведінки всіх сегментів фінансового ринку. Тому управління державним боргом має бути зорієнтоване на застосування ефективної боргової стратегії, а не базуватися на короткострокових ситуативних орієнтирах. Лише ефективний менеджмент державного боргу є запорукою зростання економіки, інвестиційної привабливості, фінансової стабільності, підвищення кредитного рейтингу держави.

Питання для самоконтролю:

1. Чому державний кредит є фінансова категорія, його економічна сутність, призначення і роль?
2. Чому держава сприймається як позичальник, кредитор і гарант?
3. Що розуміють під внутрішніми державними запозиченнями та їх форми?
4. Чим відрізняються державні та місцеві позики?
5. Приведіть класифікацію державних позик.
6. Що розуміють під зовнішніми державними запозиченнями?

7. Що таке міжнародний державний кредит?
8. Чим відрізняються позики міжнародних фінансових організацій та міжнародних фінансових інституцій, міжурядові та комерційні позики?
9. Види державного боргу і обмеження його граничного рівня.
10. Джерела погашення державного боргу. Наслідки державного боргу в коротко- і довгостроковому періоді.
11. Управління державним боргом і його методи.
12. Рефінансування та реструктуризація боргу, їх зміст і передумови використання.
13. Обслуговування боргу. Забезпечення повернення боргу і виплати відсотків.
14. Державний борг, причини його виникнення і зростання. Дискусійні питання щодо тягаря державного боргу.
15. Напрями використання коштів, отриманих від державних запозичень.

Розділ 9. МІСЦЕВІ ФІНАНСИ. БЮДЖЕТНИЙ ФЕДЕРАЛІЗМ І ФІНАНСОВЕ ВИРІВНЮВАННЯ

- 9.1. Основи теорії місцевих фінансів
- 9.2. Сутність та принципи організацій місцевих фінансів.
- 9.3. Місцеві фінансові інститути та їх характеристика.
- 9.4. Роль місцевих фінансів в економічній системі держави.
- 9.5. Бюджетний федералізм і фінансове вирівнювання.

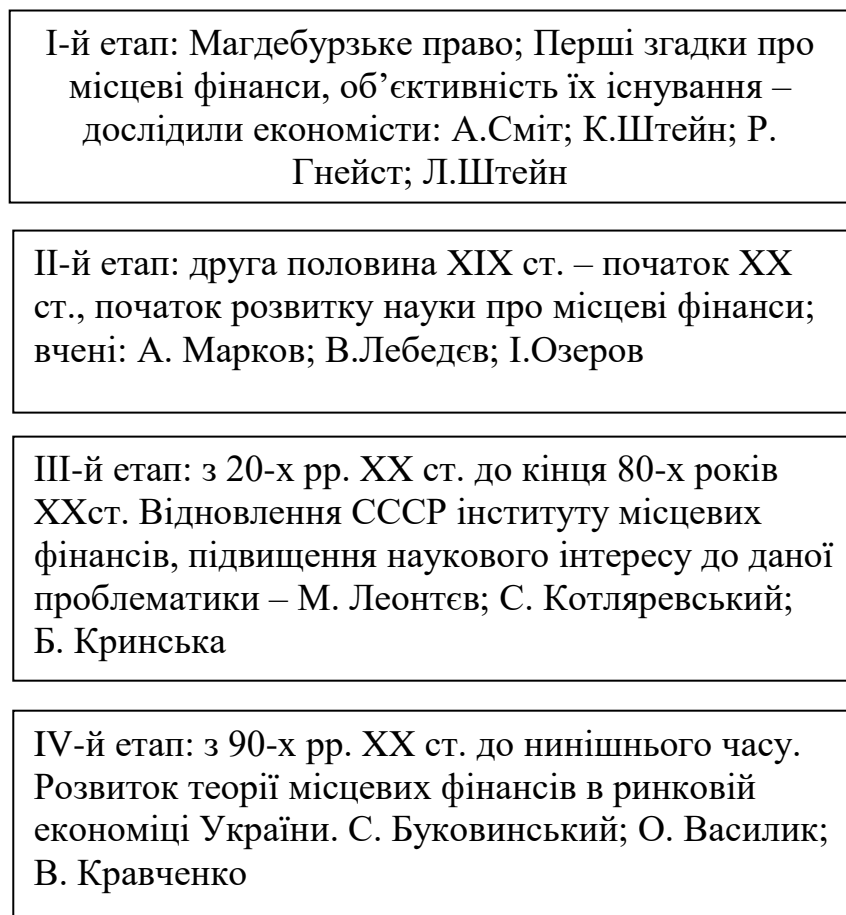
i **Основні терміни та визначення:** *місцеві фінанси; місцеві бюджети; місцеві податки і збори; власні, закріплені і регулюючі доходи місцевих бюджетів; бюджетний федералізм; фіскальні дисбаланси; вертикальне фінансове вирівнювання; горизонтальне фінансове вирівнювання.*

9.1. Основи теорії місцевих фінансів.

Наука про місцеві фінанси бере свій початок з другої половини ХІХ ст., саме тоді відбувся процес остаточного оформлення місцевого самоврядування. Протягом ХІХ—ХХ ст. розвиток поглядів на сутність місцевих фінансів, їх склад та принципи організації проходив від представлення їх як фінансового господарства територіальних одиниць (господарства місцевих спілок), сукупності умов для задоволення потреб місцевих самоврядних одиниць, матеріальних засобів місцевого самоврядування, доходів і видатків органів місцевого самоврядування і до системи економічних відносин.

Перші згадки про місцеві фінанси, об'єктивність їх існування, поряд із державними фінансами, можна зустріти у роботах таких корифеїв економічної науки як А. Сміт, К. Штейн, Л. Штейн, Р. Гнейст, К. Рау, А. Вагнер та ін. У своїх працях вони досліджували господарство територіальних громад, зазначали про необхідність надання їм автономії, у тому числі у сфері фінансів.

Процес формування теорії місцевих фінансів у Росії розпочався пізніше, ніж у європейських країнах, а точніше після земської реформи 1864 р., у результаті якої відбулося організаційне, правове та фінансове зміцнення земств як виборних органів місцевого самоврядування. Перші дослідження сутності місцевих фінансів, бюджетів місцевих спілок, їх місця у державних і місцевих фінансах, принципів місцевого оподаткування з'явилися у другій половині XIX — на початку XX ст., їх авторами були такі вчені: М. Курчинський, В. Ле-бедев, А. Марков, І. Озеров, В. Твердохлебов, Л. Ходський, М. Цитович, І. Янжул та ін.

Рис. 9.1. Основні етапи розвитку науки про місцеві фінанси.

У Конституції України, прийнятій Верховною Радою України 28 червня 1996 р., дається тлумачення місцевого самоврядування, окреслюються складові матеріальної і фінансової бази місцевого самоврядування, вказуються основні підходи до формування і використання коштів місцевих бюджетів.

У Законі України "Про місцеве самоврядування в Україні", прийнятому 21 травня 1997 р. на розвиток положень Конституції України та відповідно до вимог ратифікованої Україною у 1996 р. Європейської хартії місцевого самоврядування, визначено систему та гарантії місцевого самоврядування в Україні, засади його організації та діяльності, правовий статус і відповідальність органів і посадових осіб місцевого самоврядування.

Рис. 9.2. Законодавчі документи, що регламентують діяльність у сфері місцевих фінансів.

У Бюджетному кодексі України від 21 червня 2001 р. визначено низку концептуальних положень, які стосуються місцевих фінансів: розподіл доходів і видатків між бюджетами всіх рівнів і видів, процедура розрахунку бюджетних трансфертів — дотацій вирівнювання місцевим бюджетам з державного бюджету, порядок здійснення місцевих запозичень, джерела формування та напрями використання бюджету розвитку місцевих бюджетів, встановлено відповідальність всіх учасників бюджетного процесу і контрольні повноваження владних органів, у тому числі органів місцевого самоврядування.

Щорічними законами про Державний бюджет України уточнюється склад доходів загального та спеціального фонду місцевих бюджетів, визначається механізм надання додаткових дотацій місцевим бюджетам з державного бюджету, встановлюються розміри коефіцієнтів вирівнювання для надання дотацій

вирівнювання місцевим бюджетам з державного бюджету. Чинне законодавство України у сфері оподаткування визначає перелік місцевих податків і зборів, механізм їх справляння, граничні ставки і права органів місцевого самоврядування щодо їх запровадження.

9.2. Сутність та принципи організацій місцевих фінансів.

Місцеві фінанси займають важливе місце у фінансовій системі країни поряд з державними фінансами, фінансами суб'єктів господарювання і фінансами домогосподарств. Головною передумовою існування місцевих фінансів як окремої і специфічної ланки фінансової системи країни є конституційне закріплення інституту місцевого самоврядування — права територіальної громади самостійно вирішувати питання місцевого значення відповідно до чинного законодавства. Повноцінне функціонування місцевого самоврядування потребує розмежування завдань, повноважень і відповідальності між державою в особі її владних структур і органами місцевого самоврядування. Таке розмежування передбачає відповідний поділ джерел і забезпечення адекватними обсягами фінансових ресурсів, які надходять у розпорядження органів державної і місцевої влади.

Місцеві фінанси як економічна категорія — система економічних відносин, пов'язаних з формуванням, розподілом і використанням фінансових ресурсів, необхідних органам місцевого самоврядування для виконання покладених на них завдань. Таким чином, у запропонованому визначенні можна виділити такі характерні особливості:

1) зв'язок із більш загальною і вихідною категорією — фінансами, яка, як зазначалося у попередніх розділах, є системою економічних відносин, пов'язаних з розподілом і перерозподілом вартості валового внутрішнього продукту;

2) у процесі здійснення цих відносин відбуваються формування, розподіл і використання централізованих фінансових ресурсів, які головним чином функціонують у фондovій формі;

3) цільова підпорядкованість цієї системи відносин — це забезпечення органів місцевого самоврядування фінансовими ресурсами, необхідними для виконання покладених на них функцій і завдань.

Проте правильність такого визначення потребує свого практичного підтвердження, а саме з'ясування таких питань: наскільки незалежні органи місцевого самоврядування від центральної влади, чи володіють вони достатніми фінансовими ресурсами для виконання своїх завдань, чи можуть вони самостійно ними розпоряджатися.

Оскільки місцеві фінанси не можна розглядати відокремлено від фінансів загалом, а місцеві фінанси виступають як складова фінансової системи країни, то функції фінансів і місцевих фінансів тісно пов'язані між собою, а призначення останніх зумовлено сутністю, функціями і роллю фінансів як однієї з найважливіших економічної категорії ринкового господарства.

Розподільна функція місцевих фінансів виявляється у порядку формування доходів і видатків місцевих бюджетів, цільових фондів органів місцевого самоврядування, за допомогою яких проходить складний процес забезпечення їх фінансовими ресурсами, необхідними для виконання покладених на місцеве самоврядування завдань. Кошти, що акумулюються у місцевих бюджетах і цільових фондах, розподіляються і використовуються на задоволення різноманітних місцевих потреб. Крім того, через систему міжбюджетних відносин фінансові ресурси, зосереджені на загальнодержавному, обласному і районному рівні, перерозподіляються між окремими адміністративно-територіальними одиницями з метою проведення фінансового вирівнювання.

Контрольна функція місцевих фінансів реалізується, зокрема, в діяльності органів місцевого самоврядування при складанні проектів місцевих бюджетів, їх розгляді і затвердженні, а також виконанні і складанні звіту про виконання місцевих бюджетів. Сфера дії контрольної функції не обмежується місцевими бюджетами, а включає інші фонди грошових коштів та загалом усі фінансові ресурси та майно, які знаходяться у розпорядженні місцевого самоврядування. Контрольна функція місцевих фінансів спрямована на забезпечення передбачених пропорцій розподілу і перерозподілу фінансових засобів, їх цільове та економне використання.

Стимулююча функція місцевих фінансів полягає у створенні таких умов, за яких органи місцевого самоврядування стають безпосередньо зацікавленими у збільшенні обсягів доходів бюджетів, додатковому залученні надходжень як

загальнодержавних, так і місцевих податків і зборів, пошуку альтернативних джерел доходів, ефективному використанні фінансових ресурсів, які надходять у їх розпорядження. Реальним втіленням стимулюючої функції є чинний порядок формування власних доходів місцевих бюджетів, заохочення перевиконання запланованих показників надходжень загальнодержавних податків і зборів, самостійність у використанні додатково залучених коштів та ін.

Аналіз чинної законодавчої бази, яка регламентує функціонування місцевого самоврядування в Україні, дає можливість виділити такі основні принципи організації місцевих фінансів, що передбачають:

- обов'язкове розмежування функцій і повноважень між державною владою та місцевим самоврядуванням;
- чіткий поділ доходних джерел, а також видатків між державним і місцевими бюджетами;
- надання відповідних власних доходів місцевому самоврядуванню;
- самостійність у формуванні та використанні фінансових ресурсів;
- державну фінансову підтримку несамоодостатніх територіальних громад, проведення фінансового вирівнювання;
- стимулювання збільшення доходів як державного, так і місцевих бюджетів;
- раціональне та економне використання матеріальних і фінансових ресурсів;
- здійснення постійного контролю за використанням наявних ресурсів;
- гласність та відкритість у формуванні та використанні фінансових ресурсів місцевого самоврядування;
- залучення широких верств громадськості до прийняття рішень щодо формування та використання фінансових ресурсів.

Таким чином, головним призначенням місцевих фінансів є забезпечення фінансовими ресурсами діяльності органів місцевого самоврядування, пов'язаної зі здійсненням ними своїх функцій і повноважень; найбільш повне задоволення потреб населення територіальних громад та якісне надання локальних суспільних послуг; формування стимулюючого механізму щодо раціонального використання наявних матеріальних і фінансових ресурсів, пошуку додаткових джерел доходів.

Місцеві фінанси взаємодіють зі всіма іншими ланками і суб'єктами фінансової системи країни в процесі розподілу і перерозподілу валового національного продукту. Найбільш тісний взаємозв'язок спостерігається з державними фінансами, а в їх складі — з державним бюджетом, оскільки він є основним джерелом, з якого надається фінансова допомога місцевим бюджетам у випадках, коли заплановані видатки перевищують доходи, що надходять у розпорядження органів місцевого самоврядування. Крім того, згідно з чинним законодавством місцеві бюджети значною мірою формуються за рахунок загальнодержавних податків і зборів, які повністю або частково зараховуються до їх дохідної частини.

Населення адміністративно-територіальних одиниць, суб'єкти господарювання всіх форм власності, що там діють, виступають платниками податків та інших обов'язкових платежів, які також формують дохідну базу місцевих бюджетів. За рахунок видатків з місцевих бюджетів проводиться фінансування місцевого господарства, утримуються соціально-культурні заклади та органи управління, які надають громадянам локальні суспільні послуги.

Місцеві фінанси в межах фінансової системи взаємодіють з фінансовим, у тому числі фондовим ринком, — при здійсненні органами місцевого самоврядування місцевих запозичень, а саме у процесі випуску, розміщення, обслуговування та погашення місцевих позик. На етапі становлення і розвитку ринкових відносин така діяльність органів місцевого самоврядування набуває все більшого поширення.

9.3. Місцеві фінансові інститути та їх характеристика.

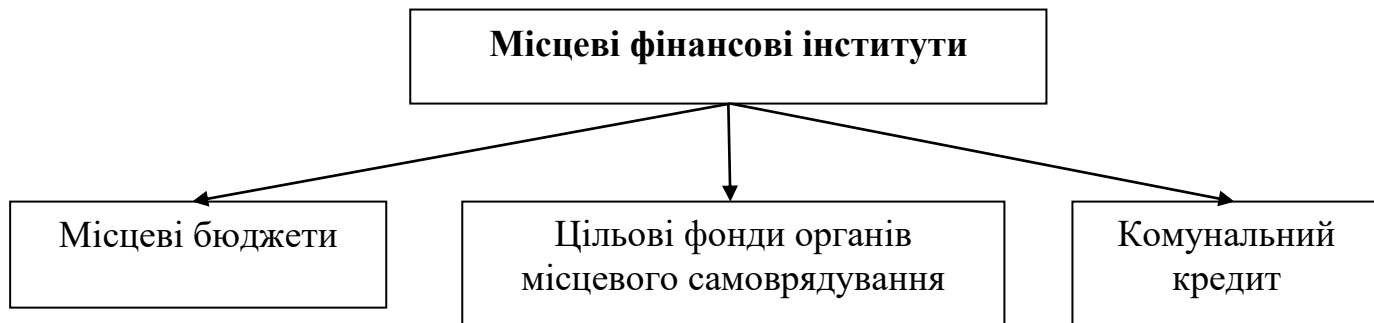
Сутність місцевих фінансів як економічної категорії та зміст їх основного призначення виявляються у складі місцевих фінансових інститутів, до яких належать: місцеві бюджети, місцеві податки і збори, цільові фонди органів місцевого самоврядування, комунальний кредит, місцеві позики.

Центральне місце у системі місцевих фінансів займають місцеві бюджети, яких нині налічується понад 12 тис. До їх складу належать: бюджет Автономної Республіки Крим, обласні, районні бюджети, бюджети районів у містах та бюджети місцевого самоврядування (бюджети територіальних громад сіл, селищ, міст та їх об'єднань).

У місцевих бюджетах протягом останніх років зосереджується приблизно третина бюджетних ресурсів країни; за їх рахунок проводиться задоволення потреб населення відповідних територіальних формувань. Дохідна частина місцевих бюджетів формується за рахунок власних і закріплених доходів, а також міжбюджетних трансфертів.

Перелік власних і закріплених доходів визначений у Бюджетному кодексі України на тривалу перспективу, що створює необхідні передумови для розвитку адміністративно-територіальних одиниць і здійснення перспективного планування. Надходження власних доходів не враховуються під час визначення обсягів міжбюджетних трансфертів місцевим бюджетам, що сприяє встановленню безпосередньої заінтересованості органів місцевого самоврядування у нарощуванні дохідної бази. Закріплені доходи місцевих бюджетів становлять основу для визначення податкової спроможності території, їх обсяги впливають на розміри бюджетних трансфертів, що надаються місцевим бюджетам з Державного бюджету України (рис.9.3).

Рис. 9.3. Склад місцевих фінансових інститутів.

За економічною природою власні доходи місцевих бюджетів — доходи, які формуються внаслідок дій і рішень, прийнятих органами місцевого самоврядування. Власними можна вважати лише доходи місцевих бюджетів, які одночасно відповідають таким вимогам: територіальна локалізованість, безпосередня залежність від діяльності місцевої влади, яка повністю їх контролює і використовує на свій розсуд. Найбільш характерними прикладами власних доходів є: місцеві податки і збори; платежі, запроваджені органами місцевого самоврядування; доходи

від комунального майна та підприємств комунальної власності; штрафи та санкції, пов'язані зі справлянням власних доходів.

Закріпленими є доходи, які на довготривалій основі передаються до місцевих бюджетів у повному розмірі або у визначеній єдиній для усіх бюджетів частині. За своєю сутністю це загальнодержавні податки, збори або доходи, що традиційно формують дохідну частину місцевих бюджетів (податок з доходів фізичних осіб, державне мито, плата за ліцензії та торгові патенти тощо). Відповідно до чинної бюджетної практики найбільш вагому частку закріплених доходів становить податок з доходів фізичних осіб, надходження якого розподіляються між місцевими бюджетами окремих видів.

У доходи місцевих бюджетів надходять кошти з державного бюджету у вигляді дотацій і субвенцій, які призначені для фінансування делегованих повноважень органів місцевого самоврядування і проведення фінансового вирівнювання. Крім цього, надання міжбюджетних трансфертів спричинено недостатністю власних і закріплених доходів для фінансування видатків органів місцевого самоврядування. У сучасній бюджетній практиці застосовуються такі види міжбюджетних трансфертів: дотації вирівнювання, субвенції, кошти, що передаються до Державного бюджету України та місцевих бюджетів з інших місцевих бюджетів, інші дотації (рис.9.4.).

9.4. Склад місцевих бюджетів України

Частина доходів місцевих бюджетів обов'язково формується за рахунок місцевих податків і зборів, перелік яких визначений у чинному законодавстві і нині включає 2 місцеві податки (з реклами і комунальний) і 12 місцевих зборів (за паркування автотранспорту; ринковий; за видачу ордера на квартиру; курортний; за участь у бігах на іподромі; за виграш на бігах на іподромі; з осіб, які беруть участь у грі на тоталізаторі на іподромі; за право використання місцевої символіки; за право проведення кіно- і телезйомок; за право проведення місцевого аукціону, конкурсного розпродажу і лотерей; за видачу дозволу на розміщення об'єктів торгівлі та сфери послуг; з власників собак).

Органи місцевого самоврядування мають певні права щодо запровадження місцевих податків і зборів, встановлення розмірів ставок і надання пільг окремим платникам. Проте незважаючи на доволі великий перелік місцевих податків і зборів в Україні, вони не відіграють відчутної ролі у формуванні як доходів місцевих бюджетів, так і загалом фінансових ресурсів органів місцевого самоврядування.

Доходи місцевих бюджетів становлять основу фінансової бази органів місцевого самоврядування, тобто є підґрунтям його фінансової незалежності. У зв'язку з цим на сучасному етапі розвитку нашої держави особливого значення набувають питання зміцнення доходної бази місцевих бюджетів, яке можна досягти перш за все шляхом реформування місцевого оподаткування, запровадження місцевого податку на нерухоме майно, суттєвого розширення прав органів місцевого самоврядування у сфері місцевого оподаткування.

У процесі витрачання коштів місцевих бюджетів яскраво виявляється зміст основних функцій і завдань, що виконують органи місцевого самоврядування. Склад, структура і динаміка бюджетних видатків віддзеркалюють державні, регіональні та місцеві пріоритети соціально-економічного розвитку. Бюджетні видатки дають можливість розкрити економічну сутність місцевих бюджетів як фінансової бази місцевого самоврядування, існування якого підпорядковано вирішенню основного завдання — забезпечення населення суспільними послугами, всебічний і гармонійний розвиток всіх територій країни.

Структура видатків місцевих бюджетів підтверджує їх чітко окреслену соціальну спрямованість, тому що на соціальний захист і соціальне забезпечення, утримання

об'єктів соціально-культурної сфери витрачається більше ніж 70 % коштів місцевих бюджетів України. Не менш важливим напрямом використання коштів місцевих бюджетів є видатки, пов'язані з економічною діяльністю місцевої влади у сфері промисловості, будівництва, транспорту, зв'язку та інших галузей місцевого господарства, охороною навколишнього природного середовища.

На сучасному етапі розвитку нашої держави поставлено завдання реформування місцевих бюджетів, перетворення їх у ефективний інструмент соціально-економічного розвитку адміністративно-територіальних формувань. Вирішити це завдання можна шляхом зміцнення фінансової основи місцевого самоврядування, вдосконалення регулювання міжбюджетних відносин, запровадження середньострокового планування місцевих бюджетів, посилення їх інвеститційної складової, децентралізації бюджетної системи, підвищення ефективності управління і посилення контролю за формуванням і використанням коштів місцевих бюджетів, забезпечення прозорості бюджетного процесу на місцевому рівні.

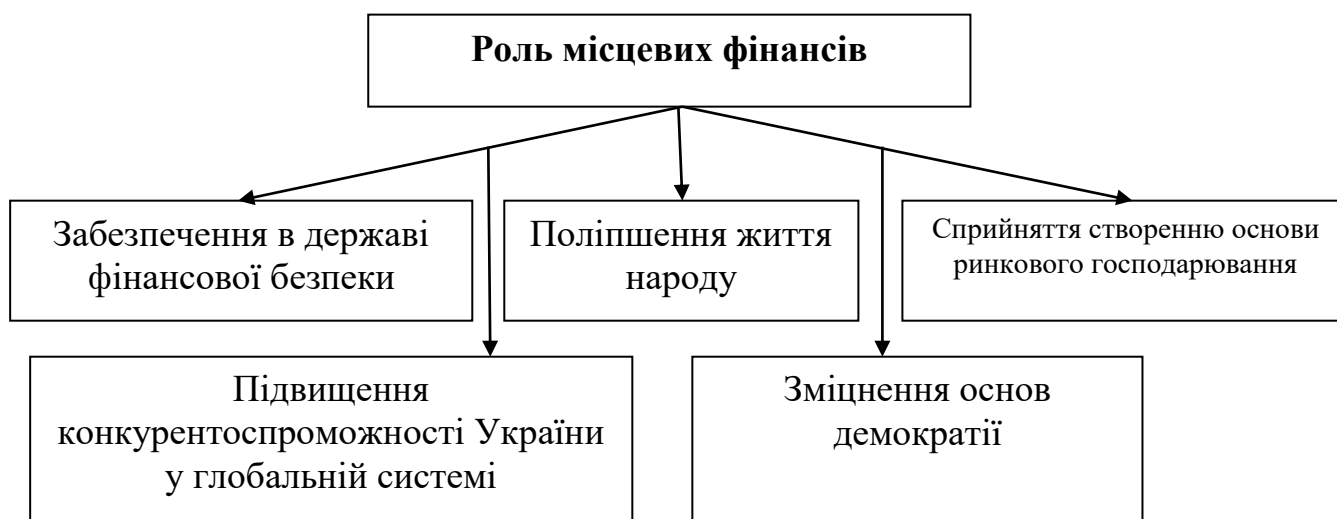
Органи місцевого самоврядування діють на засадах правової та організаційної самостійності, основу якої становить їх матеріальна і фінансова база. Однією з її складових є об'єкти, на які виникає право комунальної власності, це зокрема — рухоме і нерухоме майно, земля, природні ресурси, підприємства, установи та організації, житловий фонд, нежитлові приміщення, заклади культури, освіти, спорту, охорони здоров'я, науки, соціального обслуговування тощо. Більшість цих об'єктів (головним чином соціально-культурного призначення) утримується за рахунок коштів місцевих бюджетів; окремі об'єкти (комунального і житлового господарства) одержують дотації з місцевих бюджетів. Суб'єкти господарювання комунальної форми власності є платниками як загальнодержавних, так і місцевих податків і зборів, тобто наповнюють дохідну частину місцевих бюджетів.

Світовий та вітчизняний досвід підтверджує, що вирішальною умовою функціонування місцевого самоврядування є забезпечення принципу фінансової незалежності у здійсненні ним своїх функцій і завдань, адже саме від фінансових можливостей залежить виконання реальних владних повноважень органами місцевого самоврядування. Самостійність буде завжди лише формальною, якщо залишатиметься залежність у фінансовому відношенні. Тому під фінансовою

незалежністю органів місцевого самоврядування слід розуміти незалежність їх від загальнодержавних органів влади у прийнятті певних рішень щодо місцевих проблем і, головне, забезпечення їхнього вирішення відповідними ресурсами.

9.4. Роль місцевих фінансів в економічній системі держави.

Місцеві фінанси відіграють надзвичайно вагому і багатопланову роль в економічній системі кожної держави, де визнається і діє фінансово спроможне місцеве самоврядування. Місцеві фінанси, як специфічна сфера економічних відносин, впливають на соціально-економічне становище країни та її фінансову безпеку, сприяють розвитку демократії в суспільстві, визначають умови життєдіяльності громадян та рівень їх добробуту (9.5.).

Рис. 9.5. Роль місцевих фінансів в економічній системі держави.

Протягом останніх років до 12 % вартості валового внутрішнього продукту України перерозподіляється через систему місцевих фінансів; закономірно, що основна частина цих коштів акумулюється у місцевих бюджетах. Зосередження досить значних грошових засобів у місцевих бюджетах відповідає новим більш широким і складним завданням, які постають перед органами місцевого самоврядування на сучасному етапі розвитку держави. Кошти, які надходять до місцевих бюджетів, використовуються на утримання установ соціально-культурної сфери, підприємств житлово-комунального господарства, спрямовуються на виплати допомог із соціального захисту і соціального забезпечення. Таким чином,

місцеві фінанси, у тому числі місцеві бюджети, виступають як інструменти перерозподілу суспільного продукту між різними сферами діяльності, соціальними верствами населення, окремими адміністративно-територіальними формуваннями. В умовах ринкових трансформацій місцеві фінанси і місцеві бюджети стають основними фінансовими гарантами існування і розвитку демократії та надання населенню суспільних послуг і благ, які недоцільно і неефективно задовольняти за рахунок державного бюджету. Місцеві бюджети перетворилися на основне джерело фінансових ресурсів, необхідних органам місцевого самоврядування для виконання покладених на них функцій відповідно до чинного в державі розподілу повноважень між рівнями і гілками влади. У зв'язку з цим особливої ваги набувають проблеми забезпечення місцевого самоврядування фінансовими ресурсами адекватними новим завданням, які стоять перед ними. Місцеві фінанси відіграють важливу роль у забезпеченні в державі фінансової безпеки, яка є однією з найважливіших складових економічної безпеки країни. Фінансова безпека має вирішальне значення у функціонуванні економічної системи загалом, впливає на всі сфери суспільного життя; без її забезпечення неможливе досягнення як поточних, так і перспективних загальнонаціональних цілей розвитку.

Фінансова безпека — порівняно нова і надзвичайно широка за своїм змістом категорія, яка протягом останніх років активно досліджується у вітчизняній економічній літературі. До основних індикаторів фінансової безпеки належать, перш за все ступінь виконання зведеного і державного бюджету, дефіцит державного бюджету та його фінансування, формування і використання позабюджетних фондів, рівень перерозподілу валового внутрішнього продукту через зведений бюджет тощо. Дослідження цих показників дає можливість зробити висновок щодо безпосереднього впливу на їх розмір загального стану місцевих фінансів і місцевих бюджетів, їх збалансованості, забезпечення власними доходними джерелами, механізму надання бюджетних трансфертів з державного бюджету. Оскільки місцеві бюджети є складовою зведеного бюджету України і впливають на його характеристики, то параметри, які характеризують їх функціонування, слід відносити до найважливіших критеріїв фінансової безпеки.

Місцевим фінансам відводиться належне місце у втіленні загальних національних цілей, визначених програмними документами розвитку українського суспільства, перш за все це: поліпшення життя народу, підвищення конкурентоспроможності України в глобальній системі, зміцнення основ демократії.

Центральний інститут системи місцевих фінансів — місцеві бюджети, які є інструментом фінансування державних видатків, головним чином тих, які безпосередньо пов'язані з вирішенням проблем економічного і соціального розвитку територій. За рахунок коштів місцевих бюджетів здійснюється переважна частина державних видатків на житлово-комунальне господарство, охорону здоров'я, освіту, фізичну культуру і спорт, культуру, мистецтво та засоби масової інформації, соціальний захист і соціальне забезпечення населення, транспорт, дорожнє господарство, зв'язок та інформатику.

Майже 3/4 усіх коштів місцевих бюджетів спрямовується на соціальні цілі, а саме: соціальний захист і соціальне забезпечення населення, утримання закладів і об'єктів, що належать до соціально-культурної сфери. На місцеві бюджети лягає достатньо відчутний тягар соціальних видатків, спрямованих на вирішення в складних умовах перехідного періоду соціальних конфліктів і проблем, що виникають внаслідок різкого розшарування суспільства, зростання кількості безробітних, необхідності захисту найбільш вразливих верств населення — дітей, одиноких матерів, пенсіонерів, малозабезпечених громадян тощо.

Місцеві бюджети в сучасних умовах значною мірою зумовлюють рівень суспільного добробуту, є одним із основних джерел задоволення життєвих потреб громадян. За рахунок їх коштів здійснюється оплата праці працівникам бюджетної сфери, проводяться додаткові виплати населенню на покриття витрат з оплати житлово-комунальних послуг, допомог і пільг ветеранам війни та праці, сім'ям з дітьми, малозабезпеченим верствам населення, одиноким пере-старілим громадянам, які потребують догляду та ін. За допомогою місцевих бюджетів забезпечується надання суспільних послуг населенню, гарантованих Конституцією України: освіта, охорона здоров'я, медична допомога, соціальний захист тощо. З коштів місцевих бюджетів утримуються заклади культури, фізичної культури і спорту, фінансуються молодіжні програми.

Приблизно 1/4 коштів у цілому за місцевими бюджетами України використовується на розвиток економіки адміністративно-територіальних одиниць і сприяє забезпеченню нормального функціонування промисловості, сільського господарства, транспорту, дорожнього, житлового і комунального господарства. Стабільно зростають видатки місцевих бюджетів на утримання земельних ресурсів, водне, лісове і риболовецьке господарство, мисливство, вирішення екологічних проблем, благоустрій міст, сприяння науково-технічному прогресу.

За рахунок бюджетних коштів забезпечується розвиток стратегічно важливих регіонів і територій, проводиться структурна перебудова народного господарства, фінансується капітальне будівництво. Як показує досвід, фінансова підтримка конкретних підприємств найбільш ефективна саме на місцевому рівні, оскільки тим самим створюються можливості для обґрунтованого підходу, контролю за витрачанням виділених коштів.

Через місцеві бюджети реалізуються загальнодержавні програми, пов'язані з розвитком галузей народного господарства, у першу чергу сільського господарства, здійснюється підтримка вітчизняних виробників, фінансуються програми з підвищення життєвого рівня населення, створення нових робочих місць, реабілітації та працевлаштування інвалідів, виплачуються допомоги реабілітованим, незаконно депортованим особам, біженцям; фінансується проведення превентивних, оздоровчих, спортивних, культурних заходів.

Місцеві фінанси і місцеві бюджети стали головним інструментом реалізації регіональної економічної політики, основними завданнями якої є: децентралізація влади і передача додаткових функцій з управління економічним розвитком органам місцевого самоврядування, ліквідація значних диспропорцій і підвищення рівнів соціально-економічного розвитку регіонів, забезпечення державних соціальних стандартів та гарантій соціального захисту населення, незалежно від економічних можливостей територій та ін.

Місцеві фінанси сприяють досягненню пропорційності у розвитку регіонів, є одним з інструментів міжтериторіального перерозподілу виробленого валового внутрішнього продукту і здійснення фінансового вирівнювання. На практиці це завдання реалізується шляхом надання бюджетних трансфертів (дотацій та

субвенцій) з Державного бюджету України місцевим бюджетам. У процесі бюджетного регулювання проводиться вирівнювання бюджетної забезпеченості територій і поступове усунення відмінностей. В останні роки відбувається збільшення абсолютних розмірів бюджетних трансфертів, зокрема дотацій вирівнювання та цільових субвенцій.

Отже, місцеві фінанси як цілісна і складна система економічних відносин мають відіграти важливу роль у реформуванні вітчизняної економіки, створенні основ ринкового господарювання, формуванні демократичної соціально-орієнтованої держави. Сучасні зміни у сфері місцевих фінансів спрямовані на їх подальшу розбудову і вдосконалення з метою досягнення таких цілей: стабілізація економічної системи; адаптація суб'єктів господарювання, зокрема малих і середніх підприємств, до ринкових перетворень; формування інвестиційно-інноваційної моделі суспільного розвитку; забезпечення фінансової незалежності органів місцевого самоврядування; формування самодостатніх територіальних утворень; реалізація завдань державної регіональної політики; стимулювання підприємницької діяльності та інвестиційної активності; вирішення соціальних, демографічних, екологічних, національних та інших проблем регіонів.

9.5. Бюджетний федералізм і фінансове вирівнювання.

У складі факторів, що визначають структуру бюджетної системи країни, розрізняють такі форми державного устрою, як унітарна або федеративна.

Бюджетний унітаризм — така форма внутрішніх міжурядових фінансових відносин, основні принципи організації яких визначає центральна влада. Місцева та регіональна влади при цьому, як правило, відіграють досить пасивну роль.

Для характеристики багаторівневої системи органів публічної влади, в якій кожен рівень забезпечений власним бюджетом і діє в межах закріплених за ним бюджетних повноважень, використовують термін "федералізм". Це поняття застосовується для визначення відносин у федеративних державах, але останнім часом його вживають і щодо країн, які не є федераціями за конституцією.

Бюджетний федералізм представлений такою організацією бюджетних відносин, яка дає змогу в умовах самостійності й автономії кожного бюджету забезпечувати на території всієї країни її населенню рівний і гарантований державою перелік суспільних послуг (безпека, соціальний захист, освіта та ін.), а для цього органічно поєднувати фіскальні інтереси держави з інтересами її суб'єктів; розрізняти бюджетні повноваження, бюджетні видатки і доходи; розподіляти і перерозподіляти бюджетні ресурси між державним бюджетом і бюджетами місцевих органів влади, вирівнюючи бюджетну забезпеченість територій, які перебувають у різних соціально-економічних, географічних, кліматичних та інших умовах.

Кожна федеративна держава має індивідуальну, властиву тільки їй модель бюджетного федералізму, що сформувалася в певних історичних і політичних умовах.

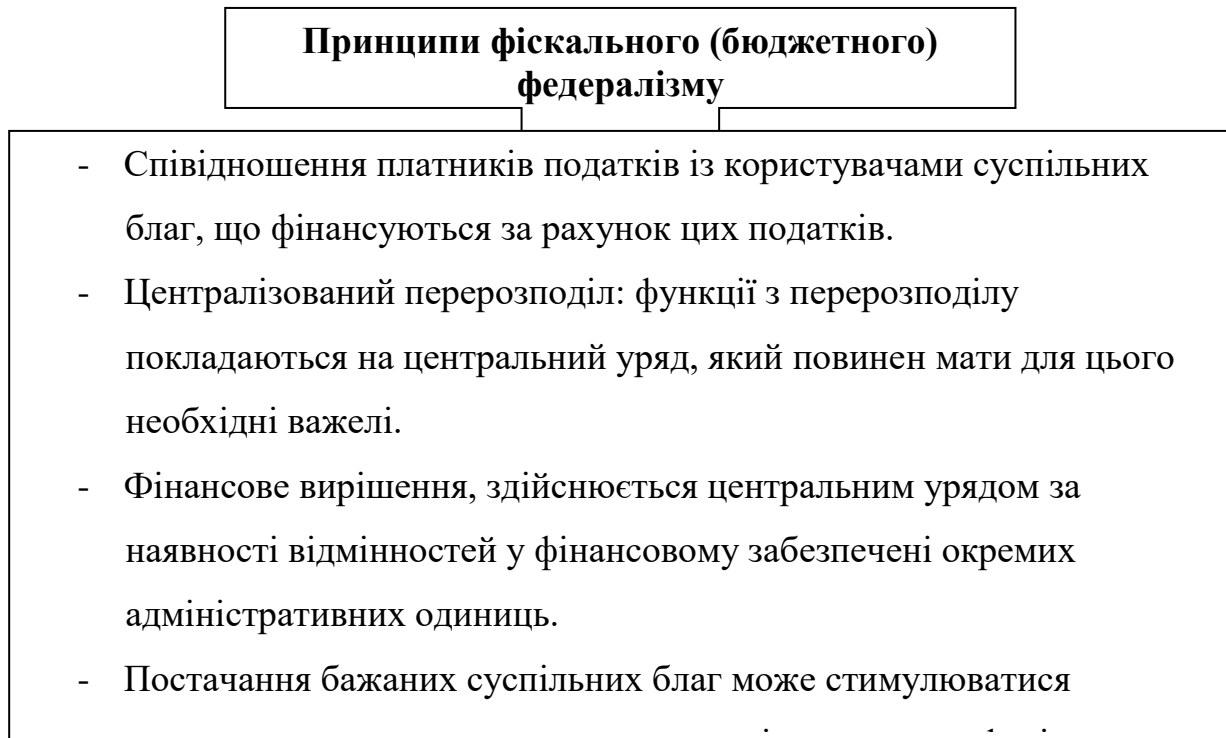
Щоб зрозуміти сутність федералізму, варто з'ясувати його ідейно-теоретичні основи. Принципами федералізму вважаються:

- цілісність суверенітету держави і брак цього в її складових;
- єдність економічної та соціальної систем держави;
- єдність системи державних органів влади;
- територіальний підхід до побудови держави.

Федералізм, укорінившись у державному устрої країни, відображає таку систему відносин, котра має мирно вирішувати конфлікти, що виникають між державними і регіональними органами державної влади, сприяти їх взаємодії, забезпечувати найліпші в певних конкретних умовах методи управління державою.

У багатьох унітарних країнах у сфері внутрішніх міжурядових фінансових відносин активно почали застосовувати окремі принципи бюджетного федералізму. Це стосується розмежування між різними рівнями влади видатків та компетенції щодо їх здійснення. Центральна влада широко використовує механізм консультацій з місцевою та регіональною владами через відповідні асоціації. Розширилась фіскальна автономія місцевої та регіональної влад. Отже, економічна й фінансова децентралізація, нині характерні для більшості зарубіжних унітарних країн, зумовили до формування нового змішаного виду внутрішніх міжурядових

фінансових відносин, що поєднують у собі принципи як бюджетного унітаризму, так і бюджетного федералізму (рис. 9.6.).

Рис. 9.6. Принципи фіскального федералізму

Бюджетний федералізм — не тільки форма внутрішніх міжурядових фінансових відносин, це й певна філософія організації політичних відносин між різними рівнями влади. Бюджетний федералізм як концепцію покладено в основу міжурядових фінансових відносин у країнах із федеративним державним устроєм.

Розрізняють дві основні групи моделей бюджетного федералізму — децентралізовані та кооперативні.

Децентралізовані моделі бюджетного федералізму характеризуються значною фіскальною автономією регіональних та місцевих влад, слабкістю зв'язків між різними рівнями влади, порівняно обмеженим співробітництвом. Для цих моделей властивою ознакою є те, що центральна влада фактично не займається проблемами фінансового вирівнювання, мало уваги звертає на фіскальні дисбаланси в розвитку окремих територій. Отже, місцева влада за такої моделі має покладатися передусім на власні сили. Ця модель бюджетного федералізму характерна, насамперед, для США.

Для кооперативних моделей бюджетного федералізму, навпаки, властиві тісна співпраця різних рівнів влади, активна політика центральної влади з подоланням фіскальних дисбалансів на різних рівнях управління та фінансового вирівнювання. За таких моделей бюджетного федералізму центральна влада активно турбується про забезпечення єдиних стандартів громадських послуг у межах усієї території країни. Кооперативні моделі бюджетного федералізму характерні для більшості федеративних європейських держав, зокрема для ФРН та Австрії.

Відповісти на запитання, що краще бюджетна централізація чи децентралізація, має теорія фіскального федералізму. Фіскальний федералізм — один із головних об'єктів дослідження економіки державного сектору, що відображає складну схему взаємовідносин між бюджетами різних рівнів.

У бюджетній системі України, до складу якої входить майже 12 тис. бюджетів, обов'язково виникають взаємовідносини між різними бюджетами, яким притаманні великі за обсягами зустрічні потоки бюджетних коштів.

Основа міжбюджетних відносин — розмежування доходів і видатків між ланками бюджетної системи, здійснене відповідно до розподілу повноважень органів державної виконавчої влади та місцевого самоврядування.

Проте розмежування доходів, виконане на єдиних засадах для бюджетів відповідного рівня, не дає змоги збалансувати абсолютно всі бюджети. Причина цього полягає в значних відмінностях у формуванні доходів та у складі й обсягах видатків бюджетів територіальних утворень, що мають об'єктивний характер і зумовлені:

- різноманітністю природно-кліматичних умов;
- різним екологічним станом територій;
- особливостями розташування населених пунктів, зокрема адміністративних центрів;
- насиченістю шляхами сполучення;
- чисельністю населення, його віковим складом;
- економічним розвитком народного господарства, його спеціалізацією;
- станом соціальної та побутової інфраструктур тощо.

Вплив цих і багатьох інших факторів визначає різну вартість послуг, що надають місцеві органи адміністративно-територіальних одиниць; різний податковий потенціал, який безпосередньо впливає на формування дохідної бази місцевих бюджетів; неоднакову потребу в коштах, що спрямовуються на підтримку соціально незахищених верств населення, утримання об'єктів соціально-культурної сфери тощо.

Остаточне збалансування бюджетів одного рівня не можна здійснити лише розмежуванням їхніх доходів і видатків. Це досягається за допомогою перерозподільних процесів у межах бюджетної системи:

— надання коштів "бідним" у фінансовому розумінні територіям. Форми фінансової допомоги — дотації, субсидії та субвенції;

— вилучення коштів у відносно "багатих" у фінансовому розумінні територій. Форми вилучення — внески з відповідних бюджетів до державного.

Основа міжбюджетних відносин — розмежування доходів і видатків між ланками бюджетної системи, здійснене відповідно до розподілу повноважень органів державної виконавчої влади та місцевого самоврядування.

Проте розмежування доходів, виконане на єдиних засадах для бюджетів відповідного рівня, не дає змоги збалансувати абсолютно всі бюджети. Причина цього полягає в значних відмінностях у формуванні доходів та у складі й обсягах видатків бюджетів територіальних утворень, що мають об'єктивний характер і зумовлені:

— різноманітністю природно-кліматичних умов;

— різним екологічним станом територій;

— особливостями розташування населених пунктів, зокрема адміністративних центрів;

— насиченістю шляхами сполучення;

— чисельністю населення, його віковим складом;

— економічним розвитком народного господарства, його спеціалізацією;

— станом соціальної та побутової інфраструктур тощо.

Вплив цих і багатьох інших факторів визначає різну вартість послуг, що надають місцеві органи адміністративно-територіальних одиниць; різний податковий

потенціал, який безпосередньо впливає на формування дохідної бази місцевих бюджетів; неоднакову потребу в коштах, що спрямовуються на підтримку соціально незахищених верств населення, утримання об'єктів соціально-культурної сфери тощо.

Остаточне збалансування бюджетів одного рівня не можна здійснити лише розмежуванням їхніх доходів і видатків. Це досягається за допомогою перерозподільних процесів у межах бюджетної системи:

— надання коштів "бідним" у фінансовому розумінні територіям. Форми фінансової допомоги — дотації, субсидії та субвенції;

— вилучення коштів у відносно "багатих" у фінансовому розумінні територій. Форми вилучення — внески з відповідних бюджетів до державного.

Окрім перерозподілу бюджетних ресурсів, зумовленого нерівномірним розвитком територій та дією інших об'єктивних факторів, між окремими ланками бюджетної системи виникають відносини в процесі виконання бюджетів: взаєморозрахунки; взаємозаліки; фінансування видатків за допомогою випуску векселів; надання бюджетних позик тощо. Звичайно, в певних межах такі форми міжбюджетних відносин є нормальним явищем, проте їх переважання, порівняно з фінансовими операціями, суперечить основним функціям бюджету, робить його не прозорим, фальсифікує процес виконання.

Міжбюджетні відносини становлять сутність поняття "бюджетне регулювання", яке полягає у збалансуванні бюджетів, що входять до складу бюджетної системи. Це досягається шляхом перерозподілу бюджетних ресурсів. Крім того, бюджетне регулювання відображає процеси політичного та народногосподарського значення, за допомогою яких вирішуються загальнодержавні завдання, що забезпечують економічне зростання, розвиток продуктивних сил, піднесення рівня добробуту населення, усунення розбіжностей у рівнях розвитку певних територій, фінансове забезпечення місцевого самоврядування, розв'язання національних проблем тощо.

Загалом бюджетне регулювання поняття глибшого змісту, а фінансове вирівнювання належить до процедур бюджетного регулювання.

У межах навіть незначної за розмірами країни завжди об'єктивно є розбіжності у фінансовому потенціалі окремих територій, певні особливості щодо формування

дохідної бази бюджетів і можливостей задоволення місцевих потреб. З огляду на це видатки місцевих бюджетів у процесі зіставлення з чисельністю населення можуть значно вирізнятися щодо адміністративно-територіальних утворень. Фінансове вирівнювання спрямоване на врегулювання (у певних межах) таких відхилень тому, що їхнє існування створює неоднакові умови для надання гарантованих державою соціальних, адміністративних та інших послуг. Сплачуючи однакові податки, громадяни мають право розраховувати на однаковий рівень надання суспільних послуг.

Отже, фінансове вирівнювання — приведення витрат бюджетів (за економічною та функціональною класифікацією) у відповідність до гарантованого державою мінімального рівня соціальних послуг на душу населення, усунення значних диспропорцій у здійсненні видатків окремих територій.

Виокремлюють вертикальне та горизонтальне бюджетне регулювання.

Вертикальне бюджетне регулювання має на меті забезпечення необхідними дохідними джерелами всіх ланок бюджетної системи (державного бюджету України та місцевих бюджетів) згідно з порядком розмежування повноважень між органами державної влади та місцевого самоврядування.

Головний зміст горизонтального бюджетного регулювання полягає у фінансовому вирівнюванні територіальних бюджетів. Причому горизонтальне вирівнювання здійснюється лише всередині такої групи місцевих бюджетів, як бюджети територіальних громад.

Метод відсоткових відрахувань від загальнодержавних податків і доходів. Як відомо, доходи місцевих бюджетів поділяються на власні, закріплені, регульовальні, бюджетні трансферти.

Згідно з цим поділом метод відсоткових відрахувань передбачає надходження до місцевих бюджетів частини загальнодержавних податків і доходів (регульовальні доходи), що стягуються на території місцевого самоврядування. Нормативи відрахувань до Державного бюджету України та місцевих бюджетів, а, отже, пропорції розщеплення, визначаються щорічним законом про Державний бюджет України. За неможливості збалансування місцевих бюджетів за допомогою

регулюючих доходів (навіть спрямування їх у доходи до місцевих бюджетів у 100 % розмірі) застосовуються бюджетні трансферти.

Бюджетні трансферти слід також розглядати як один із методів бюджетного регулювання.

Трансферти у практиці зарубіжних країн трактуються як "передавальні платежі", "односторонні перекази", характерними ознаками яких є те, що рух коштів у вигляді трансфертів не супроводжується зустрічним одержанням товарів, послуг або грошей.

Кошти, потрібні для перерозподілу, центральний уряд отримує від багатших, у фінансовому розумінні, територій шляхом вилучення частини загальнодержавних податкових надходжень. Окрім них, до бюджету надходять неподаткові кошти, доходи від операцій з капіталом, кошти від державних позик тощо. У Державному бюджеті України затверджується обсяг дотацій вирівнювання та субвенцій окремо для бюджету Автономної Республіки Крим, обласних бюджетів, бюджетів міст Києва та Севастополя, районних бюджетів і бюджетів міст республіканського підпорядкування АРК та міст обласного значення.

У кожній країні є своя специфіка у наданні субсидій, проте всі їх різноманітні види можна об'єднати у дві основні групи: безумовні (або загальні) й умовні (спеціальні) субсидії.

Субсидії загального призначення (на практиці їх називають дотаціями) надаються місцевим бюджетам з метою їх збалансування; механізм надання не потребує цільового використання коштів, тому ці субсидії не обмежують самостійність місцевих властей. Дотація вирівнювання визначається як перевищення обсягу видатків над кошиком доходів бюджетів місцевого самоврядування.

Кошик доходів бюджетів місцевого самоврядування — це податки та збори (обов'язкові платежі), що закріплюються Бюджетним кодексом України на постійній основі за бюджетами місцевого самоврядування та враховуються під час визначення обсягів міжбюджетних трансфертів.

За Бюджетним кодексом (ст. 98) розподіл обсягу міжбюджетних трансфертів визначається на основі формули, яку затверджує Кабінет міністрів України. У ній враховано такі параметри:

- 1) фінансові нормативи бюджетної забезпеченості та коригувальні коефіцієнти до них;
- 2) чисельність мешканців і споживачів соціальних послуг;
- 3) індекс відносної податкоспроможності відповідного міста або району;
- 4) прогнозний показник кошика доходів бюджетів місцевого самоврядування для бюджетів міст Києва та Севастополя, міст республіканського АРК і міст обласного значення;
- 5) коефіцієнт вирівнювання (від 0,6 до 1). Міжбюджетні трансферти можуть здійснюватися і між місцевими бюджетами.

Верховна Рада Автономної Республіки Крим та відповідні ради передбачають у відповідних бюджетах такі види міжбюджетних трансфертів:

- субвенції на утримання об'єктів спільного користування або ліквідацію негативних наслідків діяльності на цих об'єктах;
- субвенції на виконання власних повноважень територіальних громад сіл, селищ, міст та їх об'єднань;
- субвенції на виконання інвестиційних проектів;
- інші субвенції.

Субвенції на виконання взаємних повноважень територіальних громад передбачаються у складі їх бюджетів, якщо їхній орган державної влади або місцевого самоврядування може виконати цю функцію ефективніше.

Субвенції з Державного бюджету України на виконання інвестиційних проектів надаються бюджету АРК, обласним бюджетам, бюджетам міст Києва та Севастополя з їх подальшим перерозподілом для бюджетів місцевого самоврядування.

Субвенції на виконання інвестиційних проектів надає орган місцевого самоврядування на засадах конкуренції. Основні засади надання субвенцій затверджено в окремих законах, порядок та умови їх надання визначає Кабінет

Міністрів України, а обсяг субвенцій на наступний бюджетний період визначено у законі про Державний бюджет України.

На відміну від субсидій загального призначення субсидії спеціального призначення (субвенції) передбачають цільове використання одержаних коштів. Метою надання субвенцій є фінансування державних програм або проєктів, а також забезпечення органів місцевого самоврядування коштами, необхідними для виконання делегованих повноважень. Субвенційний механізм може передбачати участь органів місцевого самоврядування у фінансуванні відповідних потреб і видатків.

Один із видів трансфертних платежів у зарубіжних країнах — бюджетні гранти. Головна відмінність грантів від субсидій полягає в тому, що вони мають одноразовий епізодичний характер, тоді як для бюджетних субсидій властива систематичність надання і вони є постійною невід'ємною складовою процесу бюджетного регулювання.

Особливістю сучасного трактування бюджетних трансфертів є те, що до них належать не лише кошти, які одержують бюджети нижчих рівнів від державного бюджету і бюджетів вищих рівнів, а також перерахування коштів, котрі здійснюються у зворотному напрямі, тобто надлишки доходів від бюджетів нижчих до бюджетів вищих рівнів.

Залежно від джерел отримання офіційні трансферти поділяються на:

- офіційні трансферти від органів державного управління;
- офіційні трансферти, одержані з-за кордону;
- офіційні трансферти з недержавних джерел.

Отже, за допомогою бюджетних трансфертів вирішуються такі завдання:

- досягається збалансування бюджетів, здійснюється активний вплив на структуру видаткової частини;
- проводиться вирівнювання бюджетних диспропорцій щодо територій країни;
- здійснюється фінансування соціально-економічних програм загальнодержавного значення;
- місцеве господарство розвивається відповідно до визначених загальнонаціональних пріоритетів.

Питання для самоконтролю:

1. Яка суть місцевих фінансів, їх необхідність і призначення?
2. Який склад місцевих фінансів?
3. Які мають фінансові повноваження органи місцевого самоврядування?
4. Які доходи місцеві бюджети відносять до власних та закріплених?
5. Яку роль відіграють місцеві податки і збори у формуванні доходів місцевих бюджетів?
6. Що таке видатки місцевих бюджетів та як вони поділяються?
7. Охарактеризуйте поточний бюджет і бюджет розвитку.
8. Яку роль відіграють міжбюджетні трансферти у збалансуванні місцевих бюджетів?
9. Роль міжбюджетних трансфертів у збалансуванні місцевих бюджетів. Інструменти вертикального фінансового вирівнювання: дотації, субсидії, субвенції.
10. Бюджетний федералізм як механізм заохочення до самодостатності у нарощуванні фінансово потенціалу самоврядних адміністративно-територіальних утворень.

Розділ 10. СОЦІАЛЬНІ ПОЗАБЮДЖЕТНІ ФОНДИ

10.1. Поняття позабюджетних фондів і їх значення

10.2. Соціальні позабюджетні фонди в Україні: загальна характеристика

i ***Основні терміни та визначення:*** *соціальне страхування; фонди соціального страхування; Пенсійний фонд України; бюджет Пенсійного фонду України; Фонд соціального страхування з тимчасової втрати працездатності; Фонд соціального страхування на випадок безробіття; Фонд соціального страхування від нещасних випадків; Фонд захисту інвалідів; страхові внески; пенсія; солідарна, накопичувальна і змішана пенсійні системи; пенсійні активи; пенсійна реформа; недержавні пенсійні фонди; компанії з управління пенсійними активами; медичне страхування; страхова медицина.*

10.1. Поняття позабюджетних фондів і їх значення

Позабюджетні фонди є важливою ланкою загальнодержавних фінансів. Вони представляють собою форму перерозподілу і використання фінансових ресурсів, які залучаються для фінансування певних суспільних потреб і використовують на основі оперативної самостійності. Слід зауважити, що позабюджетні фонди мають давню історію, оскільки вони існували задовго до появи централізованого грошового фонду держави - бюджет, у вигляді спеціальних фондів і особливих рахунків. Як правило, такі фонди і рахунки носили тимчасовий характер, були динамічними, їх кількість і обсяги постійно змінювались. Значна кількість фондів створювала певні фінансові незручності та вимагала додаткових коштів на управління ними. В процесі зміцнення централізації державних фінансів – відбулась уніфікація і об'єднання фондів і як наслідок, був створений – бюджет. Разом з тим, в сучасних умовах поряд з бюджетом формуються і позабюджетні фонди. В країнах з розвинутою ринковою економікою – у них концентруються значні обсяги коштів.

Для прикладу, у Франції спеціальні фонди по розміру наближаються до державного бюджету країни. В Японії із спеціальних фондів фінансується більше половини державних видатків, а у Великобританії 1/3. Необхідність формування позабюджетних фондів викликана:

- обмеженістю бюджетних ресурсів;
- наявністю бюджетного дефіциту, що потребує перекладення частини державних видатків на забезпечення зі сторони підприємств, організацій і фізичних осіб;
- необхідністю зосередження коштів на певну програму в одному центрі і дотримання строго цільового використання цих коштів незалежно від цілей бюджетного року;
- потребою концентрації значних фінансових ресурсів на загальнодержавному рівні та їх використання на суспільні потреби;
- наявність різних форм власності і господарювання, що вимагає застосування нових методів перерозподілу фінансових ресурсів крім бюджетних.

Позабюджетні фонди, як правило формуються двома шляхами (методами). Суть одного полягає у виділенні із бюджету певних видатків, що мають особливо важливе значення, а другого – у тому, що позабюджетний фонд формується за рахунок власних джерел доходів. Спеціальні позабюджетні фонди призначені для цільового використання. Як правило в самій назві фонду вказана мета використання засобів.

В залежності від цільового призначення позабюджетні фонди поділяються на:

- соціальні;
- економічні.

У відповідності з рівнем управління:

- державні;
- регіональні;
- місцеві.

В залежності від терміну дії:

- постійні;

– тимчасові.

За допомогою позабюджетних фондів можна впливати на процес виробництва шляхом кредитування, фінансування, виділення субсидій підприємствам, забезпечувати природоохоронні заходи, надавати соціальні послуги населенню. Позабюджетні фонди можуть мати постійні і тимчасові джерела формування, видатки фондів направляються на здійснення конкретних програм, утримання апарату управління, кошти фондів можуть вкладатися у цінні папери. Фонди можуть виступати інвесторами і учасниками фондового ринку, в зв'язку з тим, що формування фонду і використання коштів не збігаються у часі.

Соціальні позабюджетні фонди – це ресурси, які призначені для забезпечення соціального захисту громадян. В системі соціального захисту може надаватися перевага або соціальному страхуванню (модель Бісмарка) або соціальній допомозі (модель Беверіджа). Модель Отто фон Бісмарка заснована на страховому механізмі, основною метою якого є повна або часткова компенсація втрати трудового доходу. Її назва пов'язана з історією запровадження соціального страхування в кінці XIX ст. (з 1883-1889 рр.). Запровадження системи соціального захисту, є багатofакторним процесом, який відбувався під впливом:

- а) гуманітарних ідей;
- б) боротьби широких мас за свої права і блага;
- в) демократизації парламентського ладу;
- г) зростаючих можливостей держави;
- д) політики соціальних компромісів.

Саме на рубежі XIX-XX століть дані фактори об'єдналися в один пакет. Характерним для системи Отто фон Бісмарка можна вважати сполучення чотирьох фундаментальних принципів.

- 1) Орієнтація системи виключно на працю і обмежене коло осіб, які через свою працю забезпечили це право.
- 2) Обов'язковість забезпечення для найманих працівників з зарплатою, яка менша певної визначеної межі для дозволу на індивідуальне страхування.
- 3) Паритетне відношення для внесків працівників і працедавців, яке складає основу методики страхування.

- 4) Орієнтація на управління системою забезпечення з боку найманих працівників і працедавців.

Найголовнішою новацією Бісмарка слід вважати положення про обов'язковий характер системи соціального страхування.

В основу моделі лорда Беверіджа, який у 1940 займав посаду міністра праці у Великобританії і запропонував комплекс заходів по боротьбі з бідністю, покладено бюджетний механізм, орієнтований на забезпечення прожиткового мінімуму.

Переваги соціального страхування (моделі Бісмарка) в тому, що додається принцип залишкового бюджетного фінансування соціальних видатків, стимулюється трудова діяльність (виплати по соціальному страхуванню будуть тим більші чим більший трудовий стаж і заробітна платня). Також є можливість підвищення соціальних виплат за рахунок інвестування тимчасово вільних коштів в фондах соціального страхування. Але ці переваги в повній мірі діють при сприятливому співвідношенні числа працюючих і числа осіб і числа осіб, які отримують виплати по соціальному страхуванню.

У багатьох європейських країнах на початку ХХ ст. були прийняті закони про страхування працюючих на випадок хвороби, інвалідності, старості, безробіття. Страхові фонди формувалися за рахунок внесків робітників, підприємців, власників фабрик та мануфактур, субсидій та дотацій держави. Зростання чисельності найманих працівників в результаті розвитку виробництва, збільшення розриву в інтересах різних соціальних груп суспільства, породжена НТР, загальне старіння населення у світі об'єктивно привели до необхідності зростання фондів соціального страхування. За останнє десятиріччя об'єм соціальних фондів в промисловості країн з розвинутою ринковою економікою зріс в абсолютних сумах в 6-8 разів. Таке зростання дає можливість збільшити соціальні виплати. Фонди утворюються за рахунок страхових внесків застрахованих, страхових внесків роботодавців, субсидій держави.

Внески застрахованих являються прямим вирахуванням із доходу. По суті, це прямий цільовий податок, який розглядають як резервування частки заробітної плати. Природа резервування є такою, що одночасно з виплатою поточної заробітної плати має відбутися відрахування її частини для майбутніх виплат, що пізніше

виступають у вигляді соціальних виплат.

Ставка внесків в більшості розвинених країн встановлюється в процентах до валового заробітку і являється пропорційною незалежно від величини доходу. При цьому передбачається річна максимальна сума внеску, або максимальний дохід до якого застосовується ставка.

Рівень страхових внесків роботодавців в деяких країнах Європи.

Як свідчать вищенаведені дані таблиці, для Європи цілком нормальним явищем є факт рівномірного розподілу страхових внесків між двома сторонами трудових відносин. Це дозволяє будувати взаємини працедавця і працівника на засадах соціального партнерства. Крім того, працівники, які сплачують значну суму внесків на соціальне страхування, більшою мірою відчують свою особисту відповідальність та відстоюють право на незалежне соціальне забезпечення. В країнах діє або єдиний внесок з фізичних осіб по всіх видах страхування (США) або декілька (ФРН, Франція) сплата яких діє право на відповідні види соціальних послуг. Внески з роботодавців справляються у відсотках не до загального фонду оплати праці, а до наперед визначеної максимальної валової заробітної плати, тобто сума, що перевищує цей максимум не враховується.

В США і ФРН ставка внесків з фізичних і юридичних осіб однакова, у Великобританії і Франції різна. Внески роботодавців відносяться на витрати виробництва і компенсуються їм у вигляді цін на товари.

В США діє велика кількість соціальних фондів, які знаходяться в різному адміністративному підпорядкуванні для реалізації соціальних програм. Найбільш великі являються 3 загальнонаціональних фонди:

- фонд страхування по старості, інвалідності і на випадок втрати годувальника;
- фонд страхування державних службовців;
- фонд допомоги малозабезпеченим.

Фонди соціального страхування в ФРН складаються з великої кількості автономних фондів і охоплюють окремі види страхування:

- фонд пенсійного страхування робітників і службовців;
- фонд страхування від хвороб;
- фонд страхування на випадок безробіття.

У Великобританії функціонує 2 основних спеціальних фонди:

- фонд національного страхування страхування;
- пенсійні фонди державних підприємств.

В Японії функціонує 4 великих фонди:

- фонд страхування здоров'я;
- фонд національних пенсій;
- фонд страхування від виробничого травматизму;
- фонд страхування від безробіття.

У Франції до найбільш значних соціальних фондів відносять:

- фонд страхування на випадок хвороб, материнства, інвалідності;
- пенсійний фонд;
- фонд допомоги сім'ям;
- національний фонд допомоги безробітним.

10.2. Соціальні позабюджетні фонди в Україні: загальна характеристика

У фінансовій системі України соціальні позабюджетні фонди займають значне місце. Вони мають значні обсяги і відіграють значиму роль у реалізації соціального захисту. Найважливіше значення мають фонди загальнообов'язкового соціального страхування.

Чинним законодавством визначено, що « Загальнообов'язкове державне соціальне страхування – це система прав, обов'язків і гарантій, яка передбачає надання соціального захисту, що включає матеріальне забезпечення громадян у разі хвороби, повної, часткової, або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати страхових внесків власником або уповноваженим органом, громадянами, а також бюджетних джерел та інших джерел передбачених законом».

У розвиток цього визначення, залежно від страхового ризику визначено такі види страхування:

- Пенсійне страхання;
- Страхування на випадок безробіття;
- Страхування з тимчасової втрати працездатності;
- Страхування від нещасних випадків на виробництві;
- Медичне страхування.

На сьогодні на загальнодержавному рівні, повноцінно функціонує чотири види соціального страхування, які реалізуються через відповідні фонди. Проводиться підготовка до запровадження медичного страхування. Вже рік триває реформа у медичній галузі, розпочалась вона пілотними проектами у трьох областях і місті Києві.

На (рис.1) представлено склад та структуру позабюджетних соціальних фондів в Україні

Як свідчать вище приведені данні найбільший обсяг займає Пенсійний фонд України.

Позабюджетні соціальні фонди знаходяться у власності держави, але являються автономними і мають строго цільове використання коштів. Страхові фонди є не комерційними, самоврядними установами. Вони самостійно здійснюють:

- Управління окремими видами соціального страхування;
- Проводять реєстрацію та ведуть облік платників;
- Планують доходи і видатки;
- Забезпечують фінансування соціальних виплат;
- Здійснюють контроль за дотриманням платіжної дисципліни страховиками;
- Виконують інші функції згідно законодавства.

Управління соціальними фондами здійснюється на паритетній основі:

- Державою,
- Роботодавцями-страховиками
- Застрахованими особами

Держава здійснює регулювання соціальним страхуванням, яке полягає у розробці та прийнятті системи законодавчих та нормативних актів, щорічному

затвердженні розмірів страхових внесків, перегляді розмірів страхових виплат, контролі та нагляді за діяльністю Фондів.

Доходи державних позабюджетних соціальних фондів формується за рахунок:

- Єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування;
- Коштів державного бюджету;
- Добровільних внесків фізичних та юридичних осіб;
- Інших видів доходів передбачених чинним законодавством.

Єдиний внесок(ЄВ) запроваджений в Україні з 1січня 2011 року у відповідності із Законом України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування». Він замінив страхові внески, що сплачувались до чотирьох фондів соціального страхування. Перехід до справляння цього внеску став результатом роботи по вдосконалені збору страхових внесків і контролю за їх поступленням. Такий механізм дає можливість в одному органі консолідувати функції обліку платників єдиного внеску, збору страхових коштів, прийняття звітності, щодо їх сплати, контролю за повнотою та своєчасністю справляння єдиного внеску, стягнення заборгованості. Формування та ведення Державного реєстру соціального страхування, який включає інформаційну систему відомостей про платників страхового внеску та про застрахованих осіб. Розщеплення єдиного внеску в автоматичному режимі здійснює Державне казначейство на централізовані рахунки фондів соціального страхування. Платниками ЄВ являються страхувальники-роботодавці та застраховані особи. Об'єктом оподаткування виступає фонд оплати праці, заробітна плата та інші винагороди. Розмір ставок представлено даними (табл.1)

Розглянемо більш детально особливості функціонування соціальних позабюджетних фондів в Україні.

Пенсійний фонд України. Ключовою складовою соціального захисту населення є пенсійне страхування, як базова і одна з найважливіших соціальних гарантій стабільного розвитку суспільства. Для реалізації пенсійної політики держава формує пенсійні фонди. У фінансовому аспекті ми розглядаємо їх, як ланку державних фінансів у формі централізованих фондів грошових коштів, які

виступають матеріально-речовою формою економічних відносин, що виникають між державою, найманими працівниками, суб'єктами господарювання та пенсіонерами з приводу розподілу і перерозподілу ВВП. З іншого боку це організаційно-управлінська структура з центральним і територіальними органами управління. Для виконання програми пенсійного забезпечення згідно із Постановою КМ України №39 від 28 січня 1992 року був створений Пенсійний фонд України, як спеціальний фінансовий інститут.

Українська державна політика стосовно Пенсійного фонду була нестабільною, так були періоди коли Фонд існував автономно, як державний позабюджетний (1992-1993 р.), були періоди коли його включали до складу державного бюджету (1994-1996 р.). З 1997 року пенсійний фонд функціонує як державний позабюджетний фонд. З 1 січня 2004 року розпочалась повномасштабна пенсійна реформа Реалізує пенсійне страхування Пенсійний Фонд України, органами управління якого є правління і виконавча дирекція (рис.10.1).

Доходи	Видатки
<ol style="list-style-type: none"> 1. Єдиний внесок: <ul style="list-style-type: none"> - Страхові внески роботодавців; - Страхові внески найманих працівників; 2. Обов'язкові збори на ЗОДПС з окремих господарських операцій. 3. Кошти державного бюджету. 4. Кошти державних цільових фондів. 5. Інвестиційний дохід. 6. Суми фінансових санкцій. 7. Благодійні внески юридичних осіб. 8. Інші доходи. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. На виплату пенсій: <ul style="list-style-type: none"> - За віком; - За інвалідністю; - При втраті годувальника. 2. Надання соціальних послуг. 3. Адміністративно-управлінські витрати 4. Оплата послуг з доставки пенсій. 5. Формування резерву.

Рис. 10.1. Бюджет Пенсійного фонду України

Найбільшу частку в структурі доходу бюджету ПФУ складають кошти ЄС, за останні роки має місце стійка тенденція до зростання частки коштів державного бюджету, що в значній мірі пов'язане із хронічним дефіцитом Пенсійного фонду.

Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності.

Є правонаступником Фонду соціального страхування України, функціонує з 2001 року.

Чинним законодавством визначено такі джерела доходів фонду:

- Єдиний внесок (страхувальники-роботодавці 1,5 % від ФОП, застраховані особи 0,5-1 % від зарплати)
- Асигнування з державного бюджету;
- Благодійні внески;
- Прибуток від тимчасово вільних коштів фонду на депозитному рахунку;
- Інші надходження.

Кошти фонду використовуються на такі цілі:

- Виплата допомоги за тимчасовою непрацездатністю
- Виплата допомоги у зв'язку з вагітністю та пологами;
- Виплата допомоги на поховання.
- Фінансування санаторно-курортного лікування та оздоровлення;
- Утворення резерву страхових коштів;
- Забезпечення поточної діяльності Фонду, розвиток його матеріально-технічної бази.

Фонд загальнообов'язкового соціального страхування на випадок безробіття.

Функціонує з 2001 року. Основні завдання фонду – забезпечення соціального захисту незайнятого населення. Управління коштами фонду здійснює Правління і виконавча дирекція, функції якої покладено на державний центр зайнятості.

Доходи бюджету Фонду формуються за рахунок таких джерел:

- Єдиний внесок;
- Асигнування із державного бюджету;
- Суми фінансових санкцій;
- Прибуток від тимчасово вільних коштів;
- Благодійні внески та інші доходи.

Чинним законодавством визначено такі напрямки використання коштів:

- Виплата матеріального забезпечення без печеня безробітним;

Відшкодування Пенсійному фонду за дострокові пенсії;
Адміністративно-управлінські видатки;
Створення резерву коштів.

Видатки бюджету фонду щодо виплати допомоги у разі безробіття є захищеними. Фінансування цих видатків проводиться в першу чергу.

Фонд загальнообов'язкового соціального страхування від нещасних випадків на виробництві.

За рахунок коштів цього фонду фінансуються заходи пов'язані із охороною життя і здоров'я громадян у процесі їх трудової діяльності.

Доходи фонду формуються за рахунок:

Єдиного внеску;
Капіталізованих платежів від страхувальників у випадку їх ліквідації;
Доходи від тимчасово вільних коштів на депозитах;
Фінансові санкції;
Добровільні внески.

За рахунок коштів фонду фінансуються такі соціальні виплати:

Пенсії по інвалідності внаслідок нещасного випадку на виробництві;
Пенсії пов'язані втратою годувальника;
Допомога у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності при професійному захворюванні та нещасному випадку на виробництві;
Виплата потерпілим на реабілітацію;
Адміністративно-управлінські видатки;
Інші видатки.

Питання для самоконтролю:

1. Які основні завдання соціальних позабюджетних фондів?
2. Назвіть основні державні позабюджетні фонди.
3. Які особливості нарахування і справляння Єдиного соціального внеску?
4. Охарактеризуйте джерела формування і напрями витрачання соціальних позабюджетних фондів
5. Назвіть основні задачі ПФУ.

6. Сутність та суспільне призначення соціальних позабюджетних фондів.

7. Пенсійне страхування і його організація. Солідарна, накопичувальна і змішана пенсійні системи, їх переваги і недоліки.

8. Здійснення загальнообов'язкового державного пенсійного страхування через Пенсійний фонд.

9. Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням.

10. Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття.

11. Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування України від нещасних випадків на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності.

Розділ 11. ФІНАНСИ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ

- 11.1. Організаційно-правові форми суб'єктів господарювання
- 11.2. Зміст фінансів підприємств
- 11.3. Функції фінансів підприємств
- 11.4. Принципи організації фінансів підприємств
- 11.5. Фінансовий менеджмент і фінансовий механізм підприємств
- 11.6. Фінансові ресурси і капітал підприємств

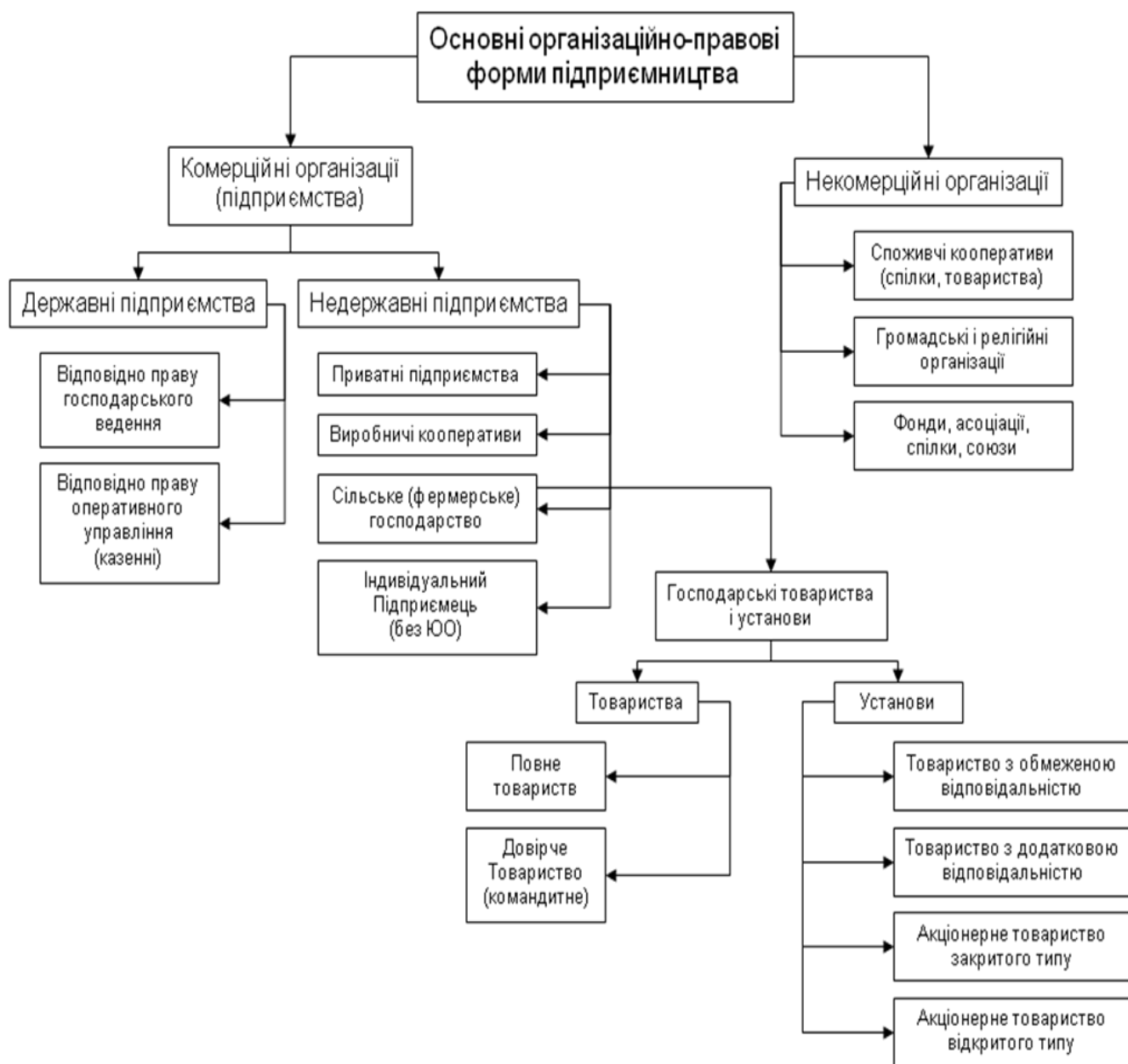
i **Основні терміни та визначення:** *фінанси суб'єктів господарювання; доходи підприємства; грошові надходження; фінансові ресурси; загальний прибуток; чистий прибуток; оподатковуваний прибуток; витрати підприємства; комерційний розрахунок; неприбуткова діяльність; кошторисне фінансування; банкрутство; фінансова санація; корпоративні фінанси; капітал корпорації; структура капіталу; акціонерний капітал; позичковий капітал; довгострокові і короткострокові активи; фінансова стратегія корпорації; корпоративні цінні папери; дивідендна політика.*

11.1. Організаційно-правові форми суб'єктів господарювання

Господарський кодекс України визначає, що підприємницька діяльність може здійснюватися індивідуальними підприємцями та юридичними особами. *Юридичною особою* визнається організація, що пройшла державну реєстрацію, має у власності, господарському віданні або оперативному управлінні відокремлене майно і відповідає своїми зобов'язаннями за цим майном. Юридична особа може від свого імені набувати і здійснювати майнові та особисті немайнові права, нести обов'язки, бути позивачем і відповідачем у суді. Юридична особа повинна мати самостійний баланс або кошторис.

«Юридичними особами можуть бути комерційні і некомерційні організації (підприємства). Основні організаційно-правові форми підприємницької діяльності представлені на *рис.9.1.*

Рис.8.1. Форми підприємницької діяльності на Україні.

Комерційні організації (підприємства) мають на меті отримання прибутку. Вони створюються у формі господарських товариств і установ, виробничих кооперативів, унітарних підприємств.

Некомерційні організації створюються у формі споживчих кооперативів, громадських чи релігійних організацій (об'єднань), благодійних та інших фондів, а також в інших формах, передбачених законодавством. Їх метою не є отримання прибутку, вони можуть здійснювати підприємницьку діяльність лише остільки,

оскільки це необхідно для їх статутних цілей.

Унітарним є підприємство, не наділене правом власності на майно, закріплене за ним власником.

На Україні унітарними можуть бути державні і приватні підприємства. На відміну від Білорусі та Російської Федерації підприємства комунальної форми власності України займають важливе місце в економіці країни. Майно республіканських унітарних підприємств знаходиться у власності держави України і належить підприємствам на праві господарського відання або оперативного управління. Майно комунальних унітарних підприємств знаходиться у власності адміністративно-територіальних одиниць України і належить підприємству на праві господарського відання. Майно приватного унітарного підприємства належить йому на праві господарського відання та перебуває у приватній власності фізичної особи, спільної власності подружжя, членів селянського фермерського господарства чи юридичної особи.

Підприємство комунальної форми власності відповідає за своїми зобов'язаннями всім належним йому майном, однак має обмеження у розпорядженні ним. Власник майна унітарного підприємства, заснованого на праві господарського відання, як правило, не відповідає за зобов'язаннями підприємства, крім випадків, коли економічна неспроможність (банкрутство) викликана діями засновників, власників майна. За зобов'язаннями підприємства комунальної форми власності, заснованого на праві оперативного управління, власник майна несе субсидіарну відповідальність.

Виробничим кооперативом (артіллю) є добровільне об'єднання громадян – його членів для спільної виробничої або господарської діяльності. Це можуть бути виробництво, переробка, збут промислової, сільськогосподарської та іншої продукції, виконання робіт, торгівля, побутове обслуговування, надання інших послуг.

Виробничий кооператив ґрунтується на особистій трудовій або іншій участі його членів та об'єднанні ними майнових пайових внесків. Члени кооперативу несуть субсидіарну відповідальність за його зобов'язаннями. Майно кооперативу

ділиться на паї відповідно до статуту, при цьому можливе створення неподільних фондів.

Господарські товариства можуть створюватися у формі повного товариства і товариства за вірою (командитного). Їх засновниками є юридичні особи та індивідуальні підприємці.

Повним визнається товариство, учасники якого (повні товариші) відповідно до укладеної між ними угоди займаються підприємницькою діяльністю від імені товариства і несуть солідарну субсидіарну відповідальність своїм майном за зобов'язаннями товариства. Управління діяльністю підприємства здійснюється за спільною згодою всіх учасників. Майно, створене за рахунок внесків засновників, а також нарощене в процесі діяльності, належить товариству на праві власності. Особа може бути учасником тільки одного повного товариства.

Товариством за вірою є товариство, в якому поряд з повними товаришами, які здійснюють підприємницьку діяльність і відповідають за зобов'язаннями підприємства всім своїм майном, є один або декілька *вкладників (командитистів)*, які несуть ризик збитків у межах сум внесених ними внесків та не беруть участі в здійсненні підприємницької діяльності. Особа має право бути повним товаришем тільки в одному командитному товаристві і при цьому не повинно бути учасником повного товариства. Участь у товариствах за вірою як вкладників законодавством не обмежується. Вкладник має право одержувати частину прибутку товариства, яка відповідає належній йому частці у спільному капіталі. Товариство за вірою ліквідується при вибутті усіх вкладників, які брали у ньому участь.

Господарські товариства створюються у формі акціонерного товариства, товариства з обмеженою або додатковою відповідальністю.

Акціонерним є товариство, яке має статутний капітал, поділений на певне число акцій з рівною номінальною вартістю. Воно діє на підставі статуту, його учасники (акціонери) не відповідають за зобов'язання товариства і несуть ризик збитків, що пов'язані з діяльністю товариства, в межах вартості належних їм акцій.

Акціонерне товариство може бути відкритим або закритим. Акції відкритого товариства розповсюджуються шляхом відкритого продажу чи підписки, їх вільний

обіг на ринку цінних паперів не обмежений інакше ніж згідно із законом. Акції закритого акціонерного товариства поширюються лише серед його засновників і не виходять на відкриту підписку. Акціонери закритого товариства мають переважне право придбання акцій у разі їх продажу іншими членами цього суспільства.

Відкриті акціонерні товариства щорічно оприлюднюють для публічного ознайомлення річний звіт, бухгалтерський баланс, рахунок прибутків і збитків. Всі акціонерні товариства зобов'язані щорічно проходити аудиторську перевірку. Вона може також проводитися на вимогу акціонерів, сукупна частка яких у статутному капіталі становить 10% (і більше).

Товариство з обмеженою відповідальністю засновується кількома особами, частка яких у його статутному капіталі визначається установчими документами. Таке товариство не випускає акцій і учасники не відповідають за його зобов'язаннями, вони несуть ризик збитків, що пов'язані із діяльністю товариства, у межах вартості внесених ними внесків.

Товариство з додатковою відповідальністю відрізняється від вищенаведеного тим, що його учасники несуть субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями товариства своїм майном в однаковому для всіх кратному розмірі до вартості внесків. Цей розмір визначається установчими документами товариства. При банкрутстві одного зі учасників його відповідальність за зобов'язаннями підприємства розподіляється між іншими членами пропорційно їх внескам.

Господарське товариство визнається дочірнім, якщо інше (основне господарське товариство або товариство) має можливість визначати рішення, що приймаються таким товариством. Дочірнє товариство не відповідає за борги основного. Основне товариство або спілка відповідає солідарно з дочірнім суспільством за угодами, укладеними останнім на виконання обов'язкових вказівок основного товариства або установи. У разі неспроможності (банкрутства) дочірнього товариства з вини основного останнє несе субсидіарну відповідальність за його боргами.

Господарське товариство визнається *залежним*, якщо інше (переважне, управлінське) має більше 20% голосуючих акцій акціонерного товариства або більше 20% статутного капіталу товариств – з обмеженою відповідальністю.

Комерційні організації з метою координації їх підприємницької діяльності, а також представлення і захисту загальних майнових інтересів можуть за договором між собою створювати об'єднання у формі *асоціацій* або *спілок*. Останні є некомерційними організаціями, тобто не ставлять метою отримання прибутку.

Члени асоціації зберігають виробничу, комерційну та іншу самостійність, вони мають право займатися іншою діяльністю, яка не стосується цілей та загальних угод асоціації.

Акціонерні товариства можуть об'єднуватися в *корпорації* (холдинги, фінансові групи і компанії), що переслідують виробничі, торговельні, збутові та інші цілі.

Холдингова компанія являє собою головну компанію, що володіє контрольним пакетом акцій акціонерних товариств – дочірніх підприємств. Холдингова компанія спеціалізується на управлінні.

Фінансова компанія – це корпорація, що фінансує досить вузьке коло інших корпорацій, об'єднаних за певним критерієм, і не здійснює диверсифікації (тобто розосередження) вкладень. Фінансова компанія, як правило, не володіє контрольними пакетами акцій фінансованих нею корпорацій.

Фінансова група – це об'єднання підприємств, пов'язаних в єдине ціле. На відміну від холдингу, вона не має головної фірми, що спеціалізується на управлінні.

Концерн - це велика багатогалузева корпорація. У концерн входять підприємства, що належать до різних галузей і нерідко розташовані в різних країнах. Дані підприємства не мають реальної самостійності і контролюються фінансовими органами концерну.

За приналежністю капіталу підприємства класифікуються як національні, іноземні і спільні (змішані).

В економічній практиці існує також таке поняття, як мале підприємство (малий бізнес). До малих підприємств належать новостворювані та діючі підприємства, чисельність працюючих на яких обмежується.

11.2. Зміст фінансів підприємств

Фінанси підприємств є важливою складовою частиною фінансової системи, її основою. Велика частина податкових та інших надходжень до державного і місцевих бюджетів в Україні формується за рахунок надходжень від підприємств реального сектора економіки. Фінанси підприємств – це відносно самостійна сфера фінансової системи, що включає широке коло грошових відносин, пов'язаних з формуванням і використанням капіталу, грошових фондів і доходів в процесі кругообігу їхніх коштів.

Грошові відносини виникають в результаті руху грошей при створенні підприємства, а потім – у ході створення і розподілу валового національного продукту (ВНП) і валового внутрішнього продукту (ВВП). Так, при створенні підприємства за рахунок внесків засновників (учасників) або за рахунок майна, закріпленого власником за підприємством, формується *статутний фонд*. Його кошти авансуються в необоротні та оборотні активи. З виручки від реалізації продукції, робіт, послуг (надалі для скорочення – виручка від реалізації) відшкодовуються матеріальні витрати, витрати на оплату праці та інші витрати, що включаються відповідно до законодавства та облікової політики підприємства у *витрати*.

При цьому ще на стадії формування собівартості утворюються деякі *грошові фонди* (амортизаційний, оплати праці, а на розсуд підприємства – ремонтний фонд, резерви майбутніх витрат і платежів), сплачуються податки (земельний, екологічний тощо), проводяться відрахування на соціальне страхування. Крім того, з виручки від реалізації продукції підприємство сплачує непрямі податки та відрахування. До настання термінів сплати податків та інших платежів, до використання зазначених фондів за їх цільовим призначенням кошти знаходяться в обороті підприємства і за економічним змістом є його *доходами*.

У загальній величині виручки від реалізації підприємство отримує прибуток від реалізації продукції. В результаті процесів розподілу і перерозподілу формується загальний фінансовий результат – *прибуток (збиток)*. Він у свою чергу перерозподіляється між державою (у формі податків та інших платежів з прибутку до бюджету) і підприємством (у формі чистого прибутку). *Чистий прибуток* може направлятися до фондів, з яких фінансується розширення та розвиток виробництва,

до фондів споживання – для матеріального заохочення працівників, виплати частки прибутку засновникам та задоволення різних соціальних потреб, утворення резервного капіталу (фондів) та на інші цілі.

Нефондова форма має залишок у вигляді нерозподіленого прибутку (збитків) минулих років і звітного періоду.

У процесі перерозподілу продовжується формування і нарощування *власного капіталу* (власних джерел коштів) – статутного, резервного та додаткового фондів, цільового фінансування і надходжень з бюджету.

У кругообігу коштів підприємства поряд з власними джерелами коштів можуть брати участь *позикові кошти* у формі довго- і короткострокових кредитів та позик і кредиторської заборгованості, інші залучені джерела коштів.

Всі грошові джерела коштів, що акумулюються підприємством, утворюють його *фінансові ресурси*. Саме в процесі формування та утворення (розподілу, перерозподілу і використання) усіх грошових джерел коштів підприємства виникають *грошові відносини*. При цьому формування і рух фінансових ресурсів відбувається в результаті функціонування підприємства, що знаходить відображення в *потоках грошових коштів*. Грошові потоки прийнято розділяти за видами діяльності підприємства. Це, як правило, поточна, інвестиційна та фінансова діяльності. У спрощеному вигляді рух грошових коштів представлено на *рис. 9.2*.

Рух грошових коштів являє собою безперервний процес, внаслідок чого величина фінансових ресурсів (грошових коштів, якими володіє підприємство) не є постійною і коливається в часі. На неї впливають обсяги виробництва і продажів, інкасація дебіторської заборгованості, інвестиційна активність підприємства, ефективність управління фінансами та інші фактори.

При всьому різноманітті грошові відносини можна умовно розділити на: 1) ті, що збільшують (зменшують) активи, тобто майно підприємства, 2) ті, що збільшують (зменшують) власний капітал і борги підприємства.

Рис.9.2. Рух грошових коштів в рамках кругообігу коштів підприємства.

У грошовому обігу підприємства виділяються групи грошових відносин, що становлять зміст фінансів підприємств. У сучасних умовах виникають фінансові відносини підприємств з наступними суб'єктами:

- державою – при сплаті податків, зборів та відрахувань до бюджетної системи, цільові бюджетні та позабюджетні фонди; сплати фінансових санкцій у випадках порушення податкового законодавства; фінансуванні відповідних витрат з бюджетів, цільових бюджетних та позабюджетних фондів; отриманні та поверненні бюджетних кредитів та позик;
- найманими працівниками – з оплати праці та виплат з фонду споживання; утримання прибуткового податку, внесків до фонду соціального захисту населення та інших вирахувань відповідно до законодавства;
- засновниками (власниками, учасниками) – при прийомі нових учасників; виплаті частки в майні при вибутті учасників; розподілу та виплаті дивідендів, відсотків на вкладений капітал; з приводу формування та управління майном і власним капіталом;

- господарюючими суб'єктами – нерезидентами країни при здійсненні експортно-імпортних операцій та інших видів зовнішньоекономічної діяльності;
- постачальниками і покупцями – резидентами країни з приводу придбання та продажу продукції, товарів, матеріалів, застосування економічних санкцій;
- фінансово-кредитними інститутами та іншими підприємствами – з приводу залучення та розміщення вільних грошових коштів (отримання та погашення кредитів, позик, сплата страхових внесків та отримання страхових відшкодувань, здійснення довго- та короткострокових фінансових вкладень, платежі в приватні пенсійні фонди і т.п.);
- дочірніми і материнськими підприємствами – з приводу внутрішньо-корпоративного перерозподілу коштів;
- засновниками довірчого управління майном, а також вигодонабувачами – щодо майна, отриманого в довірче управління, і передачі прибутку від такого управління.

Здійснення ринкових реформ на Україні викликало появу також нових груп фінансових відносин:

- а) з приводу антикризового управління фінансами підприємств в умовах економічної неспроможності (банкрутства), управління майном боржника та задоволення вимог кредиторів на різних стадіях банкрутства;
- б) перерозподілу та формування капіталу в зв'язку з процесами злиття або поділу підприємств.

Фінансові відносини підприємств в тій чи іншій мірі регламентуються державою. Сьогодні держава визначає об'єкти і ставки оподаткування та інших обов'язкових платежів; встановлює механізм обчислення податків і платежів у централізовані бюджетні та позабюджетні фонди; регулює склад витрат, що включаються в собівартість продукції; визначає порядок ціноутворення та формування загального прибутку; пропонує варіанти облікової політики підприємства в питаннях амортизаційних відрахувань, величини виручки від реалізації продукції, оцінки оборотних коштів та ін. Тому сьогодні навряд чи можна говорити про повну фінансову незалежність підприємств. Проте їх права в галузі фінансів значно розширилися. Так, вони мають право самостійно розпоряджатися

прибутком, що залишається після сплати податків та інших обов'язкових платежів, валютною виручкою, що надходить на поточний валютний рахунок. Підприємства самі визначають необхідний розмір основного і оборотного капіталів. При недостатності обігових коштів вони можуть не тільки звертатися в банки, а й залучати комерційні товарні кредити, купувати кошти на грошових ринках. Підприємства регулюють свої фонди накопичення, споживання, резервні та ін. Вони вибирають облікову політику в питаннях виручки від реалізації продукції, нарахування амортизаційних відрахувань по основних засобах і нематеріальних активах, визначають метод оцінки запасів матеріальних ресурсів при формуванні собівартості, самостійно розробляють фінансові плани і фінансову стратегію, будують свій фінансовий механізм і здійснюють управління фінансами.

Незважаючи на все різноманіття грошових відносин підприємств, обумовлених їх грошовими потоками, необхідно і далі розвивати фінансову самостійність підприємств у ході реалізації економічних реформ в країні.

У сучасній фінансовій науці немає єдиного підходу в питаннях про сутність фінансів підприємств. Думки вчених можна згрупувати, виділивши два основні напрямки:

- 1) трактування фінансів підприємств як частини загальної економічної категорії «фінанси», причому сфера фінансів обмежується певними грошовими відносинами за аналогією з державними фінансами, а їх функції в основному зводяться до розподільної та контрольної;
- 2) підхід до фінансів підприємств як до самостійної економічної категорії; включення в їх сферу всіх грошових відносин (грошовий оборот) підприємств; виділення серед різноманітних функцій фінансів як пріоритетної функції регулювання грошових потоків.

Перший напрям формувався в умовах соціалістичної планової економіки з властивими їй перерозподільними процесами на галузевому і внутрішньогалузевому рівнях управління. Глибокі зміни в економічних відносинах, і насамперед у відносинах власності на початку 1990-х рр. зумовили появу другого напрямку. Російські професори М.В. Романовський і Б.М. Сабантуй довели, що фінанси підприємств – це самостійна економічна категорія, що входить в економічний базис

суспільства. У даному трактуванні чимало прихильників серед вчених петербурзької, московської, мінської та української фінансових шкіл.

Дійсно, державні фінанси і фінанси підприємств мають істотні відмінності, що не дозволяють об'єднати їх в єдину економічну категорію. Так, в ринкових умовах організація фінансових відносин підприємств немислима без стадії обміну, яка передбачає двосторонній рух вартості. Виручка від реалізації продукції, робіт, послуг, товарів – головний об'єкт розподільних процесів на підприємстві, джерело отримання доходів і прибутку. Якщо продукція не буде реалізована, підприємству не вдасться відшкодувати витрати, воно зазнає збитків і в підсумку не зможе сформувати фонди, вкласти капітал у запланованих обсягах, забезпечити платоспроможність. Тому важливими функціями фінансової служби підприємства є: фінансовий облік і контроль за надходженням виручки від реалізації, інкасація дебіторської заборгованості, визначення оптимального обсягу продажу і меж використання комерційного (товарного) кредиту. Дані питання знаходяться в компетенції самих підприємств.

Очевидно, що сьогодні немає підстав виключати зі складу фінансових відносин підприємств грошові відносини з іншими суб'єктами господарювання з приводу купівлі-продажу продукції, товарів, робіт, послуг.

У відносинах із засновниками (власниками), трастовими компаніями, лізинговими фірмами, дочірніми підприємствами, комерційними банками також мають місце грошові відносини, для яких характерно двосторонній рух вартості, хоча й «розірваний» у часі.

Держава виступає суб'єктом далеко не у всіх групах грошових відносин підприємств, що також відрізняє ці відносини від державних фінансів.

Підводячи підсумок сказаному, можна резюмувати:

- фінанси комерційних організацій (підприємств) є самостійною економічною категорією;
- грошові відносини, що генеруються грошовими потоками, становлять сферу фінансів підприємств;
- потоки грошових коштів та фінансові ресурси представляють головні об'єкти фінансового управління.

Підводячи підсумок, доцільно дати визначення, яке найбільш повно і точно відображає специфіку суспільного призначення фінансів підприємств як самостійної економічної категорії: це система грошових відносин, які певною мірою регламентовані державою і пов'язані з реальними грошовими потоками підприємства, формуванням та використанням капіталу, грошових фондів і доходів, необхідних для здійснення статутної діяльності та виконання всіх зобов'язань.

11.3. Функції фінансів підприємств

Сутність фінансів підприємств як економічної категорії реалізується за допомогою виконуваних ними функцій.

Питання про функції фінансів підприємств як і раніше залишається дискусійним. Найбільш поширена думка, що фінанси підприємств, як і загальнодержавні фінанси, виконують дві функції – розподільну і контрольну. Деякі вчені наділяють фінанси підприємств забезпечувальною, відтворювальною, стимулюючою, розподільчою та контрольною функціями. Петербурзька фінансова школа, не заперечуючи існування розподільчої та контрольної функцій, в якості основних функцій фінансів підприємств називає регулювання грошових потоків підприємства, формування та використання капіталу, грошових доходів.

Суть *забезпечувальної* функції полягає в тому, що підприємство повинне мати грошові кошти, що достатні для фінансування своїх витрат та участі в доходах бюджету.

Тимчасова додаткова потреба в засобах має покриватися за рахунок кредиту і інших позикових джерел. Оптимізація джерел грошових коштів – це одна з головних задач управління фінансами підприємства, оскільки надлишок власних коштів в обороті знижує ефективність їх використання, а нестача призводить до фінансових труднощів і навіть банкрутства. Крім того, оптимальне поєднання власних і позикових джерел фінансування витрат виступає фактором підвищення рентабельності виробництва.

Відтворювальна функція фінансів підприємств полягає в забезпеченні збалансованості вартісного вираження матеріальних, фінансових і трудових ресурсів

на всіх стадіях кругообігу капіталу в процесі простого і розширеного відтворення. Ця функція проявляється в показниках прибутковості та ліквідності активів, вона спрямована на накопичення капіталу для вирішення довгострокових інвестиційних програм.

Стимулююча функція націлена на підвищення ефективності діяльності підрозділів і окремих працівників організацій та збільшення зацікавленості власників підприємств.

Розподільна функція фінансів підприємств тісно пов'язана з забезпечувальною і відтворювальною, так як виручка від реалізації розподіляється і перерозподіляється.

У результаті розподільних відносин на підприємствах утворюються цільові фонди грошових коштів та підтримується раціональна структура капіталу. В першу чергу створюється *фонд відшкодування*, що забезпечує покриття витрат на просте відтворення та нарахування амортизаційних відрахувань. Фонд відшкодування повинен покривати всі витрати, що приймають форму собівартості, крім витрат на оплату праці. *Амортизаційні відрахування*, що включаються в собівартість, служать для накопичення ресурсів, необхідних для заміни, реконструкції або модернізації зношених основних фондів. *Фонд оплати праці* також є елементом реалізації розподільної функції фінансів підприємств.

Виручка, що залишається після покриття витрат, являє за своїм економічним змістом чистий дохід. Частина його відповідно до законодавства надходить державі у формі непрямих податків і відрахувань, а інша становить прибуток від реалізації продукції, робіт, послуг.

Розподільні відносини здійснюють серйозний вплив на кінцеві результати діяльності підприємства – розмір прибутку. *Прибуток* – об'єкт реалізації розподільчої функції фінансів підприємств. Його участь в розподільчому процесі відбувається двояко: частина прибутку вилучається у підприємства у формі податків, зборів, відсотків і направляється на погашення позик, відшкодування збитків, надання фінансової допомоги; решта використовується всередині підприємства, з включенням в грошові фонди або приймаючи форму нерозподіленого прибутку.

Контрольна функція, на думку окремих економістів, належить до розряду управлінських. Вона реалізується через ряд нормативів, лімітів, санкцій, стимулів, а також відповідних фінансових показників в процесі фінансового планування (*попередній контроль*), фінансування витрат (*поточний контроль*) і фінансового аналізу (*наступний контроль*).

Функція *регулювання грошових потоків* відповідає за збалансованість грошових і матеріальних потоків. Вона безпосередньо пов'язана з формуванням фінансових ресурсів, необхідних для статутної діяльності та виконання всіх фінансових зобов'язань суб'єкта господарювання. Завданням цієї функції є підтримка платоспроможності підприємства.

Регулювання грошових потоків передбачає вибір: облікової політики; форм і способів грошових розрахунків, інкасації дебіторської заборгованості; варіантів залучення додаткових грошових коштів в обіг підприємства при дефіциті готівки; шляхів оптимізації оподаткування. Реалізація функції регулювання грошових потоків неможлива без прогнозування та планування грошових потоків, їх аналізу, обліку і контролю.

Функція *формування капіталу, грошових доходів і фондів* має на меті забезпечення фінансової стійкості підприємства і дотримання інтересів власників (засновників). Вона передбачає формування всіх складових інвестованого в бізнес капіталу, включаючи нерозподілений прибуток і кошти цільового фінансування. Від неї залежать оптимізація співвідношення власного і позикового капіталу, облік і контроль за ними. Ця функція також пов'язана з плануванням виручки від реалізації та контролем за нею, формуванням загального прибутку підприємства, утворенням фондів грошових коштів у складі виручки від реалізації та за рахунок чистого прибутку, що залишається в розпорядженні підприємства.

Функція *використання капіталу, грошових доходів і фондів* пов'язана із кругообігом коштів підприємства: розміщенням капіталу у поза-оборотні та оборотні активи, відтоком грошових коштів у вигляді податків та інших платежів, використанням доходів і грошових фондів на цілі виробничого і соціального розвитку та споживання, обліком і контролем за цими процесами.

Розглянуті функції відображають зміст фінансової роботи підприємства, завдання, які вирішуються фінансовою службою в цілому. Всі функції фінансів підприємств тісно пов'язані між собою, але при вирішенні конкретних питань деякі з них висуваються на перший план. Наприклад, у реалізації інвестиційної політики вирішальне значення має відтворювальна функція, в питаннях фінансування витрат – забезпечувальна, в мобілізації резервів підвищення ефективності виробництва – стимулююча. Процеси створення, а потім функціонування підприємства обумовлюють «роботу» функцій формування та використання капіталу, грошових доходів і фондів. Розподільча і контрольна функції супроводжують усі стадії руху грошових коштів, фінансове планування і прогнозування. При цьому за допомогою розподільної функції встановлюються оптимальні структура капіталу та розміри грошових фондів, а за допомогою контрольної забезпечується дотримання норм законодавства в сфері фінансів, викорінюються недоліки в організації фінансових відносин.

Найбільш повно специфіка громадського призначення фінансів підприємств як економічної категорії виражена у функції регулювання грошових потоків. Вона охоплює всі види статутної діяльності та кругообіг коштів підприємства, формує реальний рух грошових коштів.

11.4. Принципи організації фінансів підприємств

Фінанси підприємств незалежно від галузевої приналежності та організаційно-правової форми будуються на загальних принципах. В Україні до початку 1990-х рр. сформувалися такі обов'язкові принципи: плановості; розподілу коштів в обороті на власні і позикові; утворення фінансових резервів; поділу коштів основної діяльності та капітальних вкладень; самоокупності; самофінансування.

Принцип *плановості* представлявся в складанні різних за термінами фінансових планів. Підприємства самостійно розробляли проекти планів і робили розрахунки до них, проте основні показники планів встановлювалися вищестоящими органами управління (фонд заробітної плати, обсяг реалізації

продукції, розмір прибутку, платежі в бюджет та ін.) Підприємства не мали права змінювати значення директивних показників у планах в меншу сторону.

Принцип *розподілу коштів в обороті на власні і позикові* визначав допустимі межі власних обігових коштів і планового розміру банківських кредитів в поточну діяльність. Реалізація даного принципу сприяла підтримці збереження власних оборотних коштів і фінансової стійкості підприємств.

Принцип *утворення фінансових резервів* слугував забезпеченню безперервності процесів виробництва і реалізації продукції. Для цього на підприємствах створювалися страхові запаси і резервні фонди в натуральній та грошовій формах.

Принцип *поділу коштів основної діяльності та капітальних вкладень* передбачав відокремлення джерел фінансування капітальних вкладень на окремому рахунку в Промбудбанку і суворе цільове їх використання.

Принцип *самоокупності* означає, що витрати на виробництво і реалізацію продукції повинні повністю покриватися з виручки від реалізації продукції.

Принцип *самофінансування* передбачає, що власних джерел достатньо для покриття поточних витрат, оновлення основних засобів і нематеріальних активів, фінансування соціальних програм підприємства та участі в доходах бюджету.

Перераховані принципи за своїм змістом відповідали цілям управління фінансами в умовах адміністративної економіки. Однак з переходом до ринкових відносин вони не могли служити основою для прийняття фінансових рішень і реалізації фінансової політики підприємства. У нових умовах потрібні принципи, що відповідають ринковому характеру економіки. Зміни в економічному устрої суспільства відбилися на фінансовій науці і практиці. Зокрема, зазнали коригування визначення і зміст сучасних принципів організації фінансів підприємств. Досвід економічних реформ на Україні, в Республіці Білорусь та Російської Федерації підтверджує неминучість їх трансформації та розвитку адекватно вимогам і критеріям ринкової економіки.

У навчальній літературі з фінансів немає єдиної думки про сучасні принципи організації фінансів підприємств. Багато авторів відносять до основних принципів наступні: самоокупності; самофінансування; самоврядування; зацікавленості в

результатах фінансово-господарської діяльності; матеріальної відповідальності за результати фінансово-господарської діяльності; контроль за фінансово-господарською діяльністю.

Принципи *самоокупності та самофінансування* в ринковій економіці набувають особливого значення. Дотримання принципу самоокупності стає обов'язковим для нормального функціонування підприємства, підтримання його життєздатності: якщо виручка від реалізації не покриває поточні витрати, то підприємству загрожує банкрутство.

Принцип *самофінансування* – невід'ємне правило ведення підприємницької діяльності в будь-якій сфері бізнесу. Здійснюючи поточні, інвестиційні, соціальні та інші витрати, підприємство має розраховувати насамперед на власні джерела фінансування і лише при необхідності залучати в обіг банківські та комерційні кредити. Здатність до самофінансування визначає можливість розвитку підприємства, його ділову активність.

Фінансовий аспект принципу *самоврядування* полягає в самостійності вибору: при визначенні перспектив розвитку; плануванні своєї діяльності; виборі форм підприємництва, способів утворення капіталу і структури активів; формуванні прибутку; розпорядженні майном, випущеної продукцією і прибутком після сплати податків.

Очевидно, що дотримання цього принципу необхідно для успішного ведення бізнесу.

Необхідність дотримуватися принципу *зацікавленості в результатах фінансово-господарської діяльності* визначається головною метою підприємництва – отриманням прибутку. Від її розміру у свою чергу залежать інвестиційна привабливість підприємства, матеріальне стимулювання працівників, виробничий і соціальний розвиток.

Принцип *матеріальної відповідальності* виражається в тому, що за порушення договірних, податкових, кредитних, розрахункових зобов'язань, правил здійснення касових і валютних операцій, продажу товарів, що заподіюють шкоду здоров'ю громадян, комерційні підприємства несуть відповідальність. Відповідно до законодавства вони сплачують штрафи, пеню, неустойки тощо. Цей принцип

відповідає захисту інтересів держави і підприємців, забезпечує дотримання законодавства.

Контроль за фінансово-господарською діяльністю перешкоджає здійсненню операцій, які можуть призвести до економічних втрат і збитків; знижує ризик банкрутства; сприяє пошуку резервів збільшення фінансових ресурсів.

Крім перерахованих, для підприємницької діяльності сьогодні є дуже важливими наступні принципи в організації фінансів підприємств: плановості, цільової спрямованості, диверсифікації і стратегічної орієнтованості. Фінансовий аспект цих принципів необхідно враховувати при розробці фінансової політики та управління фінансами конкретного підприємства.

Принцип *плановості* є основним в ринковій економіці. Він виражає філософію підприємства, визначає культуру його поведінки у зовнішньому середовищі. Даний принцип реалізується в складанні різних за горизонтами планування фінансових планів. За *строками* розрізняють довгострокові, річні (поточні) та оперативні фінансові плани. За *формами* це можуть бути фінансові розрахунки до бізнес-плану, розрахункові баланси доходів і витрат (фінансові плани), бюджети та кошториси підприємств, розрахунки окремих фінансових показників.

У сучасних умовах для вітчизняних підприємств актуальними напрямками є *поточне* і *стратегічне* фінансове планування.

В основі внутрішньо-фірмового поточного фінансового планування знаходиться *комерційний розрахунок* – метод порівняння витрат і результатів, а також регулювання діяльності підприємств. Стрижнем стратегічного планування є *маркетинг* – концепція управління розробкою, виробництвом і збутом товарів. Стратегічні фінансові плани повинні не просто фіксувати кількісні характеристики показників, але містити в собі відповіді на такі питання: «Що необхідно робити, якщо ... ?», «Який вплив матиме ця подія?», «Наскільки воно ймовірно?», «Як ми дізнаємося, якщо це станеться?», «За допомогою яких ресурсів, включаючи фінансові, можуть бути досягнуті бажані результати?».

Цільова спрямованість у фінансах підприємств означає, що організація фінансів певним чином повинна забезпечувати виконання традиційних цілей

комерційної діяльності, серед яких – рентабельність виробництва, продуктивність праці, стійке положення на ринку, достатність матеріальних і фінансових ресурсів.

Бізнес завжди пов'язаний з ризиком. Принцип *диверсифікації* в організації фінансів підприємств передбачає наявність множини джерел фінансування та напрямків вкладень капіталу. Він дозволяє знизити ризик банкрутства і підвищити конкурентоспроможність підприємства. Даний принцип реалізується в двох напрямках: а) інвестування грошей в різні цінні папери та об'єкти; б) створення багатопрофільних підприємств, що займаються різними видами підприємницької діяльності. Диверсифікація передбачає використання різноманітних розрахунків.

Принципи плановості та диверсифікації вимагають комп'ютеризації процесів управління фінансами. В даний час розроблені стандартні пакети програм, що дозволяють використовувати комп'ютерну технологію при складанні бухгалтерських балансів, фінансових планів і розрахунків.

Цілі комерційної діяльності визначаються *стратегією розвитку*. Фінансову стратегію підприємство розробляє, як правило, на довгостроковий період.

Всі перераховані принципи організації фінансів реалізуються з урахуванням специфіки конкретного підприємства. Залежно від обслуговуваних сфер суспільного виробництва розрізняють фінанси підприємств сфери матеріального виробництва (реального сектора економіки) і фінанси організацій невиробничої сфери. Певні особливості обумовлені галузевою належністю та організаційно-правовою формою підприємницької діяльності підприємства.

11.5. Фінансовий менеджмент і фінансовий механізм підприємств

Ефективне формування, розміщення і використання фінансових ресурсів підприємств неможливі без грамотного управління фінансами. У недержавному секторі економіки ці процеси регулюються державою лише побічно – за допомогою податкових та грошово-кредитних методів. Державні підприємства отримують більше преференцій і пільг, але вони є менш вільними у розпорядженні майном, формуванні та розподілі доходів (прибутку).

Однак на будь-яких підприємствах в сучасних умовах більша частина фінансових рішень приймається персоналом самостійно. Ринкове середовище і розширення фінансової самостійності підприємств призвели до різкого підвищення значимості їх фінансового менеджменту.

Фінансовий менеджмент являє собою частину загального менеджменту на підприємстві. Як наука фінансовий менеджмент вивчає методологію, принципи, способи, методичку розробки та реалізації фінансових рішень. Він є необхідним у всіх сферах господарської діяльності і спрямований на виконання стратегічних і тактичних цілей функціонування підприємства і його поведінки на ринку.

Стратегічні та тактичні цілі, як правило, індивідуальні для кожного господарюючого суб'єкта. Інтереси підприємств у питаннях облікової політики, обсягів реалізації, регулювання розмірів прибутку, виплати дивідендів і в інших сферах розрізняються.

Фінансовий менеджмент підприємств у найзагальнішому вигляді – це *управління фінансами*. Як вид специфічної управлінської діяльності він пов'язаний з наступними процесами: організацією фінансових відносин підприємств; формуванням, використанням та оптимізацією фінансових ресурсів; формуванням, розміщенням і функціонуванням капіталу; формуванням та використанням грошових доходів і фондів; організацією та аналізом грошових потоків.

Фінансовий менеджмент як система управління складається з об'єкта і суб'єкта управління. *Об'єктом управління* є те, що становить зміст фінансів підприємств (грошові потоки, фінансові ресурси, капітал, доходи, грошові фонди), *суб'єктом управління* – фінансові менеджери. До рівня їх підготовки і кваліфікації пред'являються високі вимоги.

Мета фінансового менеджменту полягає в прийнятті оптимальних фінансових рішень щодо організації фінансових відносин і руху грошових потоків з урахуванням вимог економічних законів.

Основні *завдання* фінансового менеджменту підприємств наступні:

- уникнення банкрутства і великих фінансових втрат;
- забезпечення ліквідності і платоспроможності підприємства;
- збільшення прибутку і підвищення рентабельності;

- закріплення на ринку або розширення сегмента ринку.

Фінансовий менеджмент спирається на фінансовий механізм підприємства, що включає інструменти і методи, за допомогою яких здійснюється управління фінансовими відносинами, грошовими потоками, фондами грошових коштів, капіталом підприємства.

Фінансовий механізм підприємства – це система управління фінансами, що призначена для організації взаємодії фінансових відносин, грошових потоків і фондів грошових коштів підприємств відповідно до вимог економічних законів, на основі законодавчих актів та нормативної бази держави, шляхом використання фінансових категорій та інструментів.

Як можна помітити, поняття «*фінансовий менеджмент*» і «*фінансовий механізм*» нерозривно пов'язані між собою. Вони використовуються в управлінні фінансами на всіх рівнях – держави, регіону, підприємства. При цьому на кожному рівні вирішуються свої завдання. Провідна роль в досягненні поставлених цілей належить фінансовому менеджменту.

Маючи однакові вихідні елементи фінансового механізму, конкретні підприємства в конкретній ситуації можуть отримувати різні результати. Пояснюється це тим, що фінансовий менеджмент є індивідуальним, він не має готових відповідей. Успіх в організації та управлінні фінансами підприємства багато в чому залежить від уміння використовувати методи, прийоми, способи вирішення фінансових питань, оцінювати і аналізувати господарські ситуації, прогнозувати вплив зовнішніх факторів, визначати оптимальні розміри капіталу і грошових фондів, мінімізувати ризики. Інакше кажучи, життєздатність підприємства, його фінансовий добробут безпосередньо залежать від рівня фінансового менеджменту.

Фінансовий менеджмент як наукова система управління фінансами вимагає дотримання певної технології прийняття і виконання рішення. Можна назвати наступні етапи:

- постановка мети, визначення проблеми;
- розробка альтернативних рішень;
- зіставлення альтернативних рішень з обраними цілями;
- вибір одного з рішень за встановленими критеріями;

- контроль за виконанням прийнятого рішення;
- оцінка ефективності виконаного рішення.

На організацію фінансів підприємств впливають різні фактори: галузеві особливості, організаційно-правова форма, розмір підприємства, форма власності. Вони повинні враховуватися менеджментом при побудові фінансового механізму конкретного підприємства.

Основними елементами фінансового механізму підприємств є: фінансові відносини як об'єкт фінансового управління, фінансові методи, фінансові інструменти, правове та інформаційне забезпечення фінансового управління.

Фінансовий метод можна визначити як спосіб впливу на господарський процес, що включає виробничу (поточну), інвестиційну та фінансову діяльність. Фінансовий метод відповідає на питання «Як впливати?».

У літературних джерелах фінансовими методами називають планування і прогнозування, самофінансування, інвестування, кредитування, оподаткування, страхування, розрахунки та ін. Деякі економісти до них відносять фінансовий облік, фінансовий аналіз, фінансове планування, фінансове регулювання, фінансовий контроль.

Обидва підходи є правомірними, вони доповнюють один одного.

У сучасній навчальній літературі вельми неоднозначно трактується поняття *фінансових інструментів (фінансових важелів)*.

Фінансові важелі є прийомами дії фінансового методу. До фінансових важелів належать: прибуток, доходи, амортизаційні відрахування, орендна плата, відсоткові ставки, ціна, форми розрахунків, дивіденди, види і форми кредиту, санкції, пільги. Фінансовий важіль відповідає на запитання «Чим впливати?». Можна погодитися з авторами, які вважають, що в узагальненому вигляді фінансовим інструментом є будь-який контракт, за яким відбувається одночасне збільшення активів однієї фірми і фінансових зобов'язань – для іншої.

Підприємства в сучасних умовах самостійно будують свій фінансовий механізм і здійснюють управління фінансами, при цьому залишаючись в рамках, встановлених законодавчими та нормативними актами держави. На ефективність фінансового менеджменту та фінансового механізму підприємства впливають

кваліфікація фахівців фінансових служб (фінансових менеджерів) і ті «правила гри», які встановлює держава. Іншими словами, фінансовий механізм, що функціонує в суспільстві на макrorівні, впливає на фінансовий механізм підприємств. Завданням державного фінансового механізму є забезпечення логічного зв'язку між загальнодержавними і децентралізованими фінансами зі збереженням умов функціонування останніх. У ході становлення ринкової економіки на Україні важливо поєднувати самостійність підприємств з державним регулюванням економіки та фінансів.

Робота з управління фінансами підприємства здійснюється його фінансовою службою. У вітчизняній практиці ще не склалася модель фінансової служби, що наближена до міжнародних стандартів.

Функції фінансового менеджера різноманітні, зокрема:

- планування, в тому числі стратегічне та поточне фінансове планування, складання різних фінансових планів, бюджетів і кошторисів, податкове планування, облік факторів ризику;
- участь у формуванні цінової політики, прогнозуванні продажів, виборі облікової політики;
- формування структури капіталу, розрахунок його ціни, визначення (і забезпечення) внутрішніх і зовнішніх довго- і короткострокових джерел фінансування, а також їх оптимального поєднання;
- управління фінансовими ресурсами і капіталом, включаючи управління грошовими коштами, регулювання грошових операцій, оцінку та аналіз грошових потоків, управління інвестиціями, портфелями цінних паперів, основним і оборотним капіталом;
- управління ризиками, що передбачає аналіз і прогнозування фінансових і підприємницьких ризиків, розробку заходів щодо їх зниження, страхування ризиків;
- фінансовий і управлінський облік, аналіз і аудит, особливу увагу звертають на показники загального прибутку та його складових, змінні і постійні витрати і їх структуру, чисті надходження коштів.

Остання функція передбачає обробку і представлення облікової інформації у вигляді фінансової звітності. Оскільки фінансова звітність може призначатися для зовнішніх користувачів, перед фінансовим менеджером стоїть завдання відобразити фінансове положення підприємства настільки, наскільки це необхідно або бажано, але не прикрашати його в порівнянні з реальним. В межах цієї функції дані звітності зіставляються з планами та стандартами, здійснюється внутрішньо-фірмовий фінансовий контроль (внутрішній аудит).

Конкретні форми і способи реалізації функцій фінансового менеджера визначаються складовими елементами фінансової політики підприємства: облікової, кредитної, інвестиційної та дивідендною політиками, політикою управління грошовими коштами і витратами.

Облікова політика підприємства здійснюється відповідно до національних стандартів бухгалтерського обліку.

У сферу *кредитної* політики входять формування та оптимізація джерел оборотних коштів підприємства.

Інвестиційна політика відповідає за вибір об'єктів інвестицій, складання відповідного бюджету, диверсифікацію напрямів вкладення капіталу та джерел фінансування інвестицій.

Дивідендна політика передбачає вибір між виплатою дивідендів власникам акцій і реінвестуванням одержуваного прибутку у виробництво, в її завдання входить згладжування протиріч між інтересами акціонерів і керівництва підприємств. Дивідендна політика в кінцевому рахунку спрямована на підтримання оптимальної структури капіталу і привабливої ціни акцій. Від варіанту дивідендної політики залежить розмір виплати дивідендів, який може складати:

- постійний відсоток від прибутку;
- постійну, фіксовану суму на акцію;
- гарантований мінімум.

Крім того, виплата може проводитися у формі акцій і товарів (при фінансових утрудненнях).

Політика *управління грошовими коштами* пов'язана з інкасацією дебіторської заборгованості та оптимізацією грошових коштів на рахунках підприємств.

Політика *управління витратами* реалізується шляхом розробки різних бюджетів та кошторисів витрат, а також як здійснення контролю за їх виконанням. Фінансовий менеджер повинен прагнути до мінімізації витрат.

Фінансовий менеджмент як наука і як управлінська діяльність не існує без інших економічних і фінансових дисциплін: макро- і мікроекономіки, бухгалтерського обліку, статистики, фінансів підприємств, маркетингу, оподаткування.

11.6. Фінансові ресурси і капітал підприємств

Термін «*фінансові ресурси*» в економічній літературі не має однозначного тлумачення. В одних літературних джерелах їм позначають «грошові кошти, що знаходяться в розпорядженні держави, підприємств, господарських організацій та установ, що використовуються для покриття витрат і утворення різних фондів і резервів».

Фінансові ресурси підприємств – це грошові доходи та надходження, що знаходяться в розпорядженні господарюючих суб'єктів і призначені для забезпечення їх господарської діяльності та виконання зобов'язань перед фінансово-кредитною системою. Отже, фінансові ресурси підприємства являють собою грошові накопичення, фонди та інші джерела коштів, що акумулюються підприємством. За своєю суттю це сукупність грошових коштів, що знаходяться в розпорядженні підприємства. Джерелами їх формування є власні, позикові і залучені кошти. Відповідно виділяють *фонди* власних, позикових і залучених коштів. Для діяльності підприємства вирішальне значення мають фонди *власних засобів* (статутний, резервний, додатковий). Прикладами фондів *позикових коштів* є кредити, лізинг, факторинг; фондів *залучених коштів* – розрахунки по дивідендах, фонди спеціальної спрямованості (споживання).

Фінансові ресурси підприємства можуть мати *нефондову форму* (наприклад, нерозподілений прибуток). Формування, розподіл і використання фінансових ресурсів господарюючий суб'єкт здійснює самостійно.

Фінансові ресурси призначені: для виконання фінансових зобов'язань перед бюджетом, банками, страховими організаціями, постачальниками матеріалів і товарів; здійснення витрат на розширення, реконструкції і модернізації виробництва, придбання нових основних засобів; оплати праці та матеріального стимулювання працівників підприємств; фінансування інших витрат.

Поняття фінансових ресурсів ширше за поняття *капіталу*. Відомо, що капітал – це вартість, що приносить додаткову вартість.

Загальна формула капіталу (K) має наступний вигляд:

$$K - D - T - D',$$

де D – грошові кошти, авансовані (вкладені) суб'єктом господарювання в бізнес; T – засоби виробництва, робоча сила і інші елементи виробництва, куплені на гроші і задіяні у виробничо-торговому процесі; D' – грошові кошти, отримані від реалізації продукції, робіт, послуг. Вони включають в себе додатковий продукт (дохід).

З формули капіталу видно, що грошові кошти, що вкладаються у виробничо-торгівельний процес, після завершення кругообігу повертаються у вигляді збільшеної суми – T' . При цьому грошові кошти авансуються, а потім повертаються у виручці від реалізації, і чим більше оборотів зроблять грошові кошти за конкретний період, тим вищий дохід і прибуток підприємств.

Фінансові ресурси, які підприємство використовує для покупки сировини, матеріалів, товарів, знарядь праці, робочої сили та інших елементів виробництва, представляють капітал у його грошовій формі. Можна сказати, що капітал – *це частина фінансових ресурсів, авансована у виробничо-торгівельний процес*.

Ресурси, що спрямовуються на фінансування об'єктів невиробничої сфери, які значаться на балансі підприємства, на створення резервних фондів, фондів споживання, капіталом не є, тому що не створюють додаткової вартості.

Ефективне управління капіталом – це головне завдання фінансових служб підприємства, його фінансових менеджерів. Підприємства аналізують динаміку, склад і структуру капіталу, вживають заходів щодо забезпечення його достатності, збереження і оптимального співвідношення його складових частин.

Структура капіталу в грошовій формі включає: кошти, авансовані в основні

засоби; нематеріальні активи; оборотні виробничі фонди і фонди обігу.

Основні засоби багаторазово використовуються в господарському процесі. При цьому вони зберігають свою натурально-речову форму. Вартість основних засобів переноситься на готовий продукт частинами в міру їх зносу і повертається суб'єкту господарювання в процесі реалізації. Грошові кошти, що відповідають зносу основних фондів, відображаються у фонді амортизації.

Нематеріальні активи представляють собою вкладення фінансових ресурсів в нематеріальні об'єкти (патенти, ліцензії, програмне забезпечення, брокерські місця, торгові марки, товарні і фірмові знаки, права користування земельними ділянками, природними ресурсами та ін.) Особливістю нематеріальних активів є відсутність матеріально-речової структури і складність визначення їх вартості і доходу від їх застосування.

Оборотні виробничі фонди та обігові фонди є оборотними коштами (оборотний капітал), причому перші включають виробничі запаси і незавершене виробництво, а другі – готову продукцію, товари відвантажені, грошові кошти в касі та на рахунках у банках, дебіторську заборгованість та фінансові вкладення.

Структуру капіталу підприємства можна визначити і як пропорцію, в якій порівнюються власні і позикові кошти. Теорії структури капіталу в сучасній науці про фінанси є найбільш спірними і не дають конкретних кількісних пропорцій.

Питання для самоконтролю:

1. Які грошові відносини обумовлюють зміст фінансів підприємств?
2. Назвіть відмінності державних фінансів і фінансів підприємств (організацій).
3. У чому ви бачите прояв функцій фінансів підприємств?
4. Охарактеризуйте функції формування та використання капіталу, доходів і грошових фондів підприємства.
5. Які фінансові відносини господарюючих суб'єктів регламентуються державою?
6. Назвіть основні принципи управління фінансами підприємств в умовах ринку.
7. Що є визначальним в управлінні фінансами підприємств: фінансовий менеджмент або фінансовий механізм?
8. Що входить у фінансовий механізм підприємства?

9. Які переваги в управлінні фінансами дають: а) товариства; б) товариства з обмеженою відповідальністю; в) акціонерні товариства?
10. Що слід розуміти: а) під фінансовими ресурсами підприємства; б) капіталом підприємства?
11. Назвіть джерела формування фінансових ресурсів підприємств.
12. Які особливості організації фінансів державних підприємств?

Розділ 12. ФІНАНСИ ДОМОГОСПОДАРСТВ

12.1. Економічна сутність фінансів домогосподарств.

12.2. Склад фінансів домогосподарств.

i **Основні терміни та визначення:** *фінанси домогосподарств; бюджет домогосподарств; бюджет прожиткового мінімуму; доходи домогосподарств; номінальні і реальні доходи; заробітна плата; витрати домогосподарств; заощадження; депозити; споживчі кредити; іпотечні кредити; кредити під заставу; гранична схильність до споживання.*

12.1 Економічна сутність фінансів домогосподарств

Фінанси домогосподарств визначаються як соціально-економічні грошові відносини щодо формування та використання фондів фінансових ресурсів з метою задоволення особистих потреб громадян. Джерелом створення цих фондів є заробітна плата й інші джерела доходів кожного громадянина або його сім'ї.

До основних доходів домогосподарств належать доходи від заробітної плати, продажу власного капіталу, землі, продукції підсобних господарств, доходи, одержані від здачі в оренду майна, відсотки на капітал, вкладений у банківські депозити, цінні папери тощо.

Серед видатків домогосподарств розрізняють витрати на придбання споживчих товарів, оплату отриманих послуг трансферти (добровільні й обов'язкові). Податки з населення історично закладені в основі формування державних фінансів.

Західні економісти, наприклад, К.Р. Макконнелл і С.Л. Брю, вважають, що домогосподарства відіграють подвійну роль у національній економіці: вони є постачальником усіх економічних ресурсів, і одночасно основним споживачем

більшої частини національного продукту. Автори "Економікса" розглядають домогосподарства з двох позицій: як групу отримувачів доходів і як групу, що витрачає кошти.

Домогосподарство — сукупність осіб, які спільно проживають в одному житловому приміщенні або його частині, забезпечують себе всім необхідним для життя, ведуть спільне господарство, повністю або частково об'єднують і витрачають кошти. Ці особи можуть перебувати в родинних стосунках або стосунках свояцтва, не перебувати у жодних із цих стосунків або бути і в тих, і в інших стосунках. Домогосподарство може складатися з однієї особи (ст. 1 Закону України "Про Всеукраїнський перепис населення").

Фінанси домогосподарств як економічні відносини реалізуються у родинних, домашніх господарствах, міжособистісних зв'язках, відрізняючись при цьому своєрідністю з погляду одержання доходів, і з погляду формування цільових фондів, і використання коштів. Також специфічні й різні зв'язки фінансів домогосподарств з іншими сферами й ланками фінансової системи.

12.2 Склад фінансів домогосподарств

Грошові доходи домогосподарств складаються із суми грошових і натуральних надходжень, одержаних членами домогосподарства у вигляді оплати праці (за виключенням податку з доходів фізичних осіб та обов'язкових відрахувань), доходів від підприємницької діяльності та самозайнятості, доходів від власності у вигляді відсотків, дивідендів, продажу акцій та інших цінних паперів, надходжень від продажу нерухомості, особистого та домашнього майна, худоби, продукції особистого підсобного господарства та продуктів, отриманих у порядку самозаготівель, соціальних допомог, субсидій, пенсій, стипендій, грошових допомог від родичів та інших осіб, а також інших грошових доходів.

Доходи домогосподарств можуть формуватися у всіх фінансових сферах, адже й у державних, і в суспільних, і в підприємницьких фінансах у різних формах є заробітна плата, позики, соціальні виплати, компенсації й інші джерела фінансових ресурсів населення. Накопичувальні, інвестиційні, ощадні фонди домашніх

господарств формуються як за участю підприємницьких структур так і державних установ.

До сукупних ресурсів домогосподарств належать грошові доходи, вартість спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства (за винятком матеріальних витрат на її виробництво), у порядку самозаготівель, вартість подарованих родичами й іншими особами продуктів харчування, суми пільг та безготівкових субсидій на оплату житлово-комунальних послуг, електроенергії та палива, сума безготівкових пільг на проїзд у транспорті, на оплату телефону, путівок у санаторно-курортні заклади, на купівлю ліків, лікування, зубопротезування тощо, сума використаних заощаджень, приросту в обстежуваному періоді позик, кредитів, боргів, узятих домогосподарством, а також повернених домогосподарству боргів. Цей показник відображає потенційні ресурси домогосподарства, одержані в конкретному періоді, незалежно від джерел їх надходження.

До складу грошових витрат домогосподарств входять: витрати на купівлю продуктів харчування, алкогольних і тютюнових виробів, непродовольчих товарів, на оплату послуг, витрати, пов'язані з веденням особистого підсобного господарства, грошову допомогу родичам й іншим особам, витрати на купівлю нерухомості, будівництво, придбання акцій, сертифікатів, валюти, збільшення вкладів до банківських установ, аліменти, податки (крім прибуткового), збори, внески та ін.

Сукупні витрати домогосподарств складаються з грошових витрат, а також вартості спожитих домогосподарством і подарованих ним родичам та іншим особам продуктів харчування, отриманих із особистого підсобного господарства та в порядку самозаготівель, суми пільг і безготівкових субсидій на оплату житлово-комунальних послуг, електроенергії та палива, сума безготівкових пільг на проїзд у транспорті, на оплату телефону, путівок у санаторно-курортні заклади, на купівлю ліків, лікування, зубопротезування тощо. Вартість подарованих домогосподарством родичам та іншим особам продуктів харчування, одержаних з особистого підсобного господарства, включається до сукупних витрат у зв'язку з постійним характером цієї допомоги.

У фінансових відносинах дотримується правило, згідно з яким доходи визначають видатки. У загальному вигляді це можна віднести й до фінансів домогосподарств. Але при цьому важливо враховувати, що в межах цих фінансів формується рівень життя населення, а деякі видатки обов'язково мають забезпечуватися за рахунок держави та державних фінансів: забезпечення прожиткового мінімуму, надання безкоштовної середньої освіти, медичного обслуговування й інших соціальних виплат, гарантованих державою.

Прожитковий мінімум — це вартісна величина набору продуктів харчування, достатнього для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження його здоров'я, а також мінімального набору непродовольчих товарів та мінімального набору послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості.

Фінанси домогосподарств класифікуються за різними ознаками. За найпоширенішою схемою фінанси домогосподарств поділяються залежно від факторів і джерел доходів, У цьому разі розрізняють:

- оплату найманої праці;
- доходи від особистого підсобного господарства та промислів, а також від надання послуг;
- соціальні трансферти;
- доходи від тіньової та напівлегальної економіки.

Також поділяють фінанси домогосподарств за складом груп. У яких можливе формування загальних об'єднаних фінансових потоків (доходів, фондів, видатків). Наприклад:

- фінанси одинаків (неодружена молодь, холостяки, розведені, вдівці та ін.);
- фінанси родин, домогосподарств — часткових і повних (чоловік і жінка, їхні діти й батьки);
- фінанси укрупнених родин (основна родина, далекі родичі, утриманці, а також у зв'язку з появою забезпечених родин, хатньої робітниці, вихователі й ін.).

Фінанси домогосподарств характеризуються структурою видатків за їх соціальною значущістю:

- фінанси життєзабезпечення (підтримки життя, умов існування й

відновлення працездатності);

— фінанси професійного й соціального розвитку й поновлення трудових ресурсів (утворення, підвищення культурного рівня, виховання й навчання дітей);

— фінанси поліпшення умов життя й середовища перебування (умов роботи, відпочинку, проживання);

— фінанси соціальних пріоритетів (добровільне або необхідне створення й підтримка адекватного соціального іміджу).

В усіх зазначених вище схемах структури фінансів домогосподарств можливе докладне знання їх загальних доходів.

Доходи домашніх господарств. В умовах ринкової економіки чітко охарактеризувати обсяг і структуру доходів домогосподарств досить складно. Є дві позиції:

1) наймана праця, й особисті господарства, й індивідуальні промисли вважаються своєрідним видом бізнесу й належать до структури підприємницьких фінансів. У цьому разі до складу фінансів населення входять хіба що соціальні трансферти (пенсії й допомоги інвалідам тощо);

2) до фінансів домогосподарств належать усі доходи й видатки окремої особистості або групи людей, і фактично всі види підприємницьких доходів і видатків входять до складу фінансів домогосподарств і включаються в цю сферу.

Наприклад, за типами доходів домогосподарств розрізняють заробітну плату, виплати й доплати, виручку від реалізації товарів і майна, відсотки, дивіденди, курсові різниці, пенсії, допомоги, спадщини, подарунки та ін.

Формування доходів домогосподарств відбувається майже у всіх сегментах ринку: на ринку трудових ресурсів (заробітна плата й інші виплати, компенсаційні, стимулювальні платежі), ринку товарів (доходи від реалізації товарів власного виробництва, творчості, від продажу майна тощо), фінансовому ринку (доходи від фінансових, фондових, валютних інвестицій, компенсаційно-інвестиційні доходи).

В умовах ринкової економіки активну роль у доходах населення відіграють фінансово-кредитні інститути, фондовий ринок, що дають змогу отримувати додаткові доходи кредитного й інвестиційного характеру (відсоток з банківських вкладів, відсотки й дивіденди з боргових та пайових цінних паперів, позитивні

курсів різниці з операцій з фінансовими інструментами).

Комерційні й ощадні банки беруть активну участь у формуванні й підтримці режиму фондів домогосподарств у формах документарної фіксації під час надання індивідуальних сейфів, трастових послуг, залучення коштів на різні рахунки.

За цільовим призначенням і функціями фонди домогосподарств поділяються на:

- фонди життєзабезпечення (харчування, необхідний одяг, житло, ліки);
- фонди розвитку (навчання та ін.);
- фонди відновлення (відпочинок);
- фонди поліпшення середовища перебування (житло, дачі та ін.);
- фонди формування й підтримки іміджу (престижний одяг, коштовності тощо);
- резервні фонди (непередбачені випадки, обов'язкові платежі).

Обсяги коштів, що концентруються у відповідних фондах, форми їх утворення, структуризація системи грошових фондів домогосподарств залежать від обсягів, періодичності, стабільності доходів, особливостей професійних занять населення, соціокультурних факторів, асортиментів і цін на товарних ринках, умов проживання в конкретних регіонах.

Видатки домашніх господарств. Сформовані доходами домогосподарств і згруповані у фондах ресурси використовуються під впливом внутрішніх мотивів і зовнішніх факторів, утворюючи видатки домогосподарств.

У зв'язку з цим привертають увагу постійні та змінні за величиною видатки, фіксовані (постійні або умовно постійні), видатки, що зменшуються та знижуються. Розрізняють видатки і за такими ознаками:

- на життєзабезпечення (харчування, одяг, житло та ін.);
- на забезпечення простого відтворення в особистих господарствах (сировина, матеріали, ремонт устаткування);
- професійний розвиток (навчання, освіта);
- поліпшення умов життя (меблі, машини, дачі);
- захист від ризиків (страхування, технічний захист та ін.).

Можливо також виокремлення видатків періодичних, разових і випадкових,

циклічних, сезонних або присвячених до конкретних дат, а також із урахуванням різних факторів як загального (клімат, природні умови, національні традиції, політичний устрій, економічний розвиток країни), так і особистого (вік, релігія, спосіб життя) характеру.

Отже, включення фінансів домогосподарств у фінансову систему дає змогу аналізувати процеси, що відбуваються в ній, комплексніше, а отже, й ефективніше.

Питання для самоконтролю:

1. Чим обумовлена необхідність управління фінансами домогосподарств в умовах ринку?
2. Які основні статті доходів і витрат домогосподарств?
3. Розкрийте призначення фінансового планування діяльності домогосподарств?
4. Яку роль відіграють фінанси домогосподарств у фінансовій системі держави?

Розділ 13. СТРАХУВАННЯ. СТРАХОВИЙ РИНОК

13.1. Витоки виникнення і розвитку страхування

13.2. Сутність та економічний зміст страхування

13.3. Класифікація страхування

13.4. Загальна характеристика страхового ринку

i **Основні терміни та визначення:** страхування; самострахування; колективні страхові фонди; державні страхові фонди; страховик; страхувальник; застрахований; страховий агент; страхові брокери; страхові платежі; страховий тариф; страхове відшкодування; страхова сума; страхова премія; страхове забезпечення; страховий збиток; страховий випадок; страхова подія; майнове страхування; страхування відповідальності; особисте страхування; страхування підприємницьких ризиків; обов'язкове страхування; добровільне страхування; перестраховування; співстрахування; страховий захист; страхова послуга; страховий ринок; страховий портфель; страхове поле.

13.1. Витоки виникнення і розвитку страхування

Природно, невід'ємною частиною економіки страхування є історія страхової справи. Тільки вивчаючи останню, ми можемо правильно оцінити сучасне положення страхової справи.

Страхування – найважливіший елемент системи фінансових відношень, який притаманний будь-якій історично сформований формі спільної діяльності людей.

Звертаючись до обзримого періоду історії розвитку цивілізації, можна знайти приклади соціальної спільнот людей, які формували механізми їх солідарності, що допомагали протистояти постійно виникаючим на їхньому шляху надзвичайним подіям.

Первинні форми страхування виникли в глибокій старовині. Ще в рабовласницькому суспільстві були добровільні угоди, в яких можна розрізнити риси сучасного договору страхування. Найдавніші правила страхування, що дійшли до нас, викладені в одній з книг Талмуда. Якщо в одного з погоничів ослів гинула тварина, Талмуд наказував іншим погоничам виділити йому замість іншого осла, але тільки не гроші. Вже в ті часи був закладений важливий принцип страхування – страховий захист не повинна служити збагаченню.

Задовго до нашої ери були спроби встановлення нормативи розподілу ризику законодавчо. До нас дійшли видані царем Вавилонії Хаммурапі (XVIII ст. до н. е.) закони, що відобразили характерні риси страхування часів рабовласницького суспільства, у яких передбачалося укладення угоди між погоничами і купцями про спільне несення збитків, які могли статися у дорозі від нападу розбійників, падіжу верблюдів, крадіжок і т. п. Таким чином, в основі зароджених, первинних форм страхування була закладена колективна взаємодопомога, яка забезпечувалася взаємними зобов'язаннями, застосовувалася розкладна система відшкодування збитку (компенсаційні внески видавалися тільки після настання страхового випадку).

Грецькі купці, які брали участь в період активного колоніального освоєння Середземномор'я (VIII-VI ст. до н. е.) у торговельних експедиціях, були добре знайомі з механізмом розкладення плати за шкоду від корабельних аварій на всіх учасників експедиції.

Існує чимало свідчень про інші угоди, особливо в галузі мореплавання, у тому числі про цілі системи розподілу збитків від корабельних аварій. На острові Родос, що відігравав важливу роль в житті Древньої Греції, в 916 році до н. е. був прийнятий правовий акт, в якому представлена система розподілу збитку на випадок загальної аварії. Принципи, викладені в даному документі, збереглися у страхуванні до теперішнього часу.

У Римській імперії з I ст., н. е. страхові функції виконували деякі професійні (ремісничі, купецькі та інші колегії) і релігійні союзи. При вступі до колегії її нові члени сплачували одноразовий внесок, а потім вносили щомісячні внески та в разі хвороби або каліцтва отримували певну грошову суму. Після їх смерті колегія брала

на себе витрати щодо похоронної церемонії і виплачувала компенсацію родині померлого. За статутом, у випадку прострочення щомісячних внесків понад певного терміну або самогубства право на відшкодування шкоди втрачалося.

Середньовічне страхування, яке можна позначити як гільдейсько-цеховий етап становлення страхової справи, характерно більш тісними, універсальними взаєминами членів об'єднань.

Гільдії (від нім. Gilde – корпорація, цех) виникли у Західній Європі в період раннього феодалізму (X-XII ст.). Деякі гільдії стали виплачувати допомогу своїм членам при втраті зору, захворюванні проказою та іншими хворобами. З'явилися охоронні гільдії, завданням яких був захист членів гільдії та їхнього майна. Однак головною функцією гільдії залишалася функція взаємодопомоги у надзвичайних обставинах, інакше кажучи, функція страхування.

Із зростанням кількості міст і великих поселень зросла небезпека загибелі майна та будівель від пожеж, повеней та інших стихійних лих. Повсюдно стали виникати об'єднання людей для спільних дій з ліквідації наслідків надзвичайних подій, в тому числі й економічними методами. Так, в 1310 р. в м. Брюгге (Німеччина) була утворена «Страхова палата», яка виконувала операції по страховому захисту інтересів купецьких і ремісничих гільдій.

Середньовічне страхування в Західній Європі пройшло складний шлях від простих угод про взаємодопомогу в надзвичайних обставинах до поділу страхування на особисте (на випадок хвороби, смерті) і майнове (відшкодування збитків від стихійних лих, пожежі, недобросовісної конкуренції тощо).

Основи державного страхування на Русі були закладені Стоглавим собором («Стоглав») у 1551 році. Це був собор представників вищих церковних ієрархів з участю царя Івана IV Грозного і Боярської думи. У зв'язку з постійними набігами на кордони держави кримських і ногайських татар, які захоплювали полонених і продавали їх у рабство, було прийнято рішення щодо звільнення полонених шляхом викупу. Главою 72 «О искуплении пленных» обумовлювалися форми викупу, вказувалося джерело грошових коштів – царська скарбниця. Витрачені кошти поверталися в скарбницю через щорічну розкладку витрат на все населення

рівномірно. Пізніше Соборним укладенням царя Олексія Михайловича (1649 р.) був встановлений регулярний платіж у спеціальний фонд викупу полонених.

На теренах колишньої Російської імперії, до складу якої входила й Україна, у XVIII ст. виникають страхові товариства, які здійснюють морське, вогневе страхування, перестраховування, страхування життя та від нещасних випадків, у XIX столітті в Росії поширюється взаємне та розвивається земське страхування.

У 1827 році було організовано «Перше російське від вогню страхове товариство» (1827-1917 рр.), яке отримало виключне право на страхування будівель від вогню в Москві, Петербурзі, Одесі і прибалтійських губерніях. Це було приватне акціонерне товариство. Його операції приносили стійкий дохід. У 1835 році було створено «Друге російське від вогню товариство», що проводило, аналогічні операції. У цьому ж році в Росії розпочався період особистого страхування – було організовано приватне акціонерне страхове товариство «Життя». За короткий час один за одним виникали нові страхові компанії і товариства («Саламандра», «Надія», «Російське», «Комерційне», «Варшавське», «Російський Ллойд», «Якір», «Волга» тощо), частина яких проіснувала до першої половини XX ст. Такий бурхливий розвиток страхової справи в Росії у другій половині XIX ст. був пов'язаний із скасуванням кріпосного права, заміною натурального господарства грошовим, з розвитком промисловості і будівництвом залізниць. У Росії починав складатися національний страховий ринок.

До кінця XIX століття в Росії склалася національна система страхування. Крім російських та іноземних акціонерних товариств, міських взаємних і земських страхових товариств, в країні діяло державне страхування (пенсійні каси) для гірників, залізничників та сільських господарств у неземських губерніях. З 1905 року договору страхування життя з вкладниками стали укладати державні ощадні каси. Страхування в західноукраїнських землях відображає особливості, пов'язані з входженням цих земель до Австроугорщини та Польщі. Наприкінці XIX століття страхове товариство «Дністер» у Галичині, яка входила до складу Австро-Угорської імперії, займалося страхуванням рухомого і нерухомого майна від пошкодження чи знищення вогнем. Не підлягали страхуванню фабрики, склади виробів, яким

загрожувала надзвичайна небезпека, гроші, цінні папери та інші предмети, вартість яких не можна було визначити.

У 1911 р. на Буковині було створено «Товариство взаємного страхування життя і пенсій «Карпатія». Після проєднання західноукраїнської земель до Польщі, Міністерство фінансів Польщі у 1920 р. заснувало окремий орган, що здійснював контроль за страховими організаціями, та визначав форму їх компетенції.

Що стосується організації страхової справи після Жовтневої революції 1917 року, то декретами радянської влади на тривалий період була введена державна монополія на всі види і форми страхування, приватні страхові товариства були скасовані.

Об'єктивні передумови до демонополізації страхового ринку в Україні виникли у зв'язку із законом про «Кооперацію», прийнятим Верховною Радою СРСР 26 травня 1988 р., в якому передбачалася можливість створення кооперативних страхових установ. У цей період почали створюватися перші альтернативні системи Держстраху СРСР як страхові організації (АСКО, «Прогрес», «Оранта» та інші) і цей процес отримав логічне продовження у зв'язку із затвердженням Радою Міністрів СРСР «Положення про акціонерні товариства з обмеженою відповідальністю», а потім прийняттям Закону України «Про страхування» (1992 р.), коли утворення нових страхових компаній прийняло масовий характер.

13.2. Сутність та економічний зміст страхування

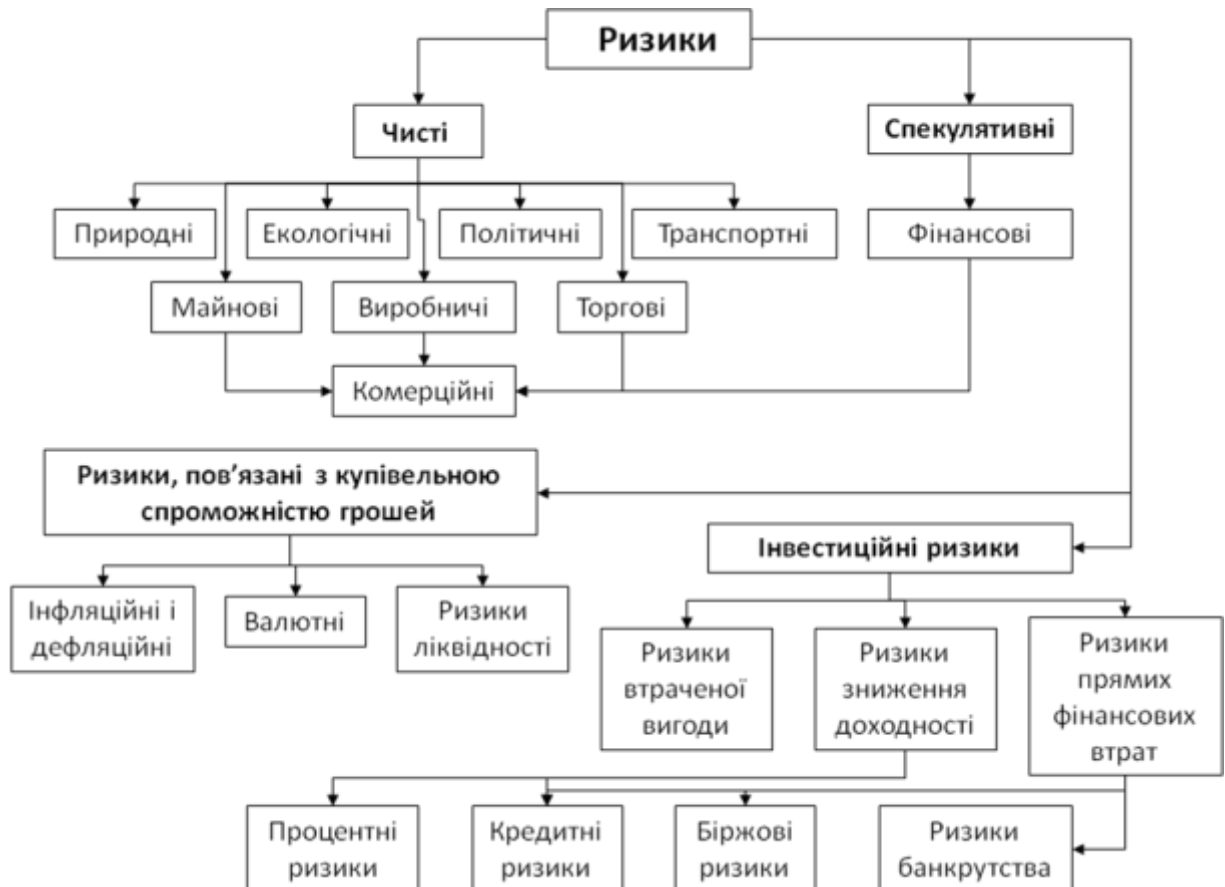
Страхування з моменту його зародження поступово оформилося в ефективний спосіб відшкодування шкоди, завданої власнику матеріальних цінностей внаслідок надзвичайних подій, таких як: стихійні лиха, аварії, пожежі, землетруси, падіж худоби, пограбування тощо, які були у всі часи, при всіх системах устрою людського суспільства.

Перераховані події, що носять надзвичайний характер, порушують нормальний перебіг життя людини, відрізняються своєю непередбаченістю, раптовістю. Іншими словами, життя людей, належне їм майно, матеріальні цінності

в процесі виробничої, соціальної, політичної та культурної діяльності постійно піддаються ризику бути частково або повністю втраченими.

Існуюча література дає безліч трактувань основного поняття страхування – ризику. Так, у словнику Вебстера «ризик» визначається як «небезпека, можливість збитку або шкоди». У словнику Ожегова «ризик» трактується як «можливість небезпеки» або як «дії на удачу в надії на щасливий випадок». На *рис.10.1* представлена класифікація ризиків.

Рис.10.1. Класифікаційна система ризиків.

В економічній літературі також широко поширена думка про ризик як про можливість небезпеки або невдачі. Можна виділити декілька найбільш поширених визначень:

- ризик – це подія, яка може відбутися або не відбутися, або це подія з розрахунком на щасливий випадок;
- ризик – це можлива небезпека втрат, що впливає зі специфіки тих чи інших явищ природи і видів діяльності індивідуума людського суспільства;

- ризик – це ймовірність (загрози) втрати господарюючим суб'єктом частини своїх ресурсів, недоотримання доходів або появи додаткових витрат у результаті здійснення певної виробничої і фінансової діяльності.

Історичний досвід розвитку суспільного виробництва дозволив зробити висновок про випадковий характер настання надзвичайних подій і нерівномірності нанесення збитку в процесі реалізації конкретного ризику. У результаті, людство для того, щоб захистити себе від згубного впливу в економічному відношенні, створило особливий спосіб боротьби з різного роду небезпеками, відомий під ім'ям «страхування».

Страховання виступає як сукупність особливих замкнених перерозподільних відносин між його учасниками з приводу формування за рахунок грошових внесків цільового страхового фонду, призначеного для відшкодування можливого надзвичайного та іншого збитку господарюючим суб'єктам або для надання грошової допомоги населенню. Як і будь-яка економічна категорія, страхування виконує певні функції (рис. 10.2).

Рис. 10.2. Функції страхування.

Страховання, будучи категорією розподілу, характеризує певні виробничі відносини, що виникають у зв'язку з формуванням і використанням страхового фонду.

Страховий фонд є резервом грошових або матеріальних засобів, що формується за рахунок внесків страхувальників, який перебуває в оперативно-організаційному управлінні у страховика. У більш широкому економічному сенсі до страхових фондів відносять резервний фонд Кабінету Міністрів України (державний централізований страховий фонд), фонд страховика, резервні фонди суб'єкта господарювання (фонд комерційного ризику, страховий фонд), які утворюються в процесі самострахування.

Метою створення резервних бюджетних фондів є здійснення непередбачувальних видатків, які не мають постійного характеру і не можуть бути враховані під час складання проекту відповідного бюджету. У складі Державного бюджету України обов'язково створюється резервний фонд Кабінету Міністрів України в централізованому порядку за рахунок загальнодержавних ресурсів і формується як у натуральній, так і грошовій формі. Завданням даного фонду є відшкодування збитків від стихійних лих і великомасштабних аварій.

Страховий фонд страховика створюється за рахунок великого кола його учасників, які виступають як страхувальники. Формування фонду відбувається у децентралізованому порядку, оскільки страхові внески сплачуються кожним страхувальником відокремлено. Він має лише грошову форму. При цьому збиток одного страхувальника розподіляється між усіма учасниками створення страхового фонду, що призводить до великої маневреності страхового фонду і прискоренню оборотності страхових резервів. Страховий фонд є обов'язковим елементом суспільного відтворення. Його створення обумовлене страховими інтересами.

Таким чином, страхування через властиву йому розподільну функцію сприяє безперервності суспільного відтворення на всіх його стадіях.

Ризикова функція страхування виявляється у відшкодуванні ризику. В рамках дії цієї функції відбувається перерозподіл грошової форми вартості між учасниками страхування у зв'язку з наслідками випадкових страхових подій. Ризикова функція страхування є головною, так як страховий ризик, як ймовірність шкоди, безпосередньо пов'язаний з основним призначенням страхування щодо відшкодуванню матеріального збитку потерпілих.

Призначенням попереджувальної функції страхування є фінансування за рахунок коштів страхового фонду заходів щодо зменшення страхового ризику.

Ощадна функція страхування полягає у тому, що за допомогою страхування зберігаються грошові суми на дожиття. Це заощадження викликане потребою в страховому захисті щодо досягнення сімейного достатку.

Концентруючи величезні фінансові ресурси у формі створюваних страхових фондів, страхування є одним з найбільш значних джерел інвестиційних ресурсів, що сприяє, у свою чергу, розвитку виробництва та економіки і означає реалізацію інвестиційної функції страхування.

Функція *соціального захисту* населення реалізується шляхом створення та функціонування спеціальних страхових фондів, що формуються державою або страховими компаніями.

Контрольна функція страхування виявляється у контролі за строго цільовим формуванням і використанням страхового фонду.

Розвинена система страхування також звільняє державу від додаткових витрат, викликаних несприятливими подіями, необхідність компенсації яких в іншому випадку лягла б на бюджети: державний, суб'єктів РФ, муніципальний.

Класифікація страхування – це систематизована угруповання однорідних, підпорядкованих понять у галузі страхування.

13.3. Класифікація страхування

Найбільш рання з відомих класифікацій страхування передбачає поділ страхових відносин за історичною ознакою, тобто в залежності від часу появи і становлення того чи іншого виду страхування:

- морське – XV ст.;
- особисте (тонтіка) – XVI ст.;
- майнове (від вогню) – XVII ст.;
- відповідальність роботодавця – XIX ст.;
- від нещасних випадків, крадіжок тощо.

З практичної точки зору необхідність класифікації страхування зумовлюється:

- 1) розмаїттям об'єктів, що підлягають страхуванню;
- 2) відмінностями в обсягах страхової відповідальності;
- 3) відмінністю в категоріях страхувальників.

Основна мета класифікації страхування – розподіл всієї сукупності страхових відносин на ієрархічно взаємопов'язані ланки. Як правило, всі ланки в класифікації розташовуються таким чином, щоб кожна наступна ланка була частиною попередньої.

В основі класифікації страхування на галузі лежать принципові розходження в об'єктах страхування. Відповідно до цього всю сукупність страхових відносин можна підрозділити на чотири галузі (рис.10.3).

Рис.10.3. Галузі страхування

У майновому страхуванні в якості об'єктів виступають матеріальні цінності; при особистому страхуванні громадян – їхнє життя, здоров'я і працездатність. В страхуванні відповідальності в якості об'єктів виступає відповідальність страхувальника за законом перед третіми особами (фізичними і юридичними), яким може бути завдано шкоди (втрати) внаслідок якої-небудь дії або бездіяльності страхувальника. Об'єктами страхування підприємницьких ризиків є потенційно можливі втрати доходів страхувальника, наприклад, збиток від простоїв підприємства, упущена вигода по невдалим угодам, ризик впровадження нової техніки і т.п.

Класифікація за галузями не дозволяє виявити ті конкретні страхові інтереси страхувальника, які дають можливість проводити страхування. Для подальшої конкретизації цих інтересів необхідно виділення з кожної галузі – підгалузей і видів страхування. Майнове страхування поділяється на декілька підгалузей, головним чином, в залежності від категорій страхувальників (рис.10.4):

Рис.10.4. Класифікація майнового страхування за підгалуззями і видами страхування.

- страхування промислових підприємств, кооперативних і громадських організацій;
- страхування аграрних підприємств і фермерських господарств;
- транспортне страхування вантажів;
- майнове страхування громадян.

До підгалузей особистого страхування (рис.10.5) відносяться:

- страхування життя;
- страхування від нещасних випадків;
- медичне страхування (страхування здоров'я).

Рис.10.5. Класифікація особистого страхування за підгалуззями та видами страхування

Щодо страхування відповідальності до підгалуззей і видів страхування відносяться:

- страхування цивільної відповідальності;
- страхування професійної відповідальності (рис.10.6).

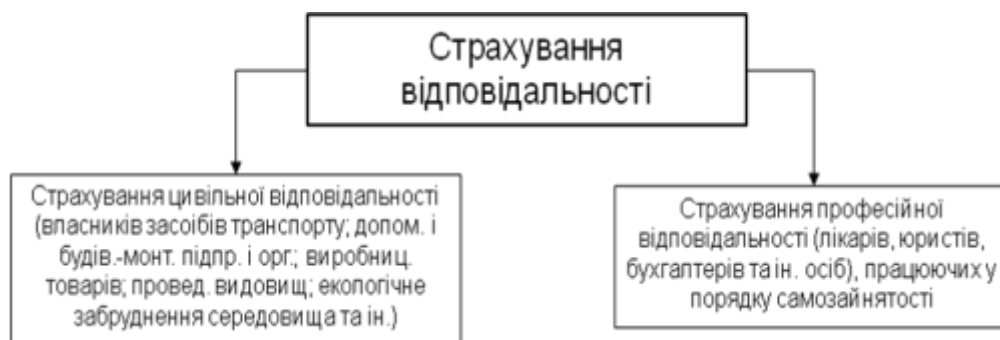

Рис.10.6. Класифікація страхової відповідальності за підгалуззями.

У страхуванні підприємницької діяльності розрізняють дві підгалуззі (рис.10.7):

- страхування підприємницьких ризиків;
- страхування фінансових ризиків.

Для вступу страхувальника зі страховиком у страхові відносини перераховані підгалуззі поділяються ще на види (іноді підвиди) і страхові події. В процесі поділу галузей на види створюються умови для виявлення предмету страхування, обсягу

відповідальності і розрахунку відповідних тарифних ставок. У практиці страхової роботи вид страхування проявляється у повному обсязі при виплатах страхового відшкодування або страхових сум, оскільки саме виплата найбільш точно відповідає видам страхування.

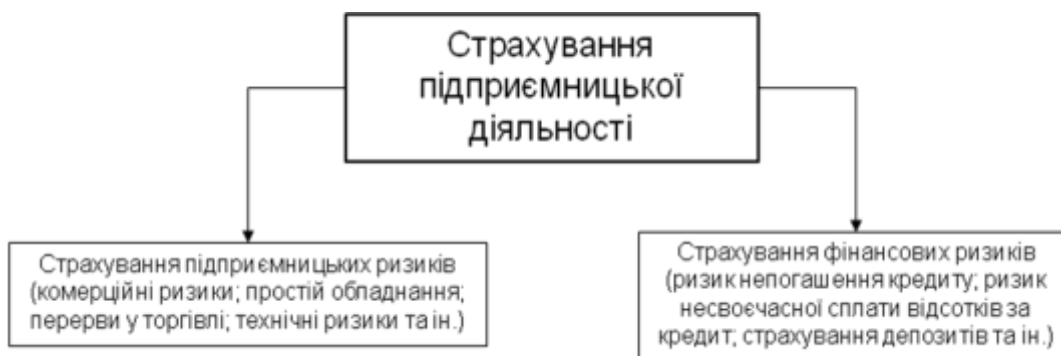

Рис.10.7. Класифікація страхування підприємницької діяльності за підгалузями.

Всі ланки класифікації охоплюють дві форми прояву страхування – обов'язкову і добровільну, оптимальне поєднання яких дозволяє сформуванню системи видів страхування, що забезпечує універсальний обсяг страхового захисту суспільного виробництва і населення. Обов'язкове та добровільне страхування реалізуються через специфічні принципи (таблиця 10.1).

Таблиця 10.1.

Принципи здійснення форм страхування

Вид страхування	
обов'язкове	добровільне
Законодавча основа регламентує різновиди, умови і порядок.	Страхування, порядок встановлення тарифних ставок,
Умови і порядок страхування, порядок встановлення тарифних ставок, періодичність сплати страхових внесків, права і обов'язки сторін.	періодичність сплати страхових внесків, права та обов'язки сторін регулюються договором страхування, але в рамках законодавства.
Автоматичний характер здійснення (без подання заяви)	Страхування починається тільки після подачі заяви страхувальником
Незалежність страхування від сплати страхових внесків	Обов'язок плати внесків; припинення тривалості дії страхування в результаті несплати страхового внеску
Безстроковість страхування	Обмеження тривалості страхування терміном, зазначеним у договорі страхування

Нормування страхового забезпечення	Ненормоване страхове забезпечення
Суцільний охоплення об'єктів страхування, зазначених у законі	Будь охоплення об'єктів страховим захистом (суцільний, вибірковою)
Незалежність страхового забезпечення від бажання і платоспроможності страхувальника	Залежність страхового забезпечення від бажання і платоспроможності страхувальника

13.4. Загальна характеристика страхового ринку

Страховий ринок являє собою соціально-економічне середовище, певну сферу економічних відносин, де об'єктом купівлі-продажу виступає страхова послуга, формується попит і пропозиція на неї. Об'єктивна основа розвитку страхового ринку – необхідність забезпечення безперервності відтворювального процесу шляхом надання грошової допомоги потерпілим у разі непередбачених несприятливих обставин. Страховий ринок можна розглядати також як форму організації грошових відносин з формування та розподілу страхового фонду для забезпечення страхового захисту суспільства, як сукупність страхових організацій (страховиків), які беруть участь у наданні відповідних послуг.

Обов'язковою умовою існування страхового ринку є наявність суспільної потреби на страхові послуги та наявність страховиків, здатних задовольнити ці потреби. Перехід вітчизняної економіки до ринку істотно змінює роль і місце страховика в системі економічних відносин. Страхові компанії перетворюються в повноправних суб'єктів господарського життя.

Функціонуючий страховий ринок являє собою складну, інтегровану систему, що включає різні структурні ланки (*рис.10.8*). Первинна ланка страхового ринку – страхове товариство або страхова компанія. Саме тут здійснюється процес формування і використання страхового фонду, формуються одні і з'являються інші економічні відносини, переплітаються особисті, групові, колективні інтереси.

Склад учасників сучасного страхового ринку можна згрупувати в три групи: продавці (страховики і перестраховики); покупці (страхувальники); посередники та інші учасники страхового ринку.

Рис.10.8. Загальна структура страхового ринку.

Страховик – юридична особа, яка має ліцензію на здійснення страхової діяльності, що приймає на себе за договором страхування за певну винагороду (страхову премію) зобов'язання відшкодувати страхувальнику або іншій особі, на користь якої укладено страхування, збитки, виникли в результаті настання страхових випадків, обумовлених у договорі, або виплатити страхову суму.

Перестраховання (страхування страховиків) – це вторинне, третинне і т.п. розміщення ризику, яке оформляється договором перестраховання тільки між страховиками.

Перестраховик – страховик, що приймає на себе певну частину зобов'язань іншого страховика щодо здійснення страхової виплати.

Страхувальник – фізична або юридична особа, яка є стороною в договорі страхування, яка сплачує страхову премію та має право за законом або в силу договору отримати при настанні страхового випадку відшкодування в межах застрахованої відповідальності або страхової суми, обумовленої в договорі. Страхувальник може укласти його як на свою користь, так і на користь іншої особи.

До посередників та інших учасників страхового ринку відносяться: агенти, брокери, консультанти, оцінювачі, актуарії, аудиторі.

Чинне законодавство України визначає страхових агентів як осіб, через яких страховики можуть здійснювати страхову діяльність.

Страхові агенти – фізичні або юридичні особи, що діють від імені страховика і за його дорученням відповідно до наданих страховою компанією повноваженнями.

Діяльність страхових агентів регламентується умовами трудового договору або угоди зі страховою компанією і Правилами страхування. Страховий агент може представляти одну або кілька страхових компаній і за умовами договору з ними діє тільки від імені цих компаній.

Основні функції страхового агента:

- підготовча робота, оформлення документів і укладання договорів страхування;
- надання страховиками інформації про страхову компанію;
- консультування страхувальників у питаннях страхування, здійснюваного страховою компанією, роз'яснення можливостей укладання договору страхування з різними умовами і допомога у виборі оптимального варіанту договору з метою максимального покриття ризику та мінімізації витрат страхувальників щодо відновлення збитків;
- надання страховику точної інформації про прийняті від страхувальника ризику з метою регулювання тарифів;
- обслуговування страхувальника за страховим договором після його укладення;
- в окремих випадках – виплата страхового відшкодування (у межах встановлених лімітів).

Страхові брокери – юридичні або фізичні особи, зареєстровані в установленому порядку як підприємці, що здійснюють посередницьку діяльність щодо страхування від свого імені на підставі доручення страхувальника (у прямому страхуванні) або страховика (при перестрахованні).

Актuariй – спеціаліст в галузі математичної статистики і теорії ймовірності, що професійно займається розрахунками тарифів, резервів і зобов'язань у страховій організації.

Ринкова економіка ґрунтується на свободі вибору громадян. У принципі кожен може вирішити сам, як йому вчинити. Людина може вільно витратити свої доходи і самостійно вирішувати, яку їх частину спрямувати на споживання, а яку – на накопичення. Крім того, людині надається свобода укладення угод з іншими людьми. Все це враховує страховий ринок, пропонуючи широкий набір страхових послуг.

Питання для самоконтролю:

1. Які суттєві ознаки характеризують специфічність категорії страхування?
2. У чому економічна сутність страхування?
3. Які функції властиві страхуванню?
4. Хто є суб'єктами страхування?
5. Що включають страхові відносини?
6. У яких формах створюються страхові фонди?
7. У чому полягає сутність самострахування?
8. Яким чином здійснюється централізоване страхове забезпечення?
9. Як формуються колективні страхові фонди?
10. В яких формах може проводитись страхування?
11. Як класифікується страхування залежно від об'єктів страхових відносин?
12. Що виступає об'єктом страхування в особистому і медичному страхуванні?

Розділ 14. ФІНАНСОВИЙ РИНОК

14.1. Фінансовий ринок, як економічна категорія, його суспільне призначення

14.2. Професійна діяльність на ринку цінних паперів: основні поняття

14.3. Роль і сутність фондової біржі

14.4. Регулювання професійної діяльності на ринку цінних паперів

Основні терміни та визначення: фінансовий ринок; ринок банківських позик; ринок цінних паперів; фондовий ринок; грошовий ринок; валютний ринок; ринок деривативів; первинний і вторинний ринок; організований і неорганізований фінансовий ринок; біржовий і позабіржовий фінансовий ринок; фінансові інструменти; цінні папери; акція; облігація; вексель; опціон; ф'ючерс; варант; депозитний сертифікат; інвестиційний сертифікат; капіталізація цінних паперів; курс валют; процентні ставки; курс цінних паперів; хеджування; диверсифікація; емітенти, інвестори; професійні учасники ринку цінних паперів; депозитарії; реєстратори; фондові і валютні біржі; компанії з управління активами; ринок фінансових послуг; фінансове посередництво; фінансовий консалтинг; аудит; лізинг; факторинг.

14.1. Фінансовий ринок, як економічна категорія, його суспільне призначення

Фінансовий ринок – складова фінансової системи держави.

В умовах ринкового господарства формування і ефективного використання фінансових ресурсів забезпечується за допомогою фінансового ринку. Він виступає формою організації руху грошових коштів в національному господарстві і функціонує як:

- Ринок цінних паперів (фондовий ринок);
- Ринок позикового капіталу.

Об'єктивна передумова функціонування фінансового ринку полягає у диспропорції потреб у фінансових ресурсах суб'єктів господарювання і джерелах їх задоволення. На практиці вільні грошові кошти можуть бути у одних власників, а інвестиційні потреби виникають у інших суб'єктів ринку. Для мобілізації тимчасово вільних грошових засобів і раціонального їх використання призначений фінансовий ринок, який виступає посередником у русі грошових ресурсів від власника до споживача.

Власниками являються юридичні особи і громадяни (населення), які нагромадили у себе грошові засоби для майбутнього інвестування (вкладення) у фінансові і капітальні активи. Приватні особи (домогосподарства) здійснюють вклади або безпосередньо (індивідуальним способом), або через фінансових посередників (фінансово-кредитні інститути).

Роль позичальників виконують суб'єкти господарювання, які вкладають отриманні від фінансового ринку грошові засоби у різних об'єктах підприємницької діяльності (наприклад у розширення виробництва товарів і послуг, в нерухомість і т.п.) з метою отримання потенціального доходу (прибутку).

Функціонування фінансового ринку нерозривно пов'язане із наявністю в національній економіці реальних власників, які володіють повною господарською самостійністю і відповідальністю за кінцевий фінансовий результат. Тільки такі незалежні власники укладають на фінансовому ринку комерційні угоди, вкладають гроші у фінансові інструменти (цінні папери).

Фінансовий ринок є поняттям узагальненим, на практиці воно характеризує систему окремих видів фінансових ринків з різноманітними сегментами.

Сегментація фінансового ринку процес цілеспрямованого поділу його вивів на індивідуальні сегменти залежно від характеру фінансових інструментів, які обертаються на ринку. Це пояснюється тим, що саме фінансовий актив визначає зміст поняття «фінансовий ринок». Окремі сегменти фінансового ринку на ньому обертаються.

- 1) Ринок грошей – короткострокові платіжні засоби терміном обертання до одного року (чеки, векселі, платіжні доручення, акредитиви та ін.)

2) Кредитний ринок – позикового капіталу коротко та довгострокових банківських кредитів.

3) Фондовий ринок – ринок цінних паперів.

Слід зауважити, що останній із них власне і являється фінансовим ринком у вузькому значенні. Таким чином, фінансовий ринок це сукупність фінансових інструментів, які направляють грошові потоки від власників (інвесторів) до позичальників (емітентів) за допомогою фінансових інструментів – цінних паперів.

Часто фінансовий ринок поділять на два елементи – грошовий ринок і ринок капіталу.

Суспільне призначення фінансового ринку:

- Переміщення фінансових ресурсів у часі і просторі між галузями економіки, сферами бізнесу регіонами;
- Безперервність розрахунків між учасниками ринку по купівлі – продажу фінансових активів;
- Консолідація фінансових ресурсів на пріоритетних напрямках підприємницької діяльності;
- Цінова і інша інформація, яка дає можливість здійснювати операції з цінними паперами в різних галузях національної економіки;
- Найбільш ефективні методи управління фінансовими ризиками (страхування, самострахування, хеджування, лімітування та інше).

Фінансовий ринок багатогранний, але предметів купівлі-продажу два: 1) фінансові активи, які обмінюються на гроші; 2) грошові кошти, які призначені для придбання цінних паперів.

Економічна природа фінансового ринку найбільш повно розкривається у його функціях:

- 1) Реалізація вартості і споживчої вартості закладається в фінансових активах;
- 2) Організація процесу доведення фінансових активів до споживачів (вкладників і інвесторів);
- 3) Фінансове забезпечення процесу інвестування (вкладення капіталу);
- 4) Вплив на грошовий обіг в країні.

В процесі виконання фінансовим ринком першої функції здійснюється рух вартості ВВП, який проявляється через обмін: грошові кошти обмінюються на фінансові активи, а при реструктуризації фінансового портфеля цінні папери продають в обмін на гроші.

Реалізація фінансових активів означає замінення першопочаткових інвестицій і отримання інвестором додаткового доходу у формі прибутку.

Друга функція фінансового ринку проявляється у створенні мережі різних інститутів по реалізації цінних паперів: банків, фондових бірж, інвестиційних фондів і інше – і відповідно сприятливих умов для обміну грошових коштів інвесторів в фінансові активи.

Зміст третьої функції полягає в акумулюванні грошових засобів у інвесторів (вкладників) для придбання фінансових активів. Процес заощадження фінансових ресурсів включає в себе як процес нагромадження власного капіталу так і залучення його посередництвом позики, в найм (інвестиційний аналіз).

Зміст четвертої функції полягає у створенні необхідних умов для безперервного руху грошей в процесі здійснення платежів (замість бартерного обміну і взаємозаліків) і регулювання грошової маси в обігу. Через дану функцію на фінансовому ринку реалізується грошова політика держави через вилучення частини грошової маси із обігу і розміщення її в цінні папери. Від стійкості грошового обігу залежить і стабільність фінансового ринку.

14.2. Професійна діяльність на ринку цінних паперів: основні поняття

Згідно з Федеральним законом «Про ринок цінних паперів», непрофесійний інвестор може здійснювати операції на організованому ринку тільки за допомогою професійного учасника ринку цінних паперів (профучасники), що виступає або в ролі брокера, або в ролі довірчого керуючого. В якості професійних учасників ринку цінних паперів здійснюють операції, як комерційні банки, так і інвестиційні компанії. Таким чином, всі інші інвестори мають право здійснювати операції тільки за допомогою цих професійних учасників. Навіть у випадку інтернет-трейдингу

заявка інвестора спочатку потрапляє в торгову систему брокера, а звідти вже безпосередньо на торговельний майданчик.

Професійний учасник ринку цінних паперів, що здійснює дилерську діяльність, іменується дилером. Дилером може бути тільки юридична особа, що є комерційною організацією.

Дилерською діяльністю визнається укладання угод купівлі-продажу цінних паперів від свого імені і за свій рахунок шляхом публічного оголошення цін купівлі та / або продажу певних цінних паперів із зобов'язанням покупки і / або продажу цих цінних паперів за оголошеними особами, здійснюють таку діяльність, цінами. Саме тому перед укладанням угоди йому необхідно сім разів подумати.

У Росії більшість професійних учасників ринку входять до Національної асоціації учасників фондового ринку (НАУФОР), головним завданням якої є забезпечення умов професійної діяльності учасників фондового ринку Росії, а також встановлення та контроль за дотриманням стандартів професійної етики на цьому ринку, захист інтересів інвесторів і встановлення правил і стандартів проведення операцій з цінними паперами. Іншою великою саморегулюючою організацією профучасників є «Національна фондова асоціація» (НФА) з аналогічними завданнями. Очевидно, різниця між ними і полягає в тому, що перша, в основному, орієнтована на інвестиційні компанії, а друга - на комерційні банки.

Таким чином, професійні учасники відносно приватних інвесторів представляють собою фінансових посередників, які можуть надавати такі види послуг:

- Брокерське обслуговування за певну комісійну винагороду за договором доручення, комісії, агентським (або видається довіреність на вчинення правочинів) здійснюється купівля-продаж цінних паперів від імені та за рахунок клієнта.
- Довірче управління, частіше, заздалегідь встановлений винагороду у вигляді відсотка від отриманого доходу (управління активами, переданими профучасниками, але при цьому право власності залишається за власником активів).
- Управління у вигляді брокерського інвестиційного рахунку (БІС) - пропозиція

комплексного набору послуг для інвестора, що має цільове призначення: тільки для інвестиційної діяльності та його обслуговування супроводжується інформаційної та консультаційної підтримкою. Тут передбачається можливість винагороди фінансового посередника як у вигляді відсотка від обсягу угод, так і у вигляді відсотка від отриманого доходу.

У рамках управління кожний із профучасників може пропонувати різний набір конкурентних послуг: кредитування (цінними паперами та грошовими ресурсами), надання аналітичних матеріалів, інформаційна підтримка, індивідуальні консультаційні послуги, надання терміналу в дилінговому залі, послуги інтернет-трейдингу та ін.

Приватний інвестор має право самостійно обирати свого фінансового посередника між інвестиційними компаніями та комерційними банками на підставі оптимального набору послуг і конкурентного відсотка винагороди профучасникам. Інвестор, щоб уникнути додаткових ризиків, повинен отримати у професійного учасника ринку цінних паперів інформацію про наявність відповідної ліцензії, копії його статутних документів, інформацію, про його фінансове становище (балансовий звіт), про його участь на різних майданчиках організованого ринку цінних паперів, про його членство в саморегульовані організації. Якщо приватний інвестор планує здійснювати вкладення за договором про довірче управління, то необхідно вимагати відкриті відомості про роботу посередника як довірчого керуючого.

Варто зауважити, що здійснення операцій через офіційного посередника з інвестиційними інструментами, які регулюються ФСФР та пройшли державну реєстрацію, ще не означає ефективних і надприбуткових угод на фондовому ринку. Дані кроки дозволяють тільки застрахувати себе від взаємин з шахрайськими організаціями.

Отже, інвестиційні компанії дають можливість приватним і корпоративним інвесторам акумулювати кошти з метою їх подальшого інвестування в інструменти фондового ринку і відрізняються від банків набором послуг, що надаються клієнтам. Інвестиційні компанії здійснюють весь комплекс послуг на вітчизняному і зарубіжних фондових ринках (брокерське і депозитарне обслуговування, управління активами, обслуговування емісії цінних паперів, інвестиційні консультації). У поле

їхньої діяльності входять всі сегменти ринку цінних паперів (державні цінні папери, акції та облигації російських та іноземних компаній, похідні фінансові інструменти). Професійне управління активами звільняє клієнта-інвестора від ухвалення рішення на купівлю та продаж, ведення бухгалтерського обліку всіх операцій.

Комерційні банки, що мають ліцензію на право роботи з цінними паперами (у тому числі інвестиційні банки), є найбільш значними учасниками фондового ринку, оскільки мають в своєму розпорядженні дуже великі грошові ресурси і мають чималі можливості в порівнянні з іншими фінансовими інститутами перерозподіляти інвестиційні ризики. Комерційні банки також мають розгалужену власну інфраструктуру, до якої можуть входити керівники компанії фондів; брокерські компанії; фонди, що працюють на валютному ринку; підрозділи, зайняті управлінням активами тощо.

Оскільки акції російських компаній випускаються у вигляді іменних цінних паперів, що існують у бездокументарній формі, у вигляді записів за рахунками в депозитарії, тому для забезпечення обігу акцій використовується складна багатоступінчаста система, що складається з депозитаріїв, клірингових центрів і номінальних власників цінних паперів.

Депозитарії надають послуги зі зберігання сертифікатів цінних паперів, а також з обліку та переходу прав на цінні папери. Приватний інвестор, що здійснює покупку цінних паперів, повинен відкрити рахунок «ДЕПО» для переведення на нього придбаних цінних паперів. Деякі професійні учасники, маючи ліцензію на здійснення депозитарної діяльності, можуть пропонувати своїм клієнтам і послуги депозитарію. Депозитарій виконує роль сховища цінних паперів. Депозитарій здійснює операції з обліку та переводу прав на цінні папери за винагороду – депозитарний збір.

Клірингові компанії надають послуги з визначення взаємних грошових зобов'язань після здійснення операцій на організованому ринку цінних паперів, тобто обслуговують операції на торгових майданчиках. Клірингова система, яка функціонує в складі торгової системи, забезпечує перерахування акцій з рахунку продавця на рахунок покупця і переказ грошей з рахунку покупця на рахунок продавця.

Номінальний утримувач – це компанія, що надає свій рахунок у депозитарії для зберігання цінних паперів іншим учасникам ринку. Це дозволяє вам не відкривати окремий рахунок власника цінних паперів у депозитарії, та істотно спрощує для вас процедуру проведення угод купівлі-продажу акцій. При цьому саме ви, а не номінальний утримувач, є для депозитарію власником куплених вами акцій, з усіма правами і обов'язками власника цінних паперів.

На фондовому ринку Росії прийнята наступна схема: відкривши інвестиційний рахунок у брокера, клієнт одночасно дає цьому брокеру повноваження на ведення їм рахунку номінального утримання. Купуючи для клієнта акції, брокер зараховує їх на свій рахунок номінального утримувача в депозитарії або клірингової палаті, які також одночасно підпадають під облік на окремому субрахунку, що належить клієнтові. Це дає клієнтові право на отримання дивідендів по цих акціях, участь у зборах акціонерів і т.п. При продажу клієнтом акцій брокер перерахує продані акції на рахунок нового власника або рахунок номінального утримувача іншого брокера, а в разі, якщо покупець його ж клієнт, проведе відповідну операцію переказу цінних паперів всередині свого рахунку номінального утримання, з субрахунків одного клієнта – на субрахунок іншого. Про всі зміни стану рахунку номінального утримання брокер повідомляє депозитарієві, який зберігає всю інформацію про власників цінних паперів. Така система дає гарантію прав власності власникам цінних паперів і дозволяє значно прискорити обіг цінних паперів у ринковій торгівлі.

14.3. Роль і сутність фондової біржі

Такі відомі біржі, як Лондонська, Нью-Йоркська і Філадельфійська, ведуть свою історію з кінця XVIII століття, коли брокери і джобери (так називали дилерів, що здійснюють угоди за свій рахунок), які торгували цінними паперами, впорядкували свою діяльність і надали їй офіційного статусу. Учасники Філадельфійської, першої фондової біржі в США, спочатку усамітнювалися для укладання угод, однак на Лондонській фондовій біржі, походження якої пов'язано з кав'ярнями, торгівля велася в колоритному і галасливому залі.

Фондові біржі є в більшості столиць світу, і Ви, напевно, вже добре знаєте багато хто з них, включаючи й російські біржі, таку, наприклад, як Московська міжбанківська валютна біржа (ММВБ).

Головне завдання фондової біржі – підтримка високої ліквідності ринку. Ліквідний ринок характеризується частими угодами, вузьким розривом між цінами продавця і покупця і невеликими коливаннями в ціні від угоди до угоди.

Найважливіша функція фондової біржі – забезпечення безпечного середовища для проведення угод учасниками ринку відповідно до чинного законодавства, а також власними процедурами торгівлі і правилами. У деяких випадках операції здійснюються в торговому майданчику біржі, але, як правило, операції проводяться за допомогою розташованих на біржі або віддалених електронних системах.

Біржі, крім того, виконують такі функції:

- здійснюють лістинг цінних паперів, що забезпечує відповідність емітентів біржовим критеріям;
- забезпечують реальні можливості для розрахунків по операціях.

На кожній фондовій біржі діють свої правила і процедури лістингу (вимоги до компаній і акцій). Якщо організація не має біржового лістингу в результаті недостатньої капіталізації або тому, що вона хоче обмежити число акціонерів, її акції можуть звертатися на позабіржовому ринку.

Коли організація вперше розміщує шляхом відкритої підписки цінні папери, акції, в тому числі на торгах фондових бірж, говорять про первинне публічне розміщення акцій (IPO).

На більшості бірж акції класифікуються за їх ліквідністю, тобто по тому, наскільки легко вони можуть бути куплені і продані. Звичайно чим більше організація, тим більше інвесторів купує і продає її акції. Організації цієї категорії іноді називають «блакитними фішками» (blue chips) за аналогією з найбільш дорогими фішками при грі в покер.

Перший індекс, розрахований у 1884 році, представляв собою середню ціну 11 акцій. Він отримав назву «залізничний індекс», оскільки 9 з 11 акцій були випущені залізничними компаніями. До 1896 року Доу ввів середній промисловий індекс, який визначався як середнє арифметичне цін на 12 акцій. У 1928 році число акцій,

що використовуються для розрахунку індексу, було збільшено до 30, яким воно залишається і в даний час.

Існує цілий ряд причин, по яких покупці і продавці акцій відмовляються від прямих угод і вважають за краще користуватися послугами брокерів:

- процес отримання кращих котирувань для торгівлі у різних фінансових центрах може бути занадто ємним за часом і дорогим для індивідуальних інвесторів;
- часто покупці і продавці хочуть зберегти анонімність при веденні переговорів щодо цін.

14.4. Регулювання професійної діяльності на ринку цінних паперів

Історично багато фондових бірж починали свою роботу в таких громадських місцях, як кав'ярні, оскільки спеціальних будівель для них не існувало. У той час правил ведення торгівлі було небагато. Поступово біржова торгівля ставала все більш упорядкованою і була перенесена в спеціально побудовані будівлі. Біржі також встановили свої власні правила та інструкції. Трохи пізніше були створені державні агентства і міжнародні органи, покликані контролювати і регулювати діяльність різних фінансових ринків.

Відмінності законодавчого регулювання пов'язані в основному з історичними особливостями становлення і розвитку фондових бірж і ринку цінних паперів, а також з особливостями банківського законодавства відповідних країн. Проте в даний час в результаті розвитку інтеграційних процесів в економіці промислово розвинених країн намічаються тенденції до уніфікації загальних правил діяльності фондових бірж.

Мета регулювання полягає в забезпеченні фінансової безпеки учасників і стандартизації процедур. Зокрема, регулювання ринків спрямовано на:

- захист інвесторів, особливо індивідуальних;
- забезпечення безперебійного і ефективного функціонування ринків;
- мінімізацію впливу несприятливої ринкової кон'юнктури на економіку в цілому;
- заохочення конкуренції;

- запобігання недобросовісної практики.

Більшість регулюючих органів орієнтується саме на ці широкі цілі. Найчастіше увагу звертають на дві області – розкриття фінансової інформації й «внутрішню торгівлю». Під внутрішньою торгівлею розуміється ситуація, коли учасник ринку має доступ до важливої ринкової інформації, наприклад, знає про плани поглинання компанії, які невідомі широкому загалу, і використовує її для одержання прибутку.

Уряди більшості країн здійснюють регулювання ринків через цілий ряд органів.

У Росії основним державним органом, який здійснює регулювання ринку цінних паперів, є Федеральна служба з фінансових ринків Російської Федерації (ФСФР РФ). Згідно з Постановою Уряду РФ № 317 від 30.06.2004 року ФСФР – федеральний орган виконавчої влади, який здійснює функцію з прийняття нормативних актів, контролю і нагляду у сфері фінансових ринків (за винятком страхової, банківської та аудиторської діяльності). ФСФР регулює обіг емісійних цінних паперів, до яких відносяться акції, облігації, опціони емітента та російські депозитарні розписки. Інші фінансові інструменти регулюються або спеціальними законодавчими актами, або підзаконними документами.

ФСФР здійснює свою діяльність безпосередньо та через свої територіальні органи.

На сайті ФСФР (www.fcsm.ru) можна ознайомитися з поточною інформацією про стан законодавчої бази правового регулювання російського ринку цінних паперів, видачу та відкликання ліцензій у професійних учасників ринку.

Діяльність на фінансових ринках, укладення угод з фінансовими інструментами, управління портфелем цінних паперів в інтересах клієнта вимагають професіоналізму, відповідальності та дисципліни. Робота на фінансових ринках, біржах завжди вважалася шанованою, престижною і перспективною професією. Однак і серед непрофесіоналів ринку є високоінтелектуальні, самовмотивовані люди, які здатні самотійно вчитися і бажають долучитися до світу фінансових інвестицій і біржових спекуляцій. Вони ніколи не стоять на місці і для них «понеділок починається в суботу».

Одним з основних завдань, що стоїть перед професіоналами ринку полягає в тому, щоб зробити інвестиції на фондовому ринку доступними для найпоширеніших верств населення, забезпечивши доступ інвесторів будь-якого рівня на основні торговельні майданчики Росії, а в найближчій перспективі і на найбільші світові фінансові ринки.

Питання для самоконтролю:

1. Що є об'єктивною передумовою функціонування фінансового ринку?
2. В чому полягає економічна сутність фінансового ринку?
3. Що являє собою фінансовий ринок з організаційної сторони?
4. Які існують складові фінансового ринку?
5. За якими ознаками структурується фінансовий ринок?
6. Що являє собою ринок грошей?
7. Що таке фондовий ринок?
8. У чому полягає призначення первинного і вторинного фондового ринку?
9. Які інструменти використовуються на ринку цінних паперів?
10. Які суб'єкти функціонують на ринку цінних паперів?

Розділ 15. ФІНАНСОВИЙ МЕНЕДЖМЕНТ

15.1. Еволюція фінансового менеджменту

15.2. Базові концепції фінансового менеджменту

15.3. Зміст і форми прояву фінансового менеджменту

Основні терміни та визначення: державний фінансовий менеджмент; фінансовий менеджмент суб'єктів господарювання; фінансове планування; фінансове прогнозування; фінансовий контроль; фінансовий моніторинг; фінансовий контролінг; податковий менеджмент; адміністрування податків; бюджетний менеджмент; бюджетне адміністрування; бюджетування; програмно-цільові бюджети; бюджетні конфлікти.

15.1. Еволюція фінансового менеджменту

В даний час у зв'язку з розвитком ринкових відносин, інтернаціоналізацією ринків капіталу, підвищенням значимості ефективного управління фінансовими ресурсами в плані стратегії розвитку підприємств в Росії і за кордоном спостерігається зростаючий попит на знання в галузі фінансового менеджменту. Фінансовий менеджмент одне з найбільш перспективних і динамічно розвинених напрямків в економічній науці, вдало поєднує як теоретичні розробки в галузі фінансів, управління, обліку, аналізу, так і практичну спрямованість розроблених у його межах підходів. Фінансовий менеджмент являє собою прикладну науку, присвячену логіці, техніці та методам управління фінансами господарюючих суб'єктів.

Нобелівські лауреати в галузі фінансового менеджменту.

У 1968 р. Шведський банк з нагоди свого 300-річного ювілею вніс пропозицію про виділення премії в області економіки. Вперше Премія з економіки пам'яті

Альфреда Нобеля була присуджена в 1969 р. Багато лауреатів Нобелівської премії з економіки є представниками науки про управління фінансами, у тому числі:

Дж. Тобін (аналіз фінансових ринків і їх вплив на прийняття рішень про витрати, зайнятість, виробництво і ціни, 1981);

Ф. Модільяні (аналіз фінансових ринків і процесів заощадження, 1985);

Г. Марковіц, М. Міллер, У. Шарп (роботи з теорії фінансової економіки, 1990);

М. Скоулз, Р. Мертон (розробка нового методу визначення вартості опціонів акцій, 1997) та ін.

Фінансовий менеджмент як самостійний науковий напрямок сформувався на початку 60-х років ХХ століття на стику трьох великих наукових напрямів: неокласичної теорії фінансів, загальної теорії управління, бухгалтерського обліку (Рис.15.1).

Рис.15.1. Формування фінансового менеджменту як науки

До цього часу завдяки представникам англо-американської школи сформувалася неокласична теорія фінансів, яка розглядає фінанси з позиції великих компаній і ринків капіталу (фінанси приватного сектору) на відміну від класичної теорії фінансів, суть якої полягає у домінуючому положенні держави у фінансах (публічні фінанси). У рамках неокласичної теорії фінансів сформульовано багато базових концепцій фінансового менеджменту, а теорія портфеля та теорія структури та вартості капіталу – являють собою серцевину фінансового менеджменту, оскільки дозволяють відповісти на два ключових питання: куди вкласти фінансові ресурси? і звідки взяти інвестиційні кошти?

У 50-х роках ХХ століття Г. Марковіц заклав основи сучасної теорії портфеля, розробив методологію прийняття рішень у галузі інвестування у фінансові активи і запропонував відповідний науковий інструментарій. Пізніше учень Марковіца Уільям Шарп запропонував спрощений і більш практичний варіант математичного апарату, що отримав назву однофакторної моделі.

Були розроблені декілька підходів, альтернативних моделі *SAPM*, зокрема, це теорія арбітражного ціноутворення опціонів і теорія преференцій станів в умовах невизначеності. Подальший розвиток цього розділу неокласичної теорії фінансів отримав у дослідженнях, присвячених ціноутворенню цінних паперів, ефективності ринку капіталу, створенню моделей оцінки ризику і прибутковості, розробці нових фінансових інструментів тощо.

У другій половині 50-х років ХХ століття проводилися інтенсивні дослідження з теорії структури капіталу і ціни джерел фінансування. Початок цим дослідженням було покладено ще в 30-ті роки роботами Дж. Вільямса і пізніше продовжено на початку 50-х років Д. Дюраном. Тим не менш, є загальновизнаним, що основний внесок з даного розділу був зроблений Ф. Модільяні та М. Міллером. Оскільки їх теорія базувалася на низці передумов, що носять обмежувальний характер, подальші дослідження в цій області були присвячені вивченню можливостей послаблення цих обмежень.

Становлення фінансового менеджменту як науки пов'язане також з доповненням базових положень неокласичної теорії фінансів понятійним апаратом загальної теорії управління (об'єкти і суб'єкти управління, цілепокладання, загальні функції управління, організаційна структура та ін.) і аналітичними розділами бухгалтерського обліку. Фінансовий менеджмент тісно пов'язаний з бухгалтерським обліком з позицій інформаційного забезпечення управління фінансами та об'єктами діяльності фінансових менеджерів і бухгалтерів, в якості якого розглядаються фінансові потоки та операції з ними. Важливо також відзначити, що у Міжнародних стандартах фінансової звітності даються визначення таких важливих для фінансового управління понять, як вартість, фінансовий актив, фінансове зобов'язання, фінансовий інструмент, гудвіл та інші.

За період свого формування фінансовий менеджмент як самостійна галузь знання значно розширив коло розглянутих питань, починаючи від процесів створення, злиття і дроблення фірм; проблем банкрутства і реструктуризації; до широкого спектру напрямків управління фінансами: ризик-менеджмент, інвестиційний менеджмент, податковий менеджмент, менеджмент валютних операцій тощо. Наприкінці ХХ – початку ХХІ століть фінансовий менеджмент поступово перетворився в теорію і практику управління вартістю підприємства з метою її максимізації.

15.2. Базові концепції фінансового менеджменту

Базові концепції фінансового менеджменту є наріжним елементом системи управління фінансами і в обов'язковому порядку враховуються при прийнятті фінансових рішень. У фінансовому менеджменті основними є наступні концепції: грошового потоку, тимчасової цінності грошових ресурсів, компромісу між ризиком і прибутковістю, вартості капіталу, ефективності ринку капіталу, асиметричності інформації, агентських відносин, альтернативних витрат, тимчасової необмеженості функціонування господарюючого суб'єкта.

Концепція *грошового потоку* передбачає: а) ідентифікацію грошового потоку, його тривалості та виду; б) оцінку факторів, що визначають величину його елементів; в) вибір коефіцієнта дисконтування, що дозволяє зіставляти елементи потоку, що генеруються в різні моменти часу; г) оцінку ризику, пов'язаного з даним потоком і спосіб його обліку.

Тимчасова цінність є об'єктивно існуючої характеристикою грошових ресурсів. Сенс її полягає в тому, що грошова одиниця, наявна сьогодні, і грошова одиниця, очікувана до одержання через якийсь час, не є рівноцінними. Ця нерівноцінність визначається дією трьох основних причин: інфляцією, ризиком неотримання очікуваної суми і оборотністю.

Концепція *компромісу між ризиком і прибутковістю* полягає в тому, що отримання будь-якого доходу в бізнесі найчастіше пов'язане з ризиком, причому зв'язок між цими двома взаємопов'язаними характеристиками є прямо

пропорційним: чим вище необхідна або очікувана прибутковість, тобто віддача на вкладений капітал, тим вище і ступінь ризику, пов'язаного з можливим неотриманням цієї прибутковості; вірно і зворотне.

Сенс концепції *вартості капіталу* полягає в тому, що обслуговування того чи іншого джерела обходиться компанії не однаково. Кожне джерело фінансування має свою вартість, наприклад, за банківський кредит потрібно платити відсотки. Вартість капіталу показує мінімальний рівень доходу, необхідного для покриття витрат з підтримки даного джерела і, що дозволяє, не опинитися в збитку. Не випадково кількісна оцінка вартості капіталу має ключове значення в аналізі інвестиційних проектів і виборі альтернативних варіантів фінансування діяльності компанії.

В умовах ринкової економіки більшість компаній тією чи іншою мірою пов'язані з ринком капіталу. Великі організації і компанії виступають там у ролі кредиторів і в ролі інвесторів, участь дрібних фірм найчастіше обмежується рішенням короткострокових завдань інвестиційного характеру. У будь-якому випадку прийняття рішень і вибір поведінки на ринку капіталу, так само як і активність операцій, тісно пов'язані з концепцією *ефективності ринку*. Логіка таких операцій наступна: обсяг угод з купівлі або продажу цінних паперів залежить від того, наскільки точно чинні ціни відповідають внутрішнім вартостям.

Концепція *асиметричної інформації* тісно пов'язана з концепцією ефективності ринку капіталу. Сенс її полягає в тому, що окремі категорії осіб можуть володіти інформацією, недоступною всім учасникам ринку в рівній мірі. Якщо таке положення має місце, то говорять про наявність асиметричної інформації. Носіями конфіденційної інформації найчастіше виступають менеджери і окремі власники компаній. Ця інформація може використовуватися ними різними способами залежно від того, який ефект, позитивний чи негативний, може мати її оприлюднення.

Концепція *агентських відносин* стає актуальною в умовах ринкових відносин у міру ускладнення форм організації бізнесу. Більшості фірм, принаймні, тих, що визначають економіку країни, в тій чи іншій мірі властивий розрив між функцією володіння і функцією управління та контролю, сенс якої полягає в тому, що

власники компанії зовсім не зобов'язані вникати в тонкощі поточного управління нею. Інтереси власників компанії та її управлінського персоналу можуть збігатися далеко не завжди; особливо це пов'язано з аналізом альтернативних рішень, одне з яких забезпечує миттєвий прибуток, а друге – розраховане на перспективу.

Однією з ключових концепцій у фінансовому менеджменті є концепція *альтернативних витрат*, або витрат втрачених можливостей. Прийняття будь-якого рішення фінансового характеру в переважній більшості випадків пов'язана з відмовою від якогось альтернативного варіанту. Концепція грає важливу роль в оцінці варіантів можливого вкладення капіталу, використання виробничих потужностей, вибору варіантів політики кредитування покупців тощо. Альтернативні витрати, так звані цінами шансів або втрачених можливостей, є доходом, який могла б отримати компанія, якщо б вважала за краще інший варіант використання наявних у неї ресурсів. Особливо яскраво ця концепція проявляється при організації систем управлінського контролю. З одного боку, будь-яка система контролю коштує певних грошей, тобто пов'язана з витратами, яких у принципі можна уникнути; з іншого боку, відсутність систематизованого контролю може призвести до набагато більших втрат.

Концепція *тимчасової необмеженості функціонування* господарюючого суб'єкта має величезне значення для фінансового менеджменту. Сенс її полягає у тому, що компанія, одного разу виникнув, буде існувати вічно. Безумовно, ця концепція, у відомому сенсі умоглядна і умовна, бо все має свій початок і свій кінець і, крім того, статутними документами може передбачатися цілком обмежений термін функціонування конкретного підприємства. Засновуючи якусь компанію, її власники зазвичай виходять із стратегічних, довгострокових установок, а ні з щохвилинних міркувань. І для бухгалтера і для фінансового менеджера ця концепція надзвичайно важлива, оскільки дає підставу застосовувати облікові оцінки в прогнозно-аналітичній роботі. Вона служить основою стабільності і певної передбачуваності динаміки цін на ринку цінних паперів, дає можливість використовувати фундаменталістський підхід для оцінки фінансових активів.

Навіть коротка характеристика розглянутих концепцій дозволяє отримати уявлення про їх виняткову важливість. Знання їх суті і взаємозв'язку необхідно для

прийняття рішень щодо управління фінансами компанії.

15.3. Зміст і форми прояву фінансового менеджменту

Фінансовий менеджмент як специфічна галузь управлінської діяльності являє собою процес вироблення мети управління фінансами господарюючого суб'єкта і здійснення впливу на фінансові відносини за допомогою методів і важелів фінансового механізму для досягнення поставленої мети. Змістовна частина фінансового менеджменту визначається виходячи із стратегічних цілей, які встановлюються власниками підприємства: максимізація ринкової вартості підприємства, максимізація прибутку, максимізація темпів зростання підприємства, мінімізація трансакційних витрат, максимізація доданої вартості, запобігання банкрутства і великих фінансових невдач; соціальна відповідальність, поведінкові цілі тощо. Найчастіше при цьому виділяються дві основні цілі – максимізація прибутку підприємства та максимізація ринкової вартості підприємства.

В останні роки в країнах з розвинутою ринковою економікою найбільшого поширення набула теорія максимізації багатства акціонерів, відповідно до якої головною метою фінансового менеджменту є забезпечення максимізації добробуту власників підприємства у поточному та перспективному періоді. Ця мета отримує своє вираження у забезпеченні максимізації ринкової вартості підприємства. Цей критерій визначає власників як головних суб'єктів управління фінансами, дає найбільш повну інформацію про ефективність функціонування підприємства в порівнянні з іншими оціночними показниками, є найбільш всеосяжним критерієм ефективності використання капіталу підприємства. У процесі реалізації своєї головної мети фінансовий менеджмент спрямований на вирішення таких основних завдань: формування достатнього обсягу фінансових ресурсів і найбільш ефективного їх використання в розрізі основних напрямків діяльності підприємства; оптимізація грошового обігу; максимізація прибутку (за передбачуваним рівнем фінансового ризику); мінімізація рівня фінансового ризику (за передбачуваним рівнем прибутку); забезпечення постійної фінансової рівноваги підприємства в процесі його розвитку.

Фінансовий менеджмент потрібно розглядати як інтегральне явище, що має різні форми прояву.

З функціональної точки зору фінансовий менеджмент являє собою систему економічного управління і частину фінансового механізму.

З інституційної точки зору фінансовий менеджмент є органом управління (апаратом управління), діяльність якого пов'язана з цілеспрямованою організацією грошових потоків, формуванням капіталу, грошових доходів і фондів, необхідних для досягнення стратегічних цілей підприємства.

З організаційно-правової точки зору фінансовий менеджмент – це вид підприємницької діяльності.

Розглядаючи фінансовий менеджмент як невід'ємну частину загальної системи економічного управління підприємством, його можна визначити як систему раціонального й ефективного використання капіталу, а також механізм керування рухом фінансових ресурсів. Фінансовий менеджмент як система складається з наступних взаємопов'язаних підсистем:

- керованої підсистеми або об'єкта управління;
- керуючої підсистеми або суб'єкта управління;
- інформаційної підсистеми.

У фінансовому менеджменті виділяють наступні основні *об'єкти управління*: фінансові відносини організацій (підприємств), фінансові ресурси та їх джерела, грошовий обіг.

Фінансові відносини організацій (підприємств) опосередковуються грошовими потоками, породжуваними поточної, інвестиційної та фінансової діяльністю. Сукупність економічних відносин, що визначають зміст фінансів організацій (підприємств), можна умовно представити у вигляді чотирьох основних груп:

- фінансові відносини, які утворюються всередині підприємства;
- фінансові відносини з іншими підприємствами та організаціями;
- фінансові відносини, що складаються у підприємства з вищестоящими управлінськими структурами;
- фінансові відносини з фінансово-кредитною системою.

До фінансових відносин, які утворюються всередині підприємства, відносяться фінансові відносини з власниками підприємства з приводу формування та ефективного використання власного капіталу, фонду дивідендних виплат; з найманими працівниками з приводу виплати заробітної плати, виплат з фонду споживання, утримань, а також фінансові відносини, що виникають між філіями, центрами відповідальності та ін. структурними підрозділами з приводу фінансування витрат, розподілу прибутку тощо.

Фінансові відносини виникають у підприємства з постачальниками і покупцями з приводу способів забезпечення та виконання зобов'язань, сплати неустойки та штрафних санкцій, з іншими підприємствами з приводу отримання доходів від спільної діяльності, купівлі корпоративних цінних паперів, із зарубіжними партнерами з приводу експортно-імпортних, кредитних та інвестиційних операцій.

Фінансові відносини, що складаються у підприємства з вищестоящими управлінськими структурами, утворюються всередині ФПГ, холдингу з приводу внутрішньо-корпоративного перерозподілу фінансових ресурсів, яке пов'язане з формуванням і використанням централізованих цільових грошових фондів для проведення маркетингових досліджень, здійснення НДР і великих інвестиційних проектів; а також з галузевими Міністерствами у зв'язку з фінансуванням цільових галузевих програм, спрямованих на підтримку і розвиток окремих галузей економіки.

Фінансові відносини організацій (підприємств) з фінансово-кредитною системою відрізняються різноманіттям і можуть бути представлені такими основними напрямками:

1. З бюджетами різних рівнів з приводу сплати податків, штрафних санкцій, надання податкових пільг і асигнувань з бюджету, бюджетного кредитування.
2. З позабюджетними фондами з приводу сплати ЄСП, страхових внесків, штрафних санкцій і фінансування витрат цільового призначення.
3. З банками з приводу сплати відсотків за кредит, здійснення нетрадиційних банківських послуг – лізинг, факторинг тощо;
4. Зі страховими організаціями з приводу страхування майна підприємства,

фінансових ризиків, окремих категорій працівників, отримання страхового відшкодування при настанні страхового випадку.

5.3 фондовим ринком та інвестиційними фондами щодо короткострокових і довгострокових фінансових інвестицій.

На рівні організацій (підприємств) матеріальними носіями фінансових відносин, що виникають у процесі формування та використання капіталу, грошових доходів і фондів, є фінансові ресурси підприємства.

Фінансові ресурси підприємства – це всі джерела грошових коштів, акумульованих підприємством для формування необхідних йому активів з метою здійснення поточної, інвестиційної та фінансової діяльності як за рахунок власних грошових доходів, накопичень і капіталу, так і за рахунок різного роду надходжень.

Частина фінансових ресурсів, які вкладені у виробництво і приносять доход по завершенні обороту, називається капіталом. Капітал як перетворена форма фінансових ресурсів і його кругообіг є важливим об'єктом управління у фінансовому менеджменті.

Спочатку формування фінансових ресурсів відбувається в момент заснування комерційної організації та створення статутного капіталу (складеного капіталу, пайового фонду, статутного фонду). Джерелами статутного капіталу (його грошової частини) залежно від організаційно-правової форми господарювання можуть виступати: акціонерний капітал (акціонерні товариства); пайові внески членів виробничих кооперативів; внески засновників та учасників; бюджетні кошти.

За джерелами формування фінансові ресурси діючого підприємства поділяються на:

- власні та прирівняні до них кошти (акціонерний капітал, пайові внески, прибуток від основної та інших видів діяльності тощо);
- позикові кошти (кредити банків, позики, позикові кошти інших підприємств).

Важливим завданням управління джерелами фінансових ресурсів є оптимізація їх структури в перспективному і поточному періодах.

В якості основного об'єкта управління у фінансовому менеджменті виступає грошовий оборот підприємства, що представляє собою безперервний потік грошових виплат і надходжень, що проходять через розрахунковий рахунок та інші

рахунки підприємства. Управляти грошовим обігом – значить передбачати його можливі стани в найближчій і віддаленій перспективі, вміти визначати обсяг та інтенсивність надходження і витрати грошових коштів, як на найближчу дату, так і на довгострокову перспективу.

Інформаційна підсистема фінансового менеджменту представлена у вигляді інформаційних потоків, що пов'язують внутрішнє середовище підприємства із зовнішнім середовищем, а також суб'єкт з об'єктом управління фінансами. Процес управління фінансами може здійснюватися тільки при передачі інформації між керуючою і керованою підсистемами і передбачає отримання, передачу, переробку і використання інформації. За результатами опитування фінансових директорів, опублікованими підрозділом *IBM Business Consulting Services*, 70% респондентів вважають, що в даний час інформація є головним активом, який потребує ефективному управлінню. Більшість опитаних фінансових директорів вважають керування інформаційними потоками основним важелем підвищення ступеня керованості і контролю на підприємстві.

Фінансовий менеджмент як керуюча система характеризується наявністю певних суб'єктів управління. До основних суб'єктів фінансового менеджменту, які за допомогою різних форм управлінського впливу здійснюють цілеспрямоване функціонування об'єкта управління, відносяться:

- *власник підприємства*, що здійснює загальне керівництво і всі функції фінансового менеджера, як правило, на малих або середніх підприємствах з невеликим обсягом фінансової діяльності;
- *фінансовий менеджер широкого профілю* – найманий працівник, який здійснює загальні функції фінансового управління і керівництво фінансами підприємства;
- *функціональний фінансовий менеджер* – виконує вузько-спеціалізовані функції управління в одній зі сфер фінансової діяльності підприємства. Виділяють такі форми спеціалізації функціональних фінансових менеджерів: інвестиційний менеджер; кеш-менеджер (управління грошовими потоками);
- *ризик-менеджер* (управління ризиками); антикризовий менеджер.

У системі управління фінансами можна виділити три основні сфери прийняття рішень суб'єктами фінансового менеджменту:

- Інвестиційні рішення.
- Фінансові рішення (рішення фінансування).
- Рішення по дивідендах.

Зі збільшенням обсягів фінансової діяльності та її диверсифікацією потреба в фінансових менеджерах всіх рівнів буде зростати, а їх спеціалізація – постійно розширюватися.

Фінансовий менеджмент як *орган управління (апарат управління)* підприємства в самому загальному вигляді може бути представлений фінансовою службою, під якою розуміється працівник, група в планово-фінансовому відділі, фінансовий відділ, управління або будь-який інший структурний підрозділ, на які покладено функції управління фінансами і вироблення фінансової політики підприємства.

Внутрішня організація фінансової служби значною мірою визначається розмірами підприємства, а також залежить від загального типу організаційної структури управління та сучасних управлінських технологій, що використовуються на підприємстві. Найбільшого поширення на сучасних російських підприємствах отримав ієрархічний тип структур управління підприємством, а в його складі проста лінійна і лінійно-функціональна структури управління.

На великих підприємствах фінансова служба представлена, як правило, фінансовим управлінням (департаментом). До складу фінансового управління входять кілька спеціалізованих відділів: аналітичний відділ, відділ фінансового планування, оперативний відділ, відділ цінних паперів і валют тощо. При такій організації фінансової служби кожен відділ виконує певні функції, а загальне керівництво фінансовим менеджментом здійснює фінансова дирекція на чолі з фінансовим директором – як однієї із центральних служб управління підприємством. *Фінансовий директор:*

- визначає фінансову політику і загальний напрямок розвитку підприємства у сфері фінансів;
- забезпечує дотримання законодавства, що регулює фінансову діяльність підприємства;
- розробляє принципи і правила управління фінансами підприємства;

- забезпечує загальне керівництво фінансовим плануванням;
- готує загальні аналітичні звіти керівництву підприємства для прийняття стратегічних рішень в області фінансів;
- бере участь у реструктуризації діяльності підприємства, розробляє політику злиття, поглинань та реорганізації;
- працює в тісній взаємодії з безпосередніми підзвітними йому начальниками фінансових відділів, що входять в структуру фінансової служби підприємства.

Фінансовий менеджмент як форма підприємницької діяльності може бути виділений в самостійний вид професійної діяльності, який функціонує у сфері фінансового ринку та здійснюється фінансовими менеджерами або спеціальними фінансовими інститутами. Фінансовий ринок являє собою економічний механізм акумуляції та розподілу грошових коштів між учасниками відтворювальних відносин. Функціонування фінансового ринку, на якому об'єктом купівлі-продажу виступають різноманітні фінансові інструменти і фінансові послуги, є основою для підприємництва у сфері управління рухом фінансових ресурсів. На ринку фінансових ресурсів, елементами якого є: національна та іноземна валюта, золото, дорогоцінні метали, позичковий капітал (кредити), цінні папери тощо відбувається обмін грошима, надання кредиту та мобілізація капіталу.

Гроші – Послуги фінансового менеджера – Гроші з приростом

Управління фінансами за допомогою прийомів фінансового менеджменту являє собою творчу діяльність. Фінансовий менеджмент – це не тільки наука, але й мистецтво управляти фінансами в умовах невизначеності економічного середовища і високої динаміки кон'юнктури фінансового ринку.

Для підвищення ефективності фінансового менеджменту на українських підприємствах необхідно:

- делегування функцій з управління фінансами організації посадовій особі (фінансовому менеджеру), що виконує професійно свої обов'язки, несе персональну відповідальність;
- послідовне і системне застосування концепцій, методів і технологій фінансового менеджменту, в тому числі реалізованих в комп'ютерному середовищі;
- використання в якості інформаційного забезпечення процесу управління

фінансовими ризиками даних, сформованих у системному порядку на рахунках бухгалтерського обліку та звітності;

- посилення взаємозв'язку фінансових кошторисів, бізнес-планів і програм розвитку комерційної організації;
- розробка чітких критеріїв якості фінансового менеджменту та використання їх у стимулюванні персоналу;
- розвиток фінансових інструментів як способів проникнення і присутності комерційної організації на фінансових ринках.

В якості важливих напрямів підвищення якості та ефективності управління фінансами на українських підприємствах слід також відзначити необхідність уточнення областей відповідальності та статусу фінансового директора, а також розвиток організаційної культури фінансових менеджерів.

Питання для самоконтролю:

1. Дайте визначення фінансовому менеджменту.
2. Які основні завдання фінансового менеджменту на підприємстві?
3. Назвіть основних суб'єктів фінансового менеджменту.
4. Охарактеризуйте об'єкти фінансового менеджменту.
5. В чому полягає зміст управління грошовими потоками на підприємстві?
6. Розкрийте зміст управління активами і пасивами підприємства.
7. Які напрями оптимізації структури капіталу підприємства Ви знаєте?
8. Які методи фінансового аналізу Ви можете назвати?
9. Сутність фінансового менеджменту. Фінансові рішення, їх розробка, прийняття та реалізація. Чинники впливу на фінансові рішення.
10. Мета фінансового менеджменту та його завдання.

Розділ 16. МІЖНАРОДНІ ФІНАНСИ

16.1. Міжнародні фінанси

16.2. Фінансові системи зарубіжних держав

i *Основні терміни та визначення:* міжнародні фінанси; світовий фінансовий ринок; міжнародна валютна система; міжнародні валютні операції; міжнародний валютний фонд; група Світового банку; Банк міжнародних розрахунків; Лондонський і Паризький клуби кредиторів; міжнародні розрахунки; платіжний баланс; міжнародні фінансові організації; міжнародне фінансове право; офшорні зони.

16.1. Міжнародні фінанси

Міжнародні фінанси в глобальному масштабі розглядаються як всеосяжна система формування, руху і використання грошових доходів відповідно до рішення їх власників.

Фінансова глобалізація стала визначальною силою розвитку світової економіки, рівень якої досяг певної зрілості, про що свідчать, зокрема, глобально скоординовані заходи щодо ліквідації наслідків валютно-фінансових криз 1997-1998-х рр., які відгукнулися в усіх країнах, тим самим, підтвердивши високий рівень фінансової взаємозалежності. Фінансова глобалізація проявляється у зростанні взаємозв'язку країн усього світу в результаті зростаючого обсягу і різноманітності міжнародного переміщення фінансових продуктів, послуг та міжнародних потоків капіталу, швидкого переливу фінансово-телекомунікаційних технологій.

Основні фактори появи та розвитку фінансової глобалізації:

- прискорення міждержавного переміщення товарів, послуг і капіталів;
- підвищення ролі наднаціональних структур в регулюванні міжнародного

фінансового ринку;

- посилення конкуренції на міжнародному фінансовому ринку як між національними та іноземними фінансово-кредитними інституціями, так і між банківськими та небанківськими фінансовими інститутами за сфери впливу;
- швидкий розвиток інформаційних технологій глобального ринку електронних фінансових послуг;
- заміна неринкових позик та/або потоків готівки на цінні папери, що вільно обертаються на ринках капіталів (сек'юритизація);
- міжнародні фінансові кризи і т.п.

Одним із значущих наслідків глобалізації є формування якісно нових фінансових відносин, які безпосередньо впливають на фінансову систему, фінансову політику, розвиток бюджетних відносин, що є ядром фінансової системи будь-якої держави.

Розвиток процесів фінансової глобалізації сприяє зняттю адміністративних та економічних обмежень на шляху руху та надання фінансових послуг між країнами і прийняттю міжнародних стандартів, кодексів, зведень кращих правил ведення фінансових операцій. У більшості це відбувається з ініціативи міжнародних фінансових інститутів та міжнародних організацій: Міжнародного валютного фонду, Світового банку, Банку міжнародних розрахунків, Всесвітньої торгової організації тощо.

Міжнародні фінансові інститути грають найважливішу роль у світовій системі фінансів, допомагаючи країнам з ринковою економікою долати фінансові кризи і сприяючи соціально-економічному розвитку бідних держав. У той же час міжнародним інститутам стає дедалі проблематичніше ефективно вирішувати глобальні фінансові проблеми. Головна роль у вирішенні цих проблем зараз відводиться міжнародним організаціям універсального характеру, якими є Міжнародний валютний фонд (МВФ) і Світовий банк.

Міжнародний валютний фонд (МВФ) - www.imf.org

Міжнародний валютний фонд був заснований на базі міжнародного договору у 1944 році (конференція у м. Бреттон-Вудс (США)) для сприяння оздоровленню

світової економіки. Штаб-квартира МВФ знаходиться у Вашингтоні (округ Колумбія, США). Фондом управляють 184 держави-члена, які представляють майже усі держави світу. Росія є членом МВФ з травня 1992 р.

МВФ є центральною установою міжнародної валютно-фінансової системи. Він прагне запобігати кризам в цій системі, заохочуючи прийняття державами обґрунтованої економічної політики. У той же час, як випливає з назви, він також представляє собою фонд, який можуть використовувати держави-члени, що потребують тимчасового фінансування для вирішення проблем платіжного балансу. Для реалізації зазначених цілей МВФ здійснює наступну діяльність:

- Проводить спостереження за змінами в економічній та фінансовій ситуації і політики в державах-членах та на глобальному рівні і дає державам-членам рекомендації з питань економічної політики, спираючись на свій більш ніж шістдесятирічний досвід.
- Надає кредити державам-членам, що зазнають проблем платіжного балансу, – не тільки з метою тимчасового фінансування, але також для підтримки політики стабілізації і реформ, спрямованих на усунення основних проблем. Наприклад, під час азіатської фінансової кризи в 1997-1998 роках МВФ прийняв рішучі заходи, покликані допомогти Кореї зміцнити резерви. Він зобов'язався надати 21 млрд. доларів США для її допомоги у реформуванні економіки, реструктуризації фінансового і корпоративного секторів та подоланні економічного спаду. За чотири роки Корея добилася достатнього підйому в економіці, щоб повернути ці кредити і одночасно відновити свої резерви. Щоб допомогти Кенії впоратися з наслідками жорстокої посухи, в жовтні 2000 року МВФ виділив їй додатковий кредит у розмірі 52 млн. доларів США в рамках механізму фінансування МВФ з метою скорочення бідності і сприяння економічному зростанню (програма пільгового кредитування для країн з низькими доходами).
- Надає технічну допомогу урядам та центральним банкам держав-членів і проводить підготовку кадрів у фінансовій сфері. Наприклад, після розпаду Радянського Союзу МВФ проявив ініціативу в наданні допомоги державам колишнього СРСР зі створення казначейських систем центральних банків у

рамках переходу від централізованого планування до ринкових економічних систем.

Основним джерелом коштів МВФ є внески в межах квоти (внески в капітал) держав-членів, які вони сплачують при вступі в МВФ або після періодичних переглядів, в ході яких розмір квот збільшується. Держави платять 25 відсотків своєї квоти у вигляді спеціальних прав запозичення (СПЗ) або в основних валютах, таких як долар США або японська ієна. Квоти визначають кількість голосів держави при прийнятті рішення, суму фінансування, яку воно може отримати від МВФ, а також його частку при розподілі СДР.

Квоти покликані в цілому відображати відносну частку держави-члена у світовій економіці: чим більше економіка країни за обсягом випуску продукції і чим більший об'єм і ширше різноманітність її зовнішньої торгівлі, тим, як правило, вище рівень її квоти. Сполучені Штати Америки, які мають найбільшою у світі економікою, вносять найбільший внесок у МВФ – 17,5 відсотка від загального обсягу квот; Палау, з найменшою економікою, вносить 0,001 відсотка. Квота України становить 0,03 відсотка.

У 1996 році Всесвітній банк і МВФ оприлюднили Ініціативу зі скорочення боргового тягаря найбідніших країн світу (ХІПК). Ця ініціатива розглядалася як спосіб надання допомоги зацікавленим країнам у досягненні економічного зростання і скорочення бідності.

Світовий банк (Банк) - www.worldbank.org

Одночасно з МВФ було утворено Міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР), більш широко відомий як Всесвітній банк, для сприяння довгостроковому економічному розвитку, зокрема за допомогою фінансування інфраструктурних проектів, таких як будівництво доріг та покращення системи водопостачання. МВФ і Група Світового банку – яка включає Міжнародну фінансову корпорацію (МФК), Міжнародну асоціацію розвитку (МАР), Багатостороннє агентство з гарантування інвестицій (БАГІ) – доповнюють діяльність один одного.

Відповідно до Статуту Банк ставить перед собою наступні цілі:

- заохочення інвестицій на виробничі цілі держав;
- стимулювання приватних іноземних капіталовкладень і доповнення їх, у разі необхідності, власними кредитами;
- забезпечення гарантіями приватних іноземних інвестицій;
- сприяння збалансованому розвитку міжнародної торгівлі і підтримка рівноваги платіжних балансів;
- заохочення економічного розвитку найбільш бідних країн світу;
- допомога країнам-членам у реконструкції та розвитку їхніх територій;
- надання допомоги країнам, що розвиваються за допомогою довгострокового фінансування проектів і програм розвитку;
- сприяння конверсії військової економіки в цивільну;
- надання найбільш бідним країнам спеціальної фінансової допомоги через Міжнародну асоціацію розвитку;
- підтримка приватних підприємств у країнах, що розвиваються через свою філію - Міжнародну фінансову корпорацію.

Банк міжнародних розрахунків (БМР) - www.bis.org

Банк міжнародних розрахунків – фінансовий інститут, створений в 1930 році, в функції якого входить сприяння співробітництву між центральними банками і полегшення міжнародних фінансових розрахунків. Крім того, він є центром економічних і грошово-кредитних досліджень. Центральні банки провідних торгових держав є його засновниками, кожен призначає свого представника в раду директорів. Штаб-квартира БМР розташована в Базелі. Банк міжнародних розрахунків був створений центральними банками Англії, Франції, Німеччини, Бельгії, Італії, трьома приватними банками США на чолі з банкірським будинком Морганів та японськими приватними банками. Заснування БМР було передбачено Гаазькою конвенцією (планом Юнга, 1930). Банку було доручено приймати і виплачувати німецькі репараційні платежі і оплачувати борги між союзниками, здійснювати операції, пов'язані з позикою Юнга, головним чином США. У зв'язку з припиненням платежів з репарацій і військовими боргами з 1931 характер діяльності банку змінюється. БМР купує й продає золото й іноземну валюту, приймає від

центрального банку на зберігання золота, надає і отримує від них позики під заставу золота або легко реалізованих короткострокових зобов'язань, включаючи казначейські векселі, купує і продає облигації, що котируються на біржі. Валютно-фінансова конференція у Бреттон-Вудсі (1944) прийняла рішення про ліквідацію БМР, але, користуючись підтримкою реакційних елементів країн-членів банку, він уцілів і став розширювати свої операції. БМР є фінансовим агентом Європейського об'єднання вугілля і сталі, Міжнародного Червоного Хреста, Всесвітнього поштового союзу та ін. БМР виступає в якості європейського допоміжного органу Міжнародного валютного фонду та Міжнародного банку реконструкції та розвитку, якому він сприяє у розміщенні облигацій банку в Швейцарії.

Світова організація торгівлі (СОТ) - www.wto.org

Світова організація торгівлі (СОТ) була заснована в 1995 році. Вона є продовжувачем Генеральної угоди з тарифів і торгівлі (ГАТТ), укладеної відразу після Другої світової війни. У 1998 році в Женеві відзначався золотий ювілей ГАТТ. Ця система, яка покликана регулювати світову торгівлю через механізм стримування односторонніх дій, проіснувала майже 50 років і довела свою дієвість як правової основи багатостороннього товарообміну.

СОТ – це і організація, і одночасно комплекс правових документів, свого роду багатосторонній торговельний договір, що визначає права та обов'язки урядів у сфері міжнародної торгівлі товарами і послугами. Правову основу СОТ складають Генеральна угода з тарифів і торгівлі (ГАТТ) у редакції 1994 року (ГАТТ-1994), Генеральна угода про торгівлю послугами (ГАТС) і Угода про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності (ТРИПС). Угоди СОТ ратифіковані парламентами всіх країн-учасниць.

Кризи, що приголомшили світові фінансові ринки в 90-х роках, змушують нас звернути увагу на дискусії про необхідність глобального регулювання та реформування всього механізму взаємодії цих організацій. Стосовно процесу взаємодії міжнародних фінансових інститутів з метою визначення глобальних «правил гри», за якими функціонує все світове фінансове співтовариство для запобігання фінансових криз, все частіше використовують термін світова фінансова

архітектура (МФА).

Проводячи аналогію з терміном «архітектура» ми можемо говорити, що каркасом, основою світової фінансової архітектури виступають принципи побудови, функціонування і розвитку світової фінансової системи. Проте відносно МФА швидше підходить використання аналогій з «комп'ютерною (програмною, мережевою) архітектурою», яка передбачає послідовну обробку даних, встановлення стандартів, норм і принципів, на основі яких формується і функціонує програмне забезпечення.

Використовуючи таке визначення поняття «світова фінансова архітектура», в її складі можна виділити три основні компоненти:

- *Національний*: функціонування національної фінансової системи з метою встановлення найбільш сприятливого поєднання між стабільністю національної грошової одиниці, рівнем лібералізації внутрішнього фінансового сектору та виконанням регулюючих функцій державою;
- *Міжнародний*: діяльність держави щодо подолання суперечності щодо встановлення вільного руху капіталу і збереження відносної автономії країни, з використанням механізмів валютної політики;
- *Глобальний* (Наднаціональний): вироблення нового механізму управління міжнародним співтовариством як єдиним цілим, не обмежуючи суверенітет держав, через систему міжнародних фінансових інститутів.

16.2. Фінансові системи зарубіжних держав

Удосконалення бюджетних, податкових, кредитних систем є провідним напрямком діяльності урядів промислово розвинених держав. У світовій практиці накопичено величезний досвід побудови фінансових систем, який може служити орієнтиром для проведення українських реформ.

Фінансова система Сполучених Штатів Америки є трирівневою: на федеральному рівні існує федеральний бюджет, куди надходять федеральні податки; штати мають власні бюджети, які наповнюються за рахунок податків штатів; також існують місцеві бюджети і місцеві податки. Фінансовий рік у США відрізняється від

календарного року. Він починається 1 жовтня і закінчується 30 вересня. Проект федерального бюджету готує Адміністрація Президента США, потім його розглядає і затверджує Конгрес США.

Матеріальною базою федерального бюджету США є надходження від федеральних податків, неподаткові доходи, позикові кошти.

Найбільшою статтею доходів федерального бюджету США є податок на доходи фізичних осіб. Він характеризується наступними властивостями:

- 1) прогресивний характер оподаткування (чим вищий дохід, тим вище ставка податку);
- 2) велика кількість податкових пільг;
- 3) високий рівень доходів, оподатковуваних за мінімальною ставкою (наприклад, за мінімальною ставкою 10% обкладається річний дохід до \$7 тис.).

Другою за величиною статтею доходів американського бюджету є відрахування на соціальне страхування. За рахунок цих надходжень виплачуються пенсії державним службовцям, допомоги по безробіттю, здійснюються виплати за програмами медичного страхування.

Третє місце в доходах американського бюджету займає податок на прибуток корпорацій.

Витрати федерального бюджету США поділяються на дві частини:

- 1) витрати бюджету за напрямками, які щорічно переглядаються Конгресом США. До цих витрат відносять витрати на сільське господарство, торгівлю, оборону, енергетику і розвиток водних ресурсів, на охорону здоров'я і освіту, транспорт, військове будівництво;
- 2) витрати на великі соціальні програми і на виплату відсотків по державному боргу США, фінансування яких не переглядається щорічно.

У Німеччині функціонує трьохланцюгова загальнодержавна система фінансів, відмітною особливістю якої є «фінансове вирівнювання» – розподіл податкових надходжень між рівнями державної влади в країні: між Федерацією, землями (територіальні одиниці Німеччини) та громадами (частини земель). Правила побудови та норми функціонування фінансової системи Німеччини викладені в її Фінансової Конституції.

Державний бюджет Німеччини, бюджети земель та громад для виконання своєї важливої ролі в національній економіці повинні мати стійку базу, велика частина якої формується за рахунок податків.

До бюджетів Німеччини усіх рівнів надходять два види податків: власні (федеральні, податки земель та громад) і спільні (розподіляються за певними нормами між державним бюджетом, бюджетами земель та громад).

До спільних податків у Німеччині відносять прибутковий податок, податок на додану вартість, податок на прибуток корпорацій (корпоративний податок) і промисловий податок. Перші три податки існують практично в усіх країнах світу, специфічним податком, існуючим лише у Німеччині, є промисловий податок. Він стягується з фізичних та юридичних осіб, що займаються промисловою, торговою, постачальницькою та іншими видами діяльності. Існування промислового податку пояснюється необхідністю компенсувати вплив підприємств на навколишнє середовище та використання ними комунальної інфраструктури.

Особливістю податкової системи Німеччини також є відсутність спеціального податкового відомства. Податкові інспекції підпорядковані Верховній фінансовій дирекції, яка представляє собою головне фінансове управління і підпорядковується одночасно і федеральному міністерству фінансів, і міністерству фінансів земель.

Основна частина бюджетних витрат Німеччини – соціальні, до яких належать витрати на освіту, науку, охорону здоров'я, соціальне забезпечення та інші. Економічні витрати традиційно не перевищують 10% державного бюджету. До них належать витрати на модернізацію традиційних галузей економіки і допомога у розвитку малого підприємництва.

Разом з тим, пенсійне і медичне страхування здійснюються зі спеціальних позабюджетних фондів, які за своїм обсягом займають друге місце після державного бюджету.

Пенсійне страхування в Німеччині представлено в трьох видах: державне, корпоративне та приватне. Державне страхування є обов'язковим для тих людей, чий щомісячний дохід до вирахування податків не перевищує 3900 євро. При цьому нинішні пенсіонери фінансуються за рахунок відрахувань працюючого населення.

Крім того, держава підтримує приватне накопичувальне пенсійне страхування: на кожні 100 євро добровільного внеску держава додає ще додаткові 15 євро.

Система обов'язкового медичного страхування охоплює 90% населення. Фінансування здійснюється через систему медичних (лікарняних) кас, створених за галузевим принципом. Відрахування на обов'язкове медичне страхування в рівній мірі розподілені між працівником і роботодавцем.

В даний час німецький уряд багато уваги приділяє питанням інтеграції Німеччини у фінансову програму Європейського союзу, зокрема питанням гармонізації (уніфікації, зближення) податків.

Франція є унітарною державою, тому має два рівні бюджетної системи: центральний бюджет і місцеві бюджети (бюджети департаментів, комун і громад).

Прибуткову частину бюджетів формують численні податки. Провідним податком французького бюджету є податок на додану вартість. Зокрема, це пояснюється тим, що цей податок був винайдений саме у Франції у 1954 році. Іншою відмінною рисою податкової системи Франції є висока частка відрахувань до фондів соціального страхування. До них відносять соціальний податок на заробітну плату, що сплачується роботодавцями, а також загальний соціальний внесок. Разом з тим, коштів, що збираються, недостатньо для фінансування системи соціального страхування, тому з 1999 року і до теперішнього часу бюджет Фонду соціального страхування (соціальні каси) у Франції зводиться з дефіцитом.

До специфічних податків, які існують лише у Франції, відносять, наприклад, учнівський податок (зібрані кошти використовуються на підтримку системи професійної освіти в країні) і солідарний податок на статки (його сплачують фізичні особи, які володіють статком понад 1 млн. євро).

На високому рівні у Франції здійснюється податковий контроль. Всі питання податкового контролю знаходяться у віданні Головного податкового управління Франції.

Основною характеристикою французької податкової системи є те, що платник податків сам надає дані про свої доходи для визначення суми податку, при цьому при розрахунку пенсій враховуються тільки ті доходи, які були заявлені платником податків.

Податковий контроль витрат фізичних осіб будується на основі зовнішніх ознак багатства. Наприклад, якщо громадянин має будинок, то вважається, що його дохід дорівнює п'ятикратній сумі річної орендної плати при здачі будинку в оренду.

Досвід Франції в галузі оподаткування має значний інтерес для України. Так, чинний у Франції Податковий кодекс досить широко використовувався при підготовці українського Податкового кодексу.

Особливістю Франції є розвинена система пенсійного забезпечення, яка з'явилася ще в XVII столітті. В її основі лежить принцип солідарності поколінь, відповідно до якого внески роботодавців та працюючих, зібрані протягом року, розподіляються серед пенсіонерів в тому ж році. У країні діє близько 100 основних і понад 300 додаткових режимів виплати пенсій, які можна розділити на 5 основних підгруп. Перша підгрупа – пенсійні режими для найманих працівників, зайнятих у промисловості, торгівлі і сільському господарстві. Пенсія встановлюється після досягнення людиною 60 років при наявності трудового стажу в 37,5 років у розмірі 50% середньомісячної заробітної плати. Друга підгрупа – пенсійні режими для військових, державних чиновників, моряків, шахтарів, артистів, залізничників. Пенсійний вік у цієї групи працівників настає раніше, а пенсія встановлюється в розмірі 80% середньомісячної заробітної плати. Третя підгрупа включає обов'язкові додаткові режими для всіх найманих працівників та адміністративно-управлінського персоналу. Додаткова пенсія становить 20% середньомісячної заробітної плати. У четверту підгрупу входять пенсійні режими для самозайнятих осіб. Нарешті, до п'ятої підгрупи відносять різного роду приватні пенсійні режими, які існують в рамках окремих великих підприємств і т.п.

Великобританія – парламентська монархія. У країні немає конституції у вигляді єдиного основного закону, конституційне значення мають законодавчі акти, прийняті Парламентом, і судові прецеденти. Великобританія є унітарною державою з дворівневою бюджетною системою. Структура місцевих органів влади різна у всіх трьох частинах країни: в Англії існують графства, міста і округи, в Уельсі і Шотландії – тільки округи. Глава держави Королева Великобританії затверджує бюджет, який складається Казначейством і розглядається Парламентом. Фінансовий рік Великобританії починається 1 квітня і закінчується 31 березня.

Державний бюджет Великобританії складається з двох частин: звичайного бюджету та національного фонду позик. Витрати звичайного бюджету, у свою чергу, діляться на ті, які не обговорюються і не затверджуються Парламентом (витрати на утримання королівської сім'ї), і на ті, які Парламент переглядає щороку. У національному фонді позик відображається діяльність держави із запозичення коштів та видачі кредитів.

Основними джерелами доходів бюджету Великобританії є податки. Ключовим податком є прибутковий податок з фізичних осіб, який був введений у Великобританії ще в 1799 р. На відміну від інших країн у Великобританії прийнята так звана шедулярна форма побудови цього податку. Вона означає розподіл доходу на частини (шедули) залежно від джерела доходу (заробітна плата, дивіденди, доходи від оренди та інше). Кожна шедула оподатковується в особливому порядку. Всього діє п'ять шедул: 1 – доходи від майна, 2 – доходи, одержувані за державними облигаціями, 3 – заробітна плата і доходи самозайнятих; 4 – пенсії та соціальні допомоги; 5 – дивіденди та інші виплати, які здійснюються компаніями Великобританії.

Компанії платять податок на прибуток, при цьому існують різноманітні податкові пільги, такі як: пільги на придбання машин і обладнання в перший рік діяльності компанії, пільги на наукові дослідження і т.п.

До найбільш великих непрямих податків відноситься податок на додану вартість (введено у 1973 р.) і акцизи.

Державні витрати Великобританії поділяються на поточні, які спрямовуються на звичайні державні потреби, і капітальні, які припускають здійснення капіталовкладень. На соціальні потреби направляється 20% державного бюджету, крім того, вони фінансуються місцевими бюджетами та фондами соціального страхування. З коштів державного бюджету виплачуються пенсії та допомоги державним службовцям, допомоги сім'ям, фінансується система національної допомоги - «велфер».

Особливістю Великобританії є так звана практика приватної фінансової ініціативи – розширення участі приватних фірм у державному секторі економіки, партнерство державного і приватного секторів для розвитку інфраструктури та

сфери послуг.

Японія, як і Великобританія, являє собою монархію, проте японську державу очолює імператор, який спирається на конституцію. Згідно з Конституцією Імператор не має суверенної владою. Всі дії, пов'язані з державними справами, він має здійснювати за порадою і за схваленням кабінету міністрів, який несе відповідальність за них. Вищим законодавчим органом держави є Парламент, що складається з двох палат: палати представників і палати радників.

Фінансовий рік Японії також починається 1 квітня і закінчується 31 березня.

Доходна частина японського бюджету формується переважно за рахунок податків. Найбільшим податком є прибутковий податок з фізичних осіб. Встановлено досить значний неоподатковуваний мінімум, який враховує сімейний стан платника податків. Від сплати податку звільняються кошти, витрачені на лікування. Додаткові податкові пільги мають багатосімейні люди.

Другим за значущістю бюджетоутворюючим податком є податок на доходи корпорацій.

З місцевих податків найбільш важливим є так званий податок на право проживання. Їм оподатковується дохід як фізичних, так і юридичних осіб за попередній рік. Причому його повинні платити навіть ті, хто не має ні роботи, ні доходу в поточному році, але мав дохід у минулому.

Особливістю японського бюджету є найнижчий серед розвинених країн рівень витрат на оборону – 1% від внутрішнього валового продукту (ВВП). Це обмеження встановлено конституцією Японії. Разом з тим, оборонна промисловість Японії – сама високотехнологічна в Азії.

До найбільших статей витрат відноситься соціальне страхування та пенсії, трансферти регіональним адміністраціям – префектурам, а також державні інвестиції в інфраструктуру. В даний час найбільшою видатковою статтею бюджету центрального Уряду є обслуговування державного боргу.

Крім традиційного фінансування країни через поточний бюджет, доходна частина якого формується за рахунок податків, у Японії існує і паралельна, теж державна, система фінансування економічних проектів, але із залученням позабюджетних коштів. Ця система називається Державною інвестиційною

програмою і використовується для розвитку пріоритетних, з точки зору держави, виробництв та об'єктів. Її кошти виділяються на умовах повернення, терміновості і платності.

Програма розробляється Урядом одночасно з підготовкою проекту «звичайного» поточного бюджету, але окремо від нього. Японський інвестиційний бюджет також проходить щорічне затвердження в Парламенті.

Населення Японії швидко старіє, і в не настільки віддаленому майбутньому, старі можуть стати основною демографічною групою в країні. Це явище отримало назву «срібної революції». У відповідь на ці процеси урядом Японії прийнята стратегія перетворення країни на «наддержаву якості життя» до 2025 р. У рамках цієї стратегії з 1989 р. по теперішній час реалізується «золотий план» – заході щодо поліпшення медичного обслуговування і підвищення добробуту осіб похилого віку.

Особливості пенсійної системи Японії також пов'язані з демографічною ситуацією в країні. Система громадських пенсій була введена в Японії під час другої світової війни – в 1942 р.

Однак фактично вона почала діяти лише з 1954 р. Пенсії в Японії називаються суспільними, так як держава субсидує їх тільки на третину. Вони виплачуються зі спеціального фонду, що створюється за рахунок внесків працюючих та роботодавців і субсидується державою. Для отримання базової пенсії по старості необхідним є 25-річний страховий стаж та 65-річний вік. Розмір такої пенсії може бути скорочений до 58% встановленого рівня в разі виходу на пенсію в 60 років і збільшений до 188% при виході на пенсію в 70 років і більше. Також існують приватні системи пенсійного страхування.

Поняття «ісламська фінансова система» є відносно новим, оскільки з'явилося тільки в середині 80-х рр. ХХ століття. Ісламська фінансова система, на відміну від західної, побудована на абсолютній забороні сплати і отриманні будь-якого визначеного, гарантованого прибутку. Тобто мови про відсотки і боргові інструменти у звичному для європейця сенсі не йде.

В даний час найбільш розвиненими і поширеними інститутами в мусульманському світі є ісламські банки. Ринкова капіталізація більш ніж 265 ісламських банків перевищує 13 млрд. дол. США, активи оцінено в 262 млрд. дол.

США, обсяг інвестицій у цінні папери більш ніж 400 млрд. дол. США. Депозити в ісламських банках становлять 202 млрд. дол. США, середній щорічний темп зростання ісламської банківської системи в світі знаходиться в межах 10-20% за минуле десятиліття.

Таблиця 14.1

Принципи функціонування ісламської фінансової системи

Заборона на стягнення / сплату відсотків по кредиту («riba»)	Заборона «ріби» - центральний принцип системи. Під «рібою» розуміється будь-який позитивний, зумовлений відсоток прибутку, прив'язаний до терміну і сумі довірителя. Ріба не тільки позичання, але і стягування відсотків.
Заборона спекулятивної поведінки («gharar»)	Ісламська фінансова система перешкоджає накопиченню грошових коштів і забороняє спекулятивні транзакції (азартні ігри, ризики і т.д.).
Поділ результатів діяльності	Так як відсоток заборонений, то кредитор стає інвестором. Інвестор і підприємець поділяють ризик і прибуток.
Гроші як потенційний капітал	Гроші розглядаються як потенційний капітал, тобто вони стають дійсним капіталом тільки тоді, коли він з'єднується з іншими ресурсами для здійснення ефективної діяльності.
Святість контрактів	Іслам підтримує договірні зобов'язання та розкриття інформації як священний обов'язок. Цей принцип призначений для скорочення ризику асиметричності інформації і морального ризику.
Діяльність, що дозволена шаріатом	Тільки та ділова активність, що не порушує закони Шаріату, відкрита для інвестицій. Наприклад, інвестиції в алкогольний бізнес, азартні ігри не дозволені.

Останнє десятиліття стало для ісламських банків часом швидкого розвитку та інновацій в області пасивних операцій. Клієнтська база як і раніше росте, але нинішні вкладники хочуть, щоб їх вкладення були не тільки правильними з точки зору релігії, а й приносили дохід. Йде активне створення ісламських інвестиційних банків і фондів нового типу, що займаються управлінням активами, пакетами акцій, вкладеннями в нерухомість. Ісламські інвестиційні банки діють на ринку лізингових операцій і ризикового капіталу. Тим більше, що близькосхідним банкам доводиться боротися за клієнтів з великими західними конкурентами, які активно відкривають ісламські підрозділи.

Питання для самоконтролю:

1. Що являють собою міжнародні фінанси і в чому їх призначення?
2. За якими напрямками можуть бути згруповані міжнародні фінансові відносини?
3. Які існують міжнародні фінансові організації і міжнародні фінансові інституції?
4. Як формується бюджет ООН і за якими напрямками витрачаються його кошти?
5. Які функції виконує МВФ?
6. Як сформовано капітал МВФ?
7. У яких формах здійснюється кредитування МВФ ?
8. Які фінансові інституції входять до групи Світового банку і які функції вони виконують?
9. В чому полягає призначення міжнародного фінансового ринку?
10. Характеристика міжнародного валютного ринку як складової міжнародного фінансового ринку.

Розділ 17. ФІНАНСОВА БЕЗПЕКА ДЕРЖАВИ

17.1 Економічна безпека як багаторівнева система: поняття та базові елементи

17.2 Фінансова безпека: сутність і місце в системі економічної безпеки

17.3 Механізм та система забезпечення фінансової безпеки

 Основні терміни та визначення: *фінансова безпека держави; бюджетна безпека; боргова безпека; дефолт; золотовалютні резерви; стійкість національної валюти; ефективність фінансового ринку; біржові гарантії угод; фінансова стабільність підприємств.*

17.1 Економічна безпека як багаторівнева система: поняття та базові елементи

Поняття "економічна безпека" нещодавно увійшло до нормативної лексики і стало повноправним об'єктом дослідження економічної науки. Цей термін почав використовуватися у працях вітчизняних економістів лише на початку 90-х років минулого століття.

Економічна безпека — це складна багатофакторна категорія, яка дозволяє зберігати стійкість до зовнішніх та внутрішніх загроз, характеризує здатність національної економіки до розширеного самовідтворення для задоволення потреб громадян, суспільства і держави на якомусь визначеному рівні.

Економічна безпека — стан економіки, при якому забезпечується досить високе і стійке економічне зростання; ефективне задоволення економічних потреб; контроль держави за рухом і використанням національних ресурсів; захист економічних інтересів країни на національному і міжнародному рівнях. Складова частина національної безпеки, її фундамент і матеріальна основа, і разом з тим взаємопов'язана система певних рівнів.

Це означає, що стан національної безпеки держави залежить від життєздатності економіки, її ефективності, мобільності, конкурентоспроможності. Забезпечення економічної безпеки є виключною прерогативою держави.

Вивчення питання сутності економічної безпеки передбачає розгляд певних базових елементів.

До об'єктів економічної безпеки України належать не лише держава, її економічна система та всі її природні багатства, і суспільство з його інститутами, установами, фірмами, а також кожна окрема особа.

Суб'єктами економічної безпеки України є функціональні і галузеві міністерства та інші органи державної влади, податкові й митні служби, банки, біржі, фонди і страхові компанії, а також виконавчі робіт і послуг, продавці продукції і вітчизняні споживачі.

Першочергове значення при створенні та забезпеченні системи економічної безпеки як складової цілісної системи національної безпеки держави має визначення національних економічних інтересів. Адже саме від цього залежить вироблення ефективних засобів їх реалізації і захисту, а розробка концепції і стратегії забезпечення економічної безпеки завжди спирається на довгострокові національні економічні інтереси.

Національні економічні інтереси — життєво важливі матеріальні, інтелектуальні цінності, визначальні потреби суспільства і держави, реалізація яких гарантує економічний суверенітет держави, її незалежність у розробці економічної політики та реалізації управлінських рішень, стійкість національної економіки, її відтворення та прогресивний розвиток.

Для проведення аналітичної та прогностичної діяльності відповідні державні органи повинні визначати національні економічні інтереси, досліджувати їх взаємодію, співвідношення пріоритетності тощо.

Важливе місце у дослідженні економічної безпеки держави посідають загрози. Загрози економічній безпеці — це явні чи потенційні дії, що ускладнюють або унеможливають реалізацію національних економічних інтересів і створюють небезпеку для соціально-економічної та політичної систем, національних цінностей, життєзабезпечення нації та окремих осіб.

Для створення надійної системи забезпечення економічної безпеки держави потрібен ефективний механізм визначення загроз національним інтересам, що створюють безпосередню небезпеку економічній системі, порушуючи цим самим процес суспільного відтворення. Постійне відстеження і визначення основних загроз економічній безпеці значно полегшує її підтримання на належному рівні, а також

дає можливість своєчасно розробляти і здійснювати практичні заходи щодо зниження негативного впливу загроз чи їх повної ліквідації. Однак, аналогічно до того, як не існує єдино прийнятого визначення поняття "економічна безпека", так само немає визначеного переліку загроз національним економічним інтересам. Загрози економічній безпеці видозмінюються залежно від стану та рівня розвитку економічної системи і для кожної окремо взятої держави відрізняються характером та рівнем гостроти. В узагальненому вигляді класифікацію загроз економічній безпеці держави можна провести за такими параметрами:

17.2 Фінансова безпека: сутність і місце в системі економічної безпеки

Однією із найважливіших складових економічної безпеки є фінансова безпека, без якої практично неможливо вирішити жодне із завдань, які стоять перед державою. Фінансова безпека є ґрунтовною складовою економічної безпеки держави, оскільки на фінансах базується будь-яка економіка.

фінансова безпека — захищеність фінансових інтересів на усіх рівнях фінансових відносин; певний рівень незалежності, стабільності і стійкості фінансової системи країни в умовах впливу на неї зовнішніх і внутрішніх дестабілізуючих факторів, що складають загрозу фінансовій безпеці; здатність фінансової системи держави забезпечити ефективне функціонування національної економічної системи та стале економічне зростання.

Фінансову безпеку будь-якої держави визначають такі фактори:

рівень фінансової незалежності (при цьому велике значення має розмір зовнішньої фінансової допомоги з боку міжнародних фінансових інституцій, економічних угруповань, урядів окремих країн, обсяг іноземних інвестицій у національну економіку); характер фінансово-кредитної політики (як внутрішньої, так і зовнішньої), яку проводить держава; політичний клімат у країні; рівень законодавчого забезпечення функціонування фінансової сфери.

Фінансова безпека є надзвичайно складною багаторівневою системою, яку утворюють ряд підсистем, кожна з яких має власну структуру і логіку розвитку. Фінансова безпека держави включає: бюджетну, податкову, боргову безпеку,

фінансову безпеку банківської системи, валютну, грошово-кредитну, інвестиційну безпеку, фінансову безпеку страхового та фондового ринку.

Фінансова безпека держави має як внутрішній, так і зовнішній аспекти.

Щодо зовнішнього, то це фінансовий суверенітет країни, незалежність національної фінансової системи від впливу міжнародних фінансово-кредитних організацій і транснаціонального капіталу. Проте вести мову про абсолютну фінансову незалежність в умовах глобалізації некоректно. На фінансовій безпеці України позначаються процеси фінансової глобалізації, що посилюються у світовому співтоваристві. Відтак проблема фінансової безпеки сьогодні виходить за національні межі. Зростає рівень інтеграції та консолідації фінансових ринків, зростають масштаби мобільності капіталу і посилюється інтенсивність його обігу. Як стверджують фахівці, у світі сформувалися грандіозні потоки „світових грошей”, що не підпорядковуються ні національним урядам, ні будь-яким іншим політичним інституціям. Вони не утворилися як вияв потреб виробництва, торгівлі, інвестування чи споживання. Головним їх джерелом є переважно торгівля грішми. Тому при розробці стратегії фінансової безпеки держави важливо скрупульозно аналізувати і враховувати поточну та ймовірну ситуацію на світових валютних ринках і ринках капіталу.

Безпека внутрішньої фінансової сфери України визначається досконалістю правової, організаційної та інституціональної бази, а також політичною стабільністю, рівнем ризиків ринкової кон'юнктури, масштабами тіньової економіки та рівнем корупції в державі.

Механізм забезпечення фінансової безпеки має реалізовуватися на основі розробки відповідних наукової теорії, концепції, стратегії і тактики, проведення адекватної фінансової політики, визначення об'єктів, наявності необхідних інститутів забезпечення безпеки (суб'єктів), визначення та конкретизації інтересів, систематизації загроз, застосування засобів, способів і методів забезпечення безпеки.

Зважаючи на те, що фінансова безпека не є статичною (на систему безпеки впливає конкретна ситуація, що складається на певному етапі соціально-

економічного і політичного розвитку суспільства), то механізм забезпечення фінансової безпеки включає такі елементи:

— об'єктивний і всебічний моніторинг економіки і фінансової сфери з метою виявлення і прогнозування внутрішніх і зовнішніх загроз інтересам об'єктів фінансової безпеки;

— розрахунок порогових граничнодопустимих значень фінансових та соціально-економічних показників (індикаторів), перевищення яких може провокувати фінансову нестабільність і фінансову кризу;

— діяльність держави щодо виявлення і попередження внутрішніх і зовнішніх загроз фінансовій безпеці.

Побудова механізму забезпечення фінансової безпеки потребує визначення критеріальних вимог до неї. Проте дотепер в економічній літературі немає теоретичних комплексних розробок цього питання. Тому за основу при формуванні критеріальних вимог до системи фінансової безпеки можна взяти підходи до визначення критеріїв та інтегрального індексу економічної безпеки за Методикою розрахунку рівня економічної безпеки України. Ця Методика розроблена з метою визначення рівня економічної безпеки як головної складової національної безпеки держави і визначає перелік основних індикаторів стану економічної безпеки, їхні оптимальні, порогові та граничні значення, а також методи розрахунку інтегрального індексу економічної безпеки.

Фінансова безпека держави включає: бюджетну, податкову, боргову безпеку, фінансову безпеку банківської системи, валютну, грошово-кредитну, інвестиційну безпеку, фінансову безпеку страхового та фондового ринку.

Бюджетна безпека – це спроможність бюджетної системи забезпечити фінансову самостійність держави та ефективне використання нею бюджетних коштів в процесі виконання функцій соціального захисту; державного управління і міжнародної діяльності; фінансування науки, освіти, культури і охорони здоров'я; забезпечення національної безпеки і оборони, реалізації інвестиційної та екологічної політики.

У цілому бюджетна безпека держави зумовлюється розміром бюджету, рівнем перерозподілу ВВП через бюджет, розміром, характером та рівнем дефіциту

бюджету, методами фінансування останнього, масштабами бюджетного фінансування, процесом бюджетотворення, своєчасністю прийняття та характером касового виконання бюджету, рівнем бюджетної дисципліни.

Податкова безпека визначається ефективністю податкової політики держави, яка має оптимально поєднувати фіскальні інтереси держави та індивідуальні, корпоративні інтереси платників податків.

З позицій фіскальної достатності проблема податкової безпеки зводиться до забезпечення держави таким обсягом податкових надходжень, який є оптимально необхідним згідно з вимогами проголошеної економічної доктрини.

Разом з тим, податкова безпека держави передбачає оптимізацію рівня оподаткування, адже надмірне підвищення норми оподаткування призводить до збільшення тіньової економіки, згортання легального бізнесу, масового ухилення від сплати податків, а відтак — до скорочення податкової бази.

Боргова безпека – певний рівень державної внутрішньої та зовнішньої заборгованості з урахуванням вартості її обслуговування й ефективності використання внутрішніх і зовнішніх запозичень та оптимального співвідношення між ними, достатній для вирішення нагальних соціально-економічних потреб, який дає змогу зберегти стійкість фінансової системи країни до внутрішніх і зовнішніх загроз, забезпечити відносну незалежність держави, зберігаючи при цьому економічну можливість країни здійснювати виплати на погашення основної суми і відсотків без загрози втратити суверенітет, одночасно підтримуючи належний рівень платоспроможності та кредитного рейтингу.

Фінансова безпека банківської системи – полягає у забезпеченні найефективнішого використання ресурсного потенціалу, створенні сприятливих умов для реалізації економічних інтересів банківських установ, попередженні внутрішніх і зовнішніх загроз банківській системі, створенні умов її стабільного й ефективного функціонування.

Валютна безпека – ступінь забезпеченості держави валютними коштами, достатніми для дотримання позитивного сальдо платіжного балансу, виконання міжнародних зобов'язань, накопичення необхідного обсягу валютних резервів, підтримання стабільності національної грошової одиниці; стан курсоутворення,

який максимально захищає від потрясінь на міжнародних валютних ринках і створює оптимальні умови для поступального розвитку вітчизняного експорту, широкомасштабного припливу в країну іноземних інвестицій, інтеграції України до світової економічної системи.

Інвестиційна безпека – це такий рівень національних та іноземних інвестицій (за умови оптимального їх співвідношення), який здатен забезпечити довгострокову позитивну економічну динаміку при належному рівні фінансування науково-технічної сфери, створення інноваційної інфраструктури та адекватних інноваційних механізмів.

Грошово-кредитна безпека – такий стан грошово-кредитної системи, який характеризується стабільністю грошової одиниці, доступністю кредитних ресурсів та таким рівнем інфляції, що забезпечує економічне зростання та підвищення реальних доходів населення.

Фінансова безпека страхового ринку – такий рівень забезпеченості страхових компаній фінансовими ресурсами, який дав би їм можливість у разі потреби відшкодувати обумовлені у договорах страхування збитки їх клієнтів і забезпечити ефективне функціонування.

Фінансова безпека фондового ринку – оптимальний обсяг його капіталізації (з огляду на представлені на ньому цінні папери, їх структуру та рівень ліквідності), здатний забезпечити стійкий фінансовий стан емітентів, власників, покупців, організаторів торгівлі, торговців, інститутів спільного інвестування, посередників (брокерів), консультантів, реєстраторів, депозитаріїв, зберігачів і держави загалом.

17.3 Механізм та система забезпечення фінансової безпеки

Забезпечення дієвої системи фінансової безпеки передбачає з'ясування і систематизацію явищ і подій, настання або здійснення яких прямо чи опосередковано може становити загрозу тому або іншому суб'єкту фінансової безпеки чи елементу фінансово-кредитної сфери. Узагальнюючи різні позиції щодо загроз фінансовій безпеці держави, а також аналізуючи норми вітчизняного законодавства у цій сфері, джерела потенційних і наявних загроз можна поділити на

внутрішні і зовнішні. При цьому загрози фінансовій безпеці слід розглядати як наявні та потенційно можливі явища і чинники, що створюють небезпеку життєво важливим національним інтересам України у фінансовій та економічній сферах.

Наявність внутрішніх загроз слід пов'язувати з організаційно-правовою, адміністративною та інституційною незавершеністю реформування фінансово-кредитної сфери, політичною нестабільністю, проявами сепаратизму. Таким чином, основними внутрішніми загрозами фінансовій безпеці держави можуть бути:

- неефективне регулювання і низький рівень правової культури у фінансовій сфері;
- зниження інвестиційної та інноваційної активності;
- недостатній рівень золотовалютних резервів;
- неефективність податкової системи та масове ухилення від сплати податків;
- низький рівень бюджетної дисципліни і перманентний бюджетний дефіцит;
- високий рівень боргової залежності держави, критичний стан ринку державних цінних паперів;
- тінізація і криміналізація економіки, нелегальний відтік капіталів за кордон;
- нереальність (штучність) курсу національної валюти;
- високий рівень корупції у фінансово-кредитній сфері;
- стагнація фондового ринку;
- низький рівень капіталізації банківської сфери;
- низький рівень доходів населення.

Зовнішні виклики фінансовій безпеці можуть бути пов'язані:

- з невизначеністю держави у сучасному геополітичному просторі, непричетністю до інтеграційних процесів;
- обмеженістю доступу до зарубіжних фінансових ринків, безконтрольністю щодо накопичення зовнішньої заборгованості.

До активних факторів, що можуть формувати загрози фінансовій безпеці держави, також належать:

- динаміка сальдо торгового і платіжного балансу та значна залежність України від експортно-імпортової діяльності;
- втручання міжнародних фінансових організацій у внутрішні справи держави;
- вплив світових фінансових криз на фінансову систему України.

Питання для самоконтролю:

1. Розкрийте роль і місце фінансової безпеки держави в економічній безпеці.
2. Які фактори визначають фінансову безпеку держави?
3. Охарактеризуйте основні структурні компоненти фінансової безпеки держави.
4. Які основні пріоритети існують на сьогодні в напрямку зміцнення фінансової безпеки України?

Розділ 18. ФІНАНСИ КРАЇН З РОЗВИНЕНОЮ РИНКОВОЮ ЕКОНОМІКОЮ

18.1. Еволюція та сучасні риси фінансових систем країн з розвиненою ринковою економікою

18.2. Фінансова система Сполучених Штатів Америки

18.3. Фінансова система Федеративної Республіки Німеччини

i *Основні терміни та визначення:* бюджетна політика, податкова структура, прибутковий податок, податки на споживання, подвійне оподаткування, імпутаційна система, офшорні зони, митні зони, валютні зони.

18.1 Еволюція та сучасні риси фінансових систем країн з розвиненою ринковою економікою

Як показує світова, а особливо європейська практика, сучасні фінансові системи високорозвинених держав значною мірою зумовлені особливостями державотворення, розвитком економіки, соціальними параметрами і навіть традиціями, менталітетом населення протягом багатьох століть. Наприклад, окремі елементи фінансової системи Великої Британії, організація бюджетного процесу, основні підходи до ведення державної діяльності були сформовані ще у XVII ст. При цьому досягнення в обмеженні прав монарха у сфері фінансів, які можна спостерігати у цій державі ще з XIII ст., тісно корелюють із роллю держави в економіці та масштабами перерозподілу ВВП сьогодні, рівень яких є нижчим від країн-сусідів, зокрема Франції та Німеччини.

Навпаки, у Франції впродовж довгого часу підтримувалися абсолютизм та жорстка централізація, що відобразилося на параметрах і структурі фінансової системи нині. Тривалі періоди відсутності єдиної державності, наявність великої кількості окремих князівств на території Німеччини зумовили у новітній час її федеративний устрій та наклали відбиток на архітектоніці фінансів. Особлива трудова та соціальна етика населення Скандинавських країн зробила можливим у XX ст. виникнення моделі держави загального добробуту, яка ґрунтується на

принципах співучасті та солідарності, громадського контролю у сфері державних фінансів, що дає змогу без жодних негативних наслідків підтримувати найвищий у світі рівень оподаткування, разом із відповідними масштабами компенсаційних дій держави щодо надання суспільних благ і перерозподілу доходів. Подібних історичних закономірностей та зв'язків можна навести велику кількість. Однак саме вони переконують у необхідності погляду в минуле з метою кращого розуміння сьогодення фінансової системи будь-якої держави.

Упродовж розвитку цивілізації функції, які виконує держава, досить суттєво еволюціонували. Так, у стародавньому світі коло завдань, що виконувала держава, було дуже обмеженим — головним чином, це видатки на управління (утримання системи влади), оборону країни, підтримку правопорядку та судочинство. Держава мала мінімальні економічні функції, переважно розвивалась інфраструктура — дороги, мости тощо. Тривалий час навіть військові витрати були не досить суттєвими, оскільки регулярних армій у повному розумінні не існувало; вони є винаходом лише кількох останніх століть. Наприклад, у Стародавній Греції кожен громадянин був воїном, і у випадку війни мав озброюватися за власний кошт. Видатки на такі звичні сьогодні напрямки, як освіта, охорона здоров'я, а особливо на програми перерозподілу доходів, соціальний захист, пенсійне забезпечення державою практично не проводились аж до початку ХХ ст.

Причини такого становища полягають, з одного боку, у нездатності тогочасної економічної системи забезпечити формування достатньої додаткової вартості внаслідок низької продуктивності суспільного виробництва та нерозвиненості грошових відносин. Саме тому тривалий час не складалося передумов для залучення певної частини створеної вартості до державної скарбниці. З іншого боку, значні обсяги перерозподілу унеможливлювалися характером суспільно-політичних відносин, адже контрольованість над суспільними фінансами абсолютно не забезпечувалась. Практично до ХVІІІ ст. державні фінанси будь-якої європейської країни були невіддільними від королівської казни, що не гарантувало платнику податків подальше суспільно-корисне витрачання коштів.

На найбільш ранніх етапах держава використовувала переважно негрошові механізми — примусову працю рабів і селян-общинників, які повинні були

віддавати різні продукти й предмети вжитку (у Стародавньому Єгипті ще у III тис. до н. е.). Іншим важливим джерелом формування ресурсів держави було проведення загарбницьких воєн і експлуатація ресурсів колоній, що особливо характерно для Стародавньої Греції та Риму, які застосовували такого роду фінансове насилля до підкорених і поневолених народів.

Зародження феодалізму на території Європи привело до поступової переорієнтації державної скарбниці на внутрішньодержавні джерела доходів. З V та практично до XIV ст. значну частку доходів забезпечувала експлуатація земель, лісів, надр — ресурсів, які перебували у власності самого короля. Одним із важливих джерел доходів у цей час також виступали дарування та пожертви, які спочатку мали добровільний і тимчасовий характер. Коли королю не вистачало доходів від власності (з причини надзвичайних обставин, наприклад воєн), він звертався до суспільних прошарків з пропозицією збору додаткових коштів — субсидій. Такі заходи спочатку мали тимчасовий характер та формально вважались добровільними, а далі трансформувались у примусові збори — податки.

Лише у XIX ст. деякі чинники економічного, соціального та політичного характеру зумовили необхідність і забезпечили можливість істотного зростання ролі держави у суспільному житті, що паралельно призвело до збільшення акумульованих нею ресурсів та, відповідно, державних витрат. Зокрема, після промислової революції суттєво посилилась економічна роль держави, її участь у фінансуванні різноманітних проектів (наприклад, будівництво залізних доріг, флоту). За мету ставилося стимулювання економічного зростання та отримання переваг у міжнародній конкурентній боротьбі, яка загострилась у цей період.

Унаслідок посилення інтегрованості суспільства, зростання міст, щільності проживання населення, коли рівень освіти, добробуту, стан здоров'я однієї людини почали суттєво впливати на усіх інших, з'явилась необхідність забезпечення мінімального рівня суспільних благ для кожного з метою недопущення епідемій, злочинності, суспільних конфліктів. Це сприяло поступовому збільшенню державних витрат на освіту, охорону здоров'я, заходи перерозподілу доходів від багатих до бідних. У кінці XIX та на початку XX ст. відбулось колосальне збільшення державних витрат на військові цілі під впливом боротьби за переділ

світу та намагання захоплення колоній. Особливо гостро це проявилось у період Першої світової війни.

Змінились також політичні умови формування державної фінансової політики. На початку ХХ ст. було повністю скасовано майновий виборчий ценз, за якого право обирати і бути обраним до парламенту мали лише багаті. Це призвело до виходу на політичну арену нових суспільних сил, сприяло зростанню впливовості партій лівого спрямування, які пропагували більшу соціальну спрямованість державної політики, що кардинально відобразилось на бюджетах європейських країн. У зазначений період державні видатки починають спрямовуватись не тільки на виконання традиційних державних функцій, а й на соціальний захист населення: страхування робітників від нещасних випадків на виробництві, встановлення пенсій у зв'язку зі старістю, допомоги у зв'язку з безробіттям, страхування на випадок захворювань. Все це зумовлювало необхідність збільшення видатків бюджету, надавало йому більшої соціальної спрямованості. Саме на період кінця ХІХ — початку ХХ ст. припадає запровадження переважної більшості програм соціального характеру.

З розвитком господарства, диференціацією об'єктів оподаткування (більш чітким виділенням доходів від праці, капіталу, ренти) набули розвитку і нові форми оподаткування. Кардинальні зміни у податкових системах розвинутих держав відбулися на зламі ХІХ та ХХ століть. У США — це введення федеральних податків на прибуток корпорацій (1908 р.), на особисті доходи (1913 р.), на спадщину (1916 р.); у Великій Британії — прогресивного оподаткування доходів і спадщини (1911 р.), податку з обороту (1916 р.); у Франції — податку на автомобілі (1893 р.), прибуткового податку (1916 р.), податку з обороту (1920 р.); у Канаді — податків на прибуток корпорацій (1916 р.), на індивідуальний дохід (1917 р.), податку з продажу (1920 р.).

Як державні фінанси загалом, так і бюджети розвинутих демократичних країн мають чітко виражений перерозподільний та соціальний і меншою мірою "виробничий" характер: частка трансфертів у видатках державного бюджету становить 55—70 %, а витрат на товари і послуги, витрат на постачання суспільних благ — 15—30%. Державні видатки в Україні, навпаки, все ще більшою мірою

спрямовуються на утримання та забезпечення діяльності бюджетних установ (витрати на товари і послуги становлять від близько 50 % усіх видатків бюджету). Для високо розвинутих держав переважно характерний не надто високий рівень участі держави у видатках капітального характеру. Цю функцію найбільш ефективно може виконувати лише ринок. Натомість аналіз структурних особливостей державних видатків вказує на чітко виражену їх соціальну спрямованість.

Характерною ознакою фінансової політики високо розвинутих держав є її інкременталістський, тобто стабільний, виважений характер. Так, обсяги фінансування видаткових програм змінюються з року в рік лише на незначний відсоток, і тенденція до зміни пропорцій є чіткою та прогнозованою. До питання змін у податковій системі також підходять виважено — ставки податків коригуються поступово лише на незначний відсоток, для запобігання негативному впливу на стан державних фінансів, ринкову та соціальну структуру. В Україні потреби швидкої трансформації привели до обрання іншого шляху — радикального реформування, що виявилось у динамічних, навіть хаотичних щорічних зрушеннях структури бюджетів.

Ознаки фінансових систем високорозвинених країн:

- бюджети мають чітко виражений перерозподільний характер;
- бюджет має соціальний характер;
- фінансова політика має інкременталістський характер;
- розмежування фінансів між рівнями державного управління (хоч показники централізації в унітарних та федеративних державах відрізняються).

Важливий вплив на функціонування державних фінансів здійснюють політичні чинники. Політичні інститути та конституційне право з моменту виникнення сучасної демократичної моделі державних фінансів стали виконувати функцію активного коригування перерозподільних процесів. Тісний зв'язок політичних і фінансових процесів спостерігався і впродовж усього ХХ ст., коли найбільші зміни фінансової політики розвинутих держав відбувались саме після виборів, з приходом до влади нових політичних сил. Яскравими прикладами цього є політика Ф. Рузвельта та Р. Рейгана у США, М. Тетчер у Великій Британії, Ш. де

Голля у Франції, Л. Брхарда у Німеччині. Прикладами негативного впливу політики на фінанси є політичні кризи, які нерідко супроводжуються зміною уряду. Проте як показує практика останніх десятиліть, у державах з розвинутою демократією наслідки таких потрясінь для державних фінансів не є кардинальними. Завдяки стратегічному плануванню вдається забезпечити спадковість фінансової політики незалежно від того, яка політична сила перебуває при владі, а механізми громадського контролю та прозорість бюджетної процедури забезпечують ефективність державних фінансів за будь-якої політичної кон'юнктури.

18.2. Фінансова система Сполучених Штатів Америки

Формування фінансової системи США пов'язане з особливостями їх історії, яка, порівняно з окремими європейськими країнами, є доволі нетривалою. Так, саме виникнення США як незалежної держави частково можна вважати результатом конфлікту фіскальних інтересів Великої Британії та її американських колоній. Колоністи вважались британськими підданими та платили лише непрямі податки. У 1764 та 1767 рр. британський парламент підвищив непрямі податки на товари, що вводились у Північноамериканські колонії, а спроби запровадження прямого оподаткування, зокрема гербового збору (збір з ділових паперів, судових документів, шлюбних контрактів), стали поштовхом до масових виступів. Незважаючи на незначне фіскальне значення, заходи метрополії підкреслювали право англійського парламенту обкладати податками колонії. Колонії висунули гасло, яке раніше англійська буржуазія протиставляла абсолютизму монархії: "Жодних податків без представництва", яке вимагало права в обмін на сплату податків делегувати представників колоній до британського парламенту. Саме під цим гаслом почалась Війна за незалежність 1776—1783 рр. З метою недопущення можливості фіскальної тиранії центру над суб'єктами федерації Конституцією США 1787 р. за федеральним урядом були закріплені лише непрямі податки (мита та акцизи). Лише на початку ХХ ст. була введена знаменита 16-та поправка до конституції, згідно з якою федеральний уряд одержав право на запровадження податків на доходи.

У середині XIX ст. фінансові питання стали однією з причин Громадянської війни Півночі та Півдня 1861—1865 рр. У США розгорнулася боротьба між прихильниками вільної торгівлі та протекціоністами (за проведення політики фритредерства виступали південні штати, а за протекціонізм — північні). У результаті перемоги північних штатів у Громадянській війні було запроваджено Високий протекціоністський тариф проти європейських товарів.

Після Першої світової війни найпомітніший слід в історії США залишив президент Ф. Рузвельт. У 1932 р. для подолання економічної кризи Ф. Рузвельт проголосив політику "нового курсу", суть якої полягала в тому, що методами фіскальної і бюджетної політики американська держава почала інтенсивно втручатись в економічні процеси з метою їх регулювання. Зокрема держава почала фінансувати допомогу безробітним, житлове будівництво, суспільні роботи, скорочення сільськогосподарського виробництва.

На сьогодні Сполучені Штати Америки — федеративна республіка у складі 60 штатів і федерального округу Колумбія, низки островів. Федеральна влада складається з трьох гілок — законодавчої, виконавчої та судової. Кожен штат як суб'єкт федерації наділений республіканськими повноваженнями, а тому також має власну законодавчу, виконавчу та судову владу. Штати мають широкі повноваження в проведенні соціально-економічної політики. На території штату діють власні закони та конституція штату, які не повинні суперечити Конституції та законам США. Лише в питаннях зовнішніх відносин, у військовій та митній сфері, деяких інших загальнодержавних справ права штатів є обмеженими.

Рішення у сфері державних фінансів у першу чергу приймаються законодавчою та виконавчою владою. Законодавча влада представлена Конгресом, який складається з двох палат: сенату та палати представників. Найзначнішими представниками законодавчої влади в управлінні державними фінансами є Головна контрольна служба (ГКС) та Бюджетна служба Конгресу (БСК). ГКС здійснює зовнішню ревізію урядових агентств; БСК — експертний орган парламенту для аналізу проекту бюджету та законодавства стосовно бюджетної сфери з метою здійснення парламентом більш раціонального бюджетного вибору. БСК засновано у ході бюджетної реформи 1974 р.

Виконавча влада зосереджена у руках президента. Посади прем'єр-міністра в США немає, а роль уряду виконує Адміністрація президента. Серед органів виконавчої влади головними повноваженнями у сфері державних фінансів наділене Адміністративно-бюджетне управління (АБУ), яке відповідає за розроблення бюджету і є складовою Адміністрації президента. При президенті також діє Рада економічних консультантів — дорадчий орган, який допомагає формувати засади економічної політики. Важливу роль відіграє також Міністерство фінансів, повноваження якого головним чином стосуються етапу виконання та контролю у сфері бюджету.

Судова влада представлена федеральними судами, судами штатів та місцевими судами. Федеральна судова система включає також низку спеціальних судів — митний, податковий, військовий.

Штати копіюють федеральну систему влади, мають власну конституцію, парламент. Виконавча влада у штаті представлена губернатором. У графствах, до яких прирівнюються великі міста, обирається рада і мер. В окремих містах діє комісійна система, де населення обирає невелику комісію, яка управляє містом. Застосовується також система найманого управління, яка діє під контролем обраної ради.

Фінансова система США складається з таких елементів:

- 1) фінанси федерації, які включають федеральний бюджет, бюджет округу Колумбія (столичний), спеціальні фонди федерального рівня, фінанси державних підприємств;
- 2) фінанси 50 штатів, кожен з яких має власний бюджет, спеціальні фонди та фінанси підприємств, що знаходяться у власності штату;
- 3) місцеві фінанси, до яких входять місцеві бюджети (графств та інших місцевих адміністративних одиниць, серед яких — округи, муніципалітети, міста), фінанси комунального господарства, різноманітні фонди.

Організація фінансової системи в США характеризується високим рівнем автономності — кожен з рівнів державного управління самостійно проводить бюджету та податкову політику. Загалом через державні фінанси перерозподіляється близько третини ВВП.

Всі урядові видатки розподіляються між рівнями фінансової системи приблизно у таких пропорціях: на федеральні фінанси припадає 60 %, на фінанси штатів — 15 і на місцеві фінанси — 25 %. Із загальнодержавного рівня забезпечується національна оборона, деякі програми соціального захисту, видатки на обслуговування державного боргу, на розвиток економіки, на зовнішні зв'язки, фінансування загальнодержавної влади.

Оскільки США є федеративною державою, то існує три бюджетні рівні — федеральний, бюджети штатів та місцеві бюджети (загалом більше 12 тисяч). Бюджетна історія США налічує два століття. За цей час бюджетні відносини трансформувались у чітку злагоджену систему, що дає змогу ефективно вирішувати масштабні зовнішні та внутрішні проблеми.

Бюджетний рік у США починається 1 жовтня і закінчується 30 вересня. Бюджетний процес складається з трьох основних стадій, тісно пов'язаних між собою:

- 1) вироблення президентського варіанту проекту бюджету;
- 2) робота Конгресу над бюджетом;
- 3) виконання бюджету.

Після затвердження бюджету Конгресом розпочинається його виконання Міністерством фінансів та міністерствами і відомствами. Розподілом бюджетних коштів відповідно до періодів серед відомств займається АБУ. Кожне агентство повинне мати систему внутрішнього контролю, яка забезпечує належне використання коштів. Контрольні функції на цьому етапі також здійснює Головна контрольна служба — орган контролю Конгресу.

Приблизна структура видатків федерального бюджету така: 15 % спрямовується на оборону, приблизно 2 — на освіту, 20 — на охорону здоров'я, 20 — на обслуговування державного боргу, 20 % — на соціальне забезпечення. Освіта переважно фінансується з місцевих бюджетів та бюджетів штатів. Близько 40—60 % доходів регіональних бюджетів штатів та територіальних одиниць формуються за рахунок трансфертів.

Фінансова політика США тісно пов'язана з політичними процесами.

18.3. Фінансова система Федеративної Республіки Німеччини

У Німеччині, одній з перших держав світу, під впливом робітничого руху і профспілкових організацій було запроваджено закони соціального характеру (страхування на випадок захворювань, втрати працездатності, пенсійне забезпечення робітників), покладено обмеження на застосування дитячої праці.

Економіка та фінанси країни зазнали суттєвих руйнувань у період світових воєн. Фінансова система ФРН складається з таких елементів: фінанси федерації (федеральний бюджет, спеціальні фонди, фінанси державних підприємств); фінанси земель у складі відповідного бюджету, спеціальних фондів, фінансів підприємств; місцеві фінанси (місцеві бюджети та фінанси комунальних підприємств).

ФРН є федеративною республікою, країною парламентської демократії. Німецький бундестаг, нижня палата парламенту, яка обирається всенародно, має у ФРН вирішальне право законотворення. У процесі законотворення бере участь і бундесрат (Федеральна рада), верхня палата парламенту, в якій зібрано представників земель. Федеральна рада складається з членів земельних урядів і не є виборним органом. Під час голосування голоси представників земель подаються єдиним блоком. Бундесрат має право оскаржувати всі закони, схвалені в бундестазі. Закони, що зачіпають основні принципи федерації або інтереси земель, потребують згоди верхньої палати парламенту.

Глава держави — федеральний президент, але він є "слабкою" фігурою, порівняно з федеральним канцлером — головою федерального уряду. Федеральний президент не входить до складу ні уряду, ні законодавчих органів. Тонгу ключова фігура виконавчої влади — федеральний канцлер, який очолює уряд.

Адміністративно Німеччина поділена на землі, округи та общини. Всі землі мають широкі права автономії, зокрема кожна з них має конституцію, парламент, прем'єр-міністра, котрий є головою виконавчої влади і главою землі, загальні вищі суди, суди першої та другої інстанцій, Конституційний суд. Землі мають самостійний бюджет, а в Баварії навіть проголошено власне громадянство. Землі мають право укладати державні договори з іншими державами.

У ФРН фінансовий рік для всіх суб'єктів державного права збігається з

календарним. У бюджетному процесі головну роль відіграють такі органи влади та їхні структурні підрозділи; уряд і міністерство фінансів; представницькі органи — бундестаг (бюджетний комітет (традиційно голова цього комітету обирається від представників опозиційних партій), підкомітет з перевірки звітності (бере участь у перевірці виконання бюджету), незначна кількість власних співробітників з бюджетних питань, Федеральна рахункова палата) і бундесрат (затверджує закон про бюджет як верхня палата парламенту); Федеральний казначейський двір. Крім цього, забезпечується широка участь науковців і громадськості.

Федеральний казначейський двір є незалежним державним закладом, який діє згідно з федеральною і земельними конституціями. До його функцій входить контроль за економічною і фінансовою діяльністю; він може перевіряти роботу Міністерства фінансів.

На рівні федерації проект бюджету готує Міністерство фінансів. Уряд подає цей проект на розгляд парламенту, який при розгляді бюджету може вимагати від уряду будь-яку необхідну інформацію. Реалізується це право через письмові й усні звернення, депутатські запити, запрошення на секційні та пленарні засідання відповідних урядових осіб.

У Німеччині протягом тривалого періоду склалася традиція подання науково-дослідними організаціями експертних доповідей щодо бюджетного процесу. Особливою довірою користуються аргументовані висновки Експертної ради, які містять оцінку загальноекономічного розвитку і публікуються у пресі в листопаді кожного року. Процес обговорення бюджету, як і його виконання, широко висвітлюються в засобах масової інформації, що сприяє контрольованості бюджетного процесу. При обговоренні бюджету на засідання уряду зазвичай запрошуються провідні політики — члени парламенту. Основна роль у бюджетному процесі відводиться бюджетному комітету бундестагу. Члени бюджетного комітету є доповідачами з певних розділів бюджету, оскільки володіють необхідною інформацією й узгоджують свої позиції з урядом. Процес обговорення у двох палатах парламенту доволі тривалий — від трьох до трьох з половиною місяців.

Прийняття бюджету є суверенним правом парламенту — спочатку він має бути прийнятий бундестагом, а потім отримати схвалення бундесрату. Після

затвердження бюджету діє принцип розподілу влади, згідно з яким виконання бюджету — абсолютна компетенція уряду, і парламент не має права вимагати від уряду, щоб він у повному обсязі виконував окремі статті — контролюються лише основні цифрові показники. Згідно з німецьким бюджетним правом] міністр фінансів може здійснювати додаткові витрати лише в тому разі, коли є економія за іншими статтями витрат, не виходячи за затвержені контрольні цифри. Виконання бюджету покладено на міністерство фінансів, касове виконання — на Бундесбанк.

Виконання бюджету контролюють органи виконавчої, законодавчої влади, а також громадські інституції. Міністерства мають власні контрольні підрозділи. Контроль за окремими напрямками виконання бюджету здійснює Федеральна контрольна рахункова палата. З боку громадських інститутів контроль можуть здійснювати різні асоціації, інститути та громадські організації. Наприклад, "Союз платників податків" відстежує оптимальність використання бюджетних коштів. За результатами перевірок контрольних органів проводиться регулярне інформування громадськості. Закінчується бюджетний процес затвердженням звіту про виконання бюджету. Період між закінченням бюджетного року і затвердженням звіту про виконання бюджету досить довгий — два з половиною роки. Бюджетна система ФРН у ц сучасному вигляді почала формуватися у 20-х роках ХХ ст., на початку 90-х років суттєво доповнилася приєднаними землями колишньої НДР. Сучасний бюджетний устрій ФРН також має три рівні — федеративний, земельний і общинний.

У Німеччині налічується 40 видів податків. Найбільш важливі податкові джерела формують відразу два або три рівні бюджету — федеральний, земельний і місцевий. Спільними є податок на доходи, податок на корпорації, ПДВ. Федеральні податки такі: доходи від фінансових монополій, митні збори, податок з вантажного автотранспорту, разовий податок на майно. Земельними є податок на майно, податок на спадок, податок на автомашини, податок на пиво тощо. У державних доходах податок на додану вартість становить приблизно 28 %. Але основні продовольчі товари, а також книжкова продукція оподатковуються за ставкою 7 %. Взагалі не обкладаються податком медичні і страхові послуги.

Питання для самоконтролю:

1. Окресліть сучасні риси фінансових систем країн з розвинутою ринковою економікою
2. Які особливості побудови фінансової система США?
3. Розкрийте специфіку фінансової системи Федеративної республіки Німеччини та її структурні компоненти?

Розділ 19. ФІНАНСИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

- 19.1. Становлення західноєвропейської інтеграції
- 19.2. Бюджет і бюджетний процес Євросоюзу
- 19.3. Доходи бюджету Євросоюзу
- 19.4. Видатки бюджету і фінансова політика Євросоюзу
- 19.5. Гармонізація фінансових систем країн Євросоюзу

Основні терміни та визначення: наднаціональна фінансова система; фінансова інтеграція; Європейський банк реконструкції і розвитку; Європейський інвестиційний банк; бюджет ЄС; Європейський фонд орієнтації і гарантування сільського господарства; інтервенційні ціни; міжрегіональні фінансові диспропорції; уніфікація і гармонізація державних фінансів; маастрихтські критерії; Європейський валютний союз; Європейський центральний банк; митний союз; компенсаційне мито; єдиний ринок капіталів; стандарти спільного інвестування; уніфікація регулювання і нагляду за ринком капіталів; стандартизація обігу цінних паперів.

19.1. Становлення західноєвропейської інтеграції

З другої половини ХХ ст. під впливом процесів інтеграції та глобалізації почали розвиватися багатосторонні міждержавні фінанси – нове явище в тисячолітній історії державних фінансів. Найбільш зрілих форм економічна інтеграція і відповідно міждержавні фінансові відносини набули в Євросоюзі. *Міждержавні фінанси ЄС – обумовлена інтеграційним союзом держав сфера спільного бюджету і міждержавних грошових фондів, міжнародного руху фіскальних платежів, інвестицій і позик під контролем наднаціональних органів Євросоюзу.* Поява наднаціональних за своїм характером міждержавних фінансів певним чином знаменує собою відхід від традиційної національно-відособленої форми державних фінансів, споконвіку властивої суверенним державам, і в цьому

розумінні означає часткову втрату національного суверенітету над державними фінансами.

Інтеграція – основані на принципі взаємовигідності процеси економічних взаємозв'язків, політичної взаємодії та соціальної солідарності країн у рамках міждержавних союзів, здійснювані шляхом уніфікації національних фінансово-економічних систем, створення спільних наднаціональних інститутів (установ) і грошових фондів.

Етапи економічної інтеграції ЄС

Форма економічної інтеграції	Скасування тарифів і квот між учасниками	Єдина торгівельна політика щодо третіх країн	Скасування обмежень на рух факторів виробництва (робоча сила, капітал)	Гармонізація економічної політики	Єдина валюта, єдина валютна політика
Зона вільної торгівлі (з 1959р. до 1968р.)	+		-	-	-
Митний союз (з 1968р. до 1976)	+	+	-	-	-
Спільний ринок (з 1977р. до кінця 1984 р.)	+	+	+	-	-
Єдиний внутрішній ринок (з 1985р. до кінця 1992р.)	+	+	+	+	-
Економічний та валютний союз (з 1993р.)	+	+	+	+	+

Найбільш досконалі форми сучасної інтеграції склалися в Європейському Союзі. Не будь членство в Євросоюзі взаємовигідним для країн-учасниць, він не був би магнітом для тих країн, які знаходяться за його межами, в тому числі і для України. Водночас інтеграція є бар'єром і стимулом, бо приймає не всіх претендентів, а лише тих із них, економіка, соціальна сфера і правова система яких відповідають певним і досить високим стандартам. Останні склалися під впливом вікових традицій, загальновизнаних принципів, норм і цінностей європейської цивілізації, скріплених обов'язковими процедурами і спільними інститутами.

Упродовж майже всієї своєї історії європейська економічна інтеграція

розвивалась у двох напрямках – дедалі більшого об'єднання національних господарств у єдину регіональну економіку і територіального розширення зони інтеграції. За минулі десятиліття європейська інтеграція далеко просунулась як у першому, так і у другому напрямку.

Етапи поглиблення інтеграції:

- 1953-1957 рр. – секторальна інтеграція: створення спільного ринку вугляр і сталі за участю Франції, ФРН, Італії, Бельгії, Люксембурга і Нідерландів;
- 1958-1968 рр. – створення митного союзу і спільного ринку товарів (*ЄЕС*) в тому ж складі;
- 1969-1984 рр. – кризовий період і подальше формування передумов для переходу до єдиного внутрішнього ринку;
- 1985-1992 рр. – завершення формування єдиного внутрішнього ринку;
- З 1991 р. по сьогодні – створення Економічного і валютного союзу (*ЕВС*).

Створення Євросоюзу, його історія нерозривно пов'язана з іменами державних діячів, які стояли біля витоків європейської інтеграції, були її ідеологами й організаторами: Джорджа Маршалла (1880–1959); Жана Монне (1888–1979); Пауля-Генрі Спаака (1899–1972); Шарля Де Голля (1890–1970) та канцлера Німеччини Конрада Аденауера (1876–1967).

На початках євроінтеграційного процесу великий вклад у теорію економічної інтеграції, митних союзів і міжнародної торгівлі, вніс британський учений, лауреат Нобелівської премії Джеймс Мід (1907–1995).

19.2. Бюджет і бюджетний процес Євросоюзу

Фінансовою базою інтеграційних заходів в рамках Євросоюзу – являється бюджет ЄС, який є централізованим фондом грошових коштів країн-членів та водночас фінансовим планом формування та використання фінансових ресурсів Європейського Союзу . Бюджет відображає політичну волю й інтеграційну ідеологію ЄС, в ньому зосереджена фінансово-ресурсна база існування і діяльності Євросоюзу.

Подібно до традиційних форм державних бюджетів бюджет ЄС в імперативній формі визначає характер, величину, призначення фінансових ресурсів і видатків Євросоюзу як юридичної особи. З документальної сторони бюджет ЄС – щорічно затверджуваний кошторис постійних доходів і видатків. За Лісабонським договором (2007 р.), який замінив собою відхилений проект Конституції Євросоюзу, передбачено, що бюджет ЄС фінансується за рахунок власних ресурсів. Всі доходи і видатки ЄС мають передбачатися відповідними бюджетними статтями на кожен фінансовий рік і включатися в бюджет згідно установленної процедури приймання бюджету при додержанні принципу збалансованості бюджету та правил бюджетної дисципліни.

Бюджет ЄС відображає функції Євросоюзу, напрями здійснюваної ним політики і виконує три основних функції: міждержавне економічне співробітництво членів ЄС, проведення спільної зовнішньої політики та взаємодія країн-учасниць ЄС у сфері правопорядку та безпеки, в тому числі енергетичної та екологічної. Обсяг бюджету ЄС має фіксований, періодично змінюваний поріг по відношенню до сукупного валового національного доходу країн ЄС.

Особливості формування бюджету ЄС:

- 1) бюджет ЄС є бюджетом витрат (доходи «підганяються» під видатки);
- 2) складається на 1 рік у рамках 7-річних фінансових планів;
- 3) фінансується переважно з **власних ресурсів ЄС (99%)**;
- 4) інші джерела складають **1 %** доходів бюджету ЄС;
- 5) базується на принципі відповідності витрат і доходів;
- 6) має вбудовані компенсаційні схеми для окремих країн ЄС

Формування і виконання бюджету ЄС підпорядковане дев'яти принципам:

1. Принцип бюджетної рівноваги або принцип збалансованості бюджету (equilibrium principle);
2. Принцип щорічності (annuality principle)
3. Принцип достовірної достатності (accuracy principle)
4. Принцип спеціалізації (specification principle)
5. Принцип транспарентності (transparency principle)

6. Принцип єдності валюти і розрахунків (unit of account principle)
7. Принцип єдності бюджету (unity principle)
8. Принцип повноти бюджету (universality principle)
9. Принцип якісного менеджменту (sound financial management)

По суті за своїм змістом названі принципи здебільшого повторюють звичні, відомі бюджетні принципи, застосовувані на державному рівні.

Автоматично надходять до бюджету Європейського Союзу без додаткових рішень влади будь-якої країни.

Включають:

1. Імпортні мита, які стягуються при ввезенні товарів на територію ЄС, а також **кошти від зборів в рамках спільної організації ринку цукру**. Урядам країн, які стягують ці доходи дозволяється використовувати до 25% на покриття витрат, пов'язаних із їх збором.

Узаконення бюджету Євросоюзу здійснюється завдяки послідовним *процедурам бюджетного процесу*, який проходить через досить складну й розгалужену інституціонально-адміністративну систему ЄС. У бюджетному процесі органи Євросоюзу наділені повноваженнями та відповідальністю у таких сферах: правами установлювати і справляти доходи; правами асигнувати і витратити бюджетні кошти; правами схвалювати і приймати бюджет у цілому; правами контролювати виконання бюджету ЄС. Тим самим бюджет Євросоюзу, з огляду на зміст бюджетних прав, скоріш нагадує бюджет самостійної держави, ніж міжнародної організації.

В бюджетному процесі Євросоюзу приймають участь наступні наднаціональні органи управління, міждержавної координації та контролю.

Європейська комісія (формально – Комісія європейських співтовариств, КЄС, Єврокомісія) – наднаціональний постійно діючий виконавчий орган, по суті уряд ЄС у складі 27 членів (комісарів), по одному від кожної з країн-учасниць. Функції КЄС:

- монопольне право законодавчої ініціативи;
- управління поточними справами, *розробка проекту і виконання бюджету Євросоюзу*;

- управління різними фондами і програмами Євросоюзу, в тому числі програмою Тасіс;
- контроль за дотриманням інтеграційного законодавства.

Виконавчий орган. В її складі – по 1 представнику від кожної країни-члена. Штаб-квартира знаходиться в Брюсселі.

Комісія - незалежний від національних урядів орган, який представляє і захищає інтереси ЄС у цілому. Комісія пропонує нові законопроекти Європейському Парламенту та Раді.

Комісія – несе відповідальність за виконання рішень Парламенту і Ради, що означає управління повсякденними справами ЄС: втілення його політики, управління програмами та **використання його фондів**.

Рада міністрів Євросоюзу здійснює свою діяльність у формі нарад галузевих міністрів (закордонних справ, фінансів, сільського господарства, *схвалює і подає в Європарламент проект бюджету ЄС*.

Європейська рада – орган, хоч не передбачений Римським договором, але по суті набув статусу верховної політичної інстанції ЄС, його рішення мають директивний характер. Приймає рішення, котрі мають характер *ратифікації* законів та інших важливих документів, щодо стратегії інтеграційної політики, в тому числі з питань економіки, *бюджету*, валюти, зовнішньої політики ЄС. Згідно рішень Лісабонського самміту (2007 р.) Європейська рада ввійшла у склад офіційних структур ЄС.

Основні функції – визначення основ європейської політики, вирішення проблем, що виникли на більш низьком рівні. До неї також входить голова Європейської Комісії.

Засідає чотири рази на рік. На засіданнях обговорюють загальну політику ЄС і оцінюють її результати.

Європейський парламент – представницький і контрольний орган Євросоюзу, виконує також роль загальноєвропейської політичної трибуни. Депутатів Європарламенту, число яких у 2010 р. досягло 786 осіб, на п'ятирічний термін обирає населення країн ЄС прямим загальним голосуванням. У складі Європарламенту діють 22 комітети, у тому числі *комітети з питань бюджету і*

бюджетного контролю. Європарламент не має права законодавчої ініціативи, але може вносити поправки, приймати чи відхиляти законопроекти, розроблені Єврокомісією. Місцезнаходження – м. Страсбург (Франція).

Виконує законодавчі функції (732 парламентарі) –

- обговорення і прийняття європейських законів (спільно з Радою)
- ретельний моніторинг роботи інших інституцій ЄС, зокрема Європейської Комісії
- **обговорення і прийняття бюджету ЄС (спільно з Радою)**

Бюджетні повноваження Європарламенту поширюються лише на так звані *необов'язкові видатки (non-compulsory spending)* бюджету ЄС.

Консультативні структури ЄС

Європейський економічний і соціальний комітет – дорадчий орган, що надає представникам різних груп офіційну платформу для вираження своїх поглядів з питань ЄС. Виконує 3 основні функції:

- ▶ консулює Раду, Комісію та Європейський Парламент на їхнє прохання або за власною ініціативою;
- ▶ сприяє більш активній участі громадянського суспільства в діяльності ЄС;
- ▶ сприяє підвищенню ролі громадянського суспільства в країнах-не членах ЄС і надає допомогу в створенні дорадчих структур

Комітет регіонів консулює з питань, що стосуються місцевої влади й регіональних адміністрацій, таких як: регіональна політика, питання охорони навколишнього середовища, освіти та транспорту.

- ▶ Комісія, Рада та Парламент повинні консулюватися з Комітетом регіонів ЄС щодо прийняття рішень з питань, що стосуються місцевого і регіонального самоврядування.

Розроблений Єврокомісією проект бюджету в першому читанні розглядають і вносять поправки Європейська рада і Європарламент, тобто вони наділені правом *бюджетної ініціативи*. Однак, лише Європарламент може схвалити чи відхилити бюджет після другого читання. Він же затверджує підготовлений Рахунковою палатою ЄС звіт про виконання бюджету за минулий рік. Бюджет ЄС набуває статусу закону після підпису президентом Європарламенту. В історії Євросоюзу

лише двічі – в 1984 р. і 1998 р. – Європарламент відхилив бюджет, що призвело до відставки Єврокомісії.

Отже, відносно бюджетного процесу Європейська рада і Європарламент по суті і по формі виконують роль двопалатного законодавчого органу, повноваження якого розділені приблизно порівну. Не важко переконатися, що бюджетні повноваження Європарламенту, хоч і частково відчужені на користь Європейської ради, нагадують національні законодавчі органи з їх прерогативами розглядати, змінювати, затверджувати чи відхиляти проект бюджету, приймати закон про бюджет. Вочевидь парламентський контроль над виконавчою владою.

Рахункова палата є органом фінансового контролю, який здійснює *аудит усіх грошових операцій і фондів, контролює виконання бюджету* Євросоюзу, наглядає за законністю та ефективністю витрачання коштів, виділених на реалізацію програм ЄС. Крім того, в обов'язки Рахункової палати входить подача щорічного *висновку про достовірність* бюджету Євросоюзу. Згідно запевнень Єврокомісії, завдяки належним заходам контролю порушення знаходять лише в менш ніж 0,1% бюджетних рахунків ЄС.

Рахункова палата подає Європарламенту і Європейській раді щорічні звіти про стан бюджетної дисципліни в ЄС, а в разі необхідності – спеціальні звіти по конкретних фінансових проблемах. Крім перевірки власне організацій ЄС, підлягають аудиту грошові фонди і програми, передані в розпорядження властей країн Євросоюзу. При порушенні установлених правил Рахункова палата вправі рекомендувати Європейській комісії припинити фінансування відповідної програми і накладити штраф на державу чи регіон, які не додержуються вимог і стандартів ЄС. З подачі Рахункової палати Європарламент може відхилити звіт Європейської комісії про виконання бюджету, що за час існування Євросоюзу вже трапилося двічі.

У разі виявлення зловживань Рахункова палата передає справу *Європейському контрольному бюро (European Anti-Fraud Office, OLAF)*. Маючи автономний статус, бюро виконує функцію захисту фінансових інтересів Євросоюзу, бореться з казнокрадством, корупцією, взагалі – з будь-якими неправильними діями персоналу органів ЄС. Бюро розробляє стратегію контролю, ініціює прийняття відповідних законів, здійснює контрольні заходи в міжнародному масштабі. Так, у 2007 р.

Європейське контрольне бюро підписало терміном на 15 років угоду з об'єднанням японських виробників тютюнових виробів про боротьбу з контрабандою та фальсифікацією сигарет на всій території Євросоюзу³. Безпосередні методи діяльності бюро полягають у проведенні внутрішніх і зовнішніх розслідувань (investigations), організації та координації співпраці національних контрольних відомств, забезпеченні останніх новітніми методами роботи (ноу-хау). Бюро функціонує на принципах підзвітності, прозорості, об'єктивності, професіоналізму при належному пієтеті до прав і свобод громадян.

Взаємодія органів управління ЄС у бюджетному процесі, бюджетні процедури ЄС мають наступні послідовні етапи:

- До 1 липня всі структури ЄС подають у Єврокомісію розрахунки видатків на наступний бюджетний рік (співпадає з календарним роком), на їх основі Єврокомісія розробляє проект видаткової частини бюджету ЄС;
- До 1 вересня Єврокомісія доповнює проект бюджету розрахунками доходів і передає проект бюджету на розгляд Раді міністрів ЄС;
- Рада міністрів ЄС може внести зміни в проект бюджету, схвалює виправлений проект і не пізніше 5 жовтня передає його на *перше читання* у Європейський парламент;
- Європарламент абсолютною більшістю голосів має право змінювати обсяг і структуру обов'язкових видатків і простою більшістю – необов'язкових видатків;
- Якщо протягом 45 днів Європарламент не вносить поправок, бюджет вважається затвердженим; якщо ж парламент висловлюється за зміни, то виправлений проект повертають у Раду міністрів ЄС, оскільки саме їй належить остаточне право на ухвалення видатків;
- Якщо протягом 15 днів Рада міністрів погоджується з запропонованими парламентом поправками, бюджет вважається остаточно затвердженим, якщо ні – проект знову повертають на друге слухання у парламент;
- Під час другого читання Рада міністрів остаточно установлює обсяг і структуру обов'язкових видатків, а Європарламент – необов'язкових видатків. Друге

---

³ Europa – OLAF – EU Budget. – http://ec.europa.eu/anti_fraud/budget/cig_smug/2007_en.html <24.01.2008>

читання бюджету продовжується не більш 15 днів (на цьому етапі діє так звана *примирлива процедура*), після чого парламент *кваліфікованою більшістю в три п'ятих* голосів приймає закон про бюджет ЄС. Європарламент вправі відхилити бюджет у цілому і поставити вимогу про підготовку нового проекту;

- Заяву про остаточно прийнятий і затверджений бюджет оголошує президент Європарламенту.

Таким чином, не враховуючи підготовчого етапу, бюджетний процес ЄС триває з 1 вересня до 31 грудня. Головні діючі структури бюджетного процесу Євросоюзу: Єврокомісія, Рада міністрів ЄС, Європарламент.

Напрошується питання – чим і настільки відрізняється наднаціональний бюджет Євросоюзу від класичних державних бюджетів на національному рівні? Таких відмінностей принаймні три: (1) структура доходів і особливо видатків бюджету ЄС помітно відрізняються від бюджетів національних держав; (2) обсяг бюджету ЄС і в абсолютному, і у відносному виразі незрівнянно малий у порівнянні з сукупним ВВП країн Євросоюзу, а також величиною державних бюджетів крупних країн ЄС; (3) бюджет ЄС бездефіцитний у принципі, що виключає будь-які запозичення коштів з боку органів Євросоюзу.

Фінансові структури ЄС

Європейський центральний банк (ЄЦБ) (діє з 1998 р.).

Мета – управління євро та забезпечення цінової стабільності для більш ніж 2/3 населення ЄС, що користуються євро.

ЄЦБ також розробляє й впроваджує монетарну політику в зоні євро. Одне з найголовніших завдань ЄЦБ – зберігати цінову стабільність в зоні євро, таким чином оберігаючи купівельну спроможність євро від впливу інфляції.

Європейський інвестиційний банк (ЄІБ) (діє з 1958 р.).

Некомерційна установа, незалежна від бюджету ЄС. Акціонери банку - держави ЄС.

ЄІБ інвестує в проекти суспільного значення, які інакше не могли б отримати позики або одержали б кредит під вищі відсотки.

Основні цілі – кредитування інвестиційних проектів в основному в країнах з

відносно нижчим рівнем економічного розвитку, країнах-кандидатах, асоційованих країнах, а також кредитування малого і середнього бізнесу.

Європейський інвестиційний фонд (ЄІФ) –

створений у 1994 р. для фінансування малого бізнесу на основі венчурних капіталовкладень, для надання гарантій банкам по фінансуванню малого бізнесу.

Головний акціонер - Європейський інвестиційний банк.

19.3. Доходи бюджету Євросоюзу

Становлення доходної бази бюджету ЄС пройшло через два етапи, які відповідають двом протилежним підходам до інтеграційного процесу – на основі відносин *міждержавного (intergovernmental)* чи *федерального (federal)* характеру. Згідно положень Римського договору 1957 р. функціонування створеного тоді Європейського економічного співтовариства (ЄЕС) на семирічний перехідний період мало фінансуватися за рахунок членських внесків країн, які увійшли у ЄЕС, тобто по типу міжнародної організації.

Починаючи з 1965 р., на виконання ст. 201 Римського договору розпочинається перехід ЄЕС на систему власних ресурсів, зосереджуваних у окремому і незалежному від країн-членів бюджеті, що відповідає федеральній моделі формування бюджету. Перераховані у бюджет кошти вже не підлягають розпорядженню з боку національних властей, які зобов'язані вносити у бюджет установлені платежі. Як результат митного союзу і спільної аграрної політики ЄЕС найперше в якості власних доходів бюджету було запроваджено митні збори. В 1970 р. скасовуються будь-які внески, остаточно формується спільний бюджет ЄЕС, ресурси якого складаються з власних джерел.

Склад і обсяг власних фінансових ресурсів ЄС, які надходять у бюджет ЄС, визначаються законодавством ЄС, зокрема підписаним у 2007 р. Лісабонським договором. Однак безпосереднє справляння доходів, призначених для бюджету ЄС, покладається на фіскальні органи країн-членів ЄС під контролем Єврокомісії. Вартість адміністрування доходів бюджету ЄС країнам-членам ЄС частково компенсується.

Обсяг бюджету ЄС розраховують за принципом *пріоритету ресурсів*, тобто величину бюджетних видатків установлюють на рівні доходів, а не навпаки – шляхом корегування надходжень доходів відповідно до потреби у видатках. На відміну від практики формування державних бюджетів такий порядок означає бездефіцитність бюджету ЄС у безумовному порядку.

Механізм наповнення бюджету ЄС продумано досить раціонально. Встановлено наступну ієрархічну послідовність різнотипних джерел доходів: традиційні власні доходи; власні доходи на основі податку на додану вартість; відрахування у бюджет ЄС на основі валового національного доходу (ВНД) країн-членів ЄС. Така ієрархія джерел відповідає згаданому вище принципу фінансової автономії.

До так званих *традиційних власних доходів (traditional own resources)*, існуючих з перших років інтеграційного союзу, відноситься імпортне мито на товари, завезені на територію Євросоюзу з третіх країн, тобто тих, які не входять до складу ЄС. Мито справляють на основі спільного митного тарифу ЄС, воно надходить у бюджет ЄС, але відповідальність за додержання митного законодавства Євросоюзу та повноту адміністрування мита покладене на відповідні фіскальні органи країн-членів ЄС.

Власні доходи на основі бази податку на додану вартість поступають у бюджет ЄС у формі певного відсотка від податкової бази ПДВ у кожній з країн Євросоюзу.

Слід відзначити, що податкова база для відрахувань ПДВ у бюджет ЄС визначається не в залежності від обсягу валового внутрішнього продукту (ВВП) або валового національного продукту (ВНП), а саме на основі показника (валового) національного доходу (ВНД). Останній виражає грошову вартість товарів і послуг, що стали доступними у певній країні в результаті економічної діяльності за певний час. ВНД розраховують методом доданої вартості, створеної у всіх галузях виробництва, що має такий вигляд: (Сільське господарство, добувні й обробні галузі промисловості) + (Послуги і будівництво) = (ВВП за факторами виробництва) + (Чистий дохід від майна за кордоном) = (ВНП) – (Амортизація) = Національний дохід.

Загальну ставку відрахувань у бюджет ЄС на базі ПДВ встановлено на рівні 0,33% від розрахованої наведеним вище способом податкової бази, але для деяких країн передбачено диференціацію ставок. Так, на 2007–2013 рр. ставка відрахувань для Австрії складає 0,225%, Німеччини – 0,15%, Нідерландів і Швеції – 0,1% від ВНД. Кожна з країн подає розрахунки платежів на базі ПДВ у бюджет Євросоюзу до 31 липня після закінчення попереднього бюджетного року. Обсяг податкової бази перевіряють представники директоратів з питань бюджету та оподаткування при участі функціонерів Статистичного бюро ЄС (Statistical Office of the EU – Eurostat).

Доходи, що базуються на ПДВ

Визначено відсоток з гармонізованої в усіх країнах-членах ЄС бази ПДВ - **0,3 %**.

Проте гармонізована база ПДВ не може перевищувати 50% ВВП країни (*щоб бідніші країни не платили непропорційно своїм можливостям*).

Протягом планового періоду 2007-2013 рр. частка ПДВ була дещо зниженою для ряду країн:

Австрія – 0,225 %, Німеччина – 0,15 %, Нідерланди та Швеція – 0,10 %.

Загалом залучено **близько € 14 млрд (2010 р.)**.

.

Третє, ключове за фіскальним значенням джерело доходів бюджету ЄС – *власні ресурси на основі валового національного доходу*.

Процедура виконання фіскальних зобов'язань перед бюджетом ЄС на основі ВНД досить складна й кілька ступенева. Процес починається з *опитного листа (annual questionnaire)* з розрахунком ВНД, який щорічно складають і подають у Єврокомісію уряди країн ЄС до 22 вересня перед початком наступного бюджетного року. Під особливо пильним контролем знаходяться розрахунки платежів на основі ВНД, виконані країнами з числа нових членів ЄС.

Надходження від застосування процентної ставки до обсягу ВВП кожної держави-члена ЄС.

Ставка є однаковою для всіх країн (0,7554 % у 2012 р.) і визначається потребами покриття різниці між видатками ЄС і доходами з усіх інших джерел.

Найбільше джерело доходів бюджету ЄС –

€ 92,7 млрд в 2010 році, € 98,2 млрд в 2012 році.

Загалом складає **76%** усіх доходів.

Дане джерело призначене для збалансувати доходів і видатків бюджету ЄС.

Четверте, зовсім другорядне за своїм фіскальним значенням джерело доходів бюджету ЄС – *інші ресурси (other resources)*, сума яких не перевищує 1% обсягу бюджету ЄС. Ця група надходжень не відноситься до категорії власних доходів. До їх складу входять: податки з заробітної плати “єврократів” – персоналу органів Євросоюзу; банківські проценти, нараховані на депозити коштів Євросоюзу; проценти за прострочені платежі в бюджет ЄС; повернення не використаних коштів, виділених на фінансову допомогу; внески країн, не маючих членства в ЄС, на фінансування різних програм Євросоюзу (здебільшого дослідницького характеру); перехідні залишки від виконання бюджету минулого року; штрафи з компаній за порушення законів конкуренції та інших норм Євросоюзу.

Як свідчать вищенаведені дані в структурі доходів бюджету ЄС відбулись кардинальні зміни. Питома вага традиційних власних доходів, тобто сум митних зборів з імпортованої на територію ЄС продукції з третіх країн, знизилася на 4 процентні пункти. Це пов'язано з деякою лібералізацією митно-тарифного законодавства ЄС стосовно імпорту. Істотне, більш ніж у три рази зниження надходжень на основі ПДВ відбулося внаслідок поступової гармонізації оподаткування ПДВ у з метою переходу справляння даного податку від *принципу призначення* до *принципу походження*, оскільки останній більш відповідає засадам вільної торгівлі в умовах митного роззброєння в межах Євросоюзу. Зменшення традиційних доходів компенсоване ростом фіскальної ролі балансуєчих відрахувань у бюджет ЄС на основі валового національного доходу (ВНД). Завдяки таким змінам нинішня структура основних доходів бюджету ЄС домірна багатству, створюваному кожною з країн Євросоюзу.

Власні ресурси бюджету ЄС, зібрані національними фіскальними органами, зараховуються на спеціальні рахунки Єврокомісії, відкриті в казначействах або центральних банках країн ЄС. Перерахування коштів у бюджет Євросоюзу здійснюється щомісячно.

У 2006 р. депутат Європарламенту від Франції Алін Ламассер вніс пропозицію

запровадити наднаціональний *європодаток на повідомлення по мобільних телефонах і електронній пошті*, котрий надходив би безпосередньо у бюджет ЄС і не мав би характеру внеску конкретної країни. Ідея полягає в тому, щоб брати невеликий податок, але на масовій, воістину багатомільярдній податковій базі. Крім суто фіскального призначення, даний податок має знаменувати собою залучення платників до “активного” європейського громадянства. Активного тому, що в політичному плані ситуація в Євросоюзі парадоксальним чином суперечить знаменитій демократично-правовій формулі оподаткування *“no taxation without representation”* – *“жодних податків без представництва”*. Адже виходить, що законодавче народне представництво – Європарламент – в Євросоюзі є, а запроваджених ним власне європейських податків, обов’язкових для всіх громадян ЄС, немає.

Запровадження європодатку створило б можливість відкрити позикове фінансування інвестиційних проектів за рахунок емітованих від імені Євросоюзу єврооблігацій, оскільки податкові надходження виконували б роль гарантійного фонду для обслуговування євроборгу.

Однак, поки що пропозиції того чи іншого європодатку (проекти не обмежуються Інтернетом і мобільними телефонами, поширюючись на фінансові операції, викопні види палива та ін.) не знайшла підтримки, в тому числі і з фіскально-адміністративних міркувань. Одне із заперечень зводиться до того, що неможливо вирішувати фінансові проблеми, звертаючись до тих же способів мислення, котрі призвели до виникнення даних проблем.

Проект європодатку вважають заманливим, але чи він реалістичний? Так чи не так, інтелектуальна сторона справи полягає в розпочатих пошуках оригінальної форми оподаткування, котра б при належній фіскальній достатності для бюджету ЄС влаштувала і уряди, і населення країн Євросоюзу.

19.4. Видатки бюджету і фінансова політика Євросоюзу

Обсяг і структура видаткової частини бюджету ЄС знаходиться в залежності від розподілу повноважень між власне Євросоюзом і державами-членами ЄС.

Лісабонський договір (2007 р.) чітко визначає ті сфери діяльності та відповідних їм повноважень, які члени ЄС передають Євросоюзу. Свого роду міжбюджетні відносини всередині Євросоюзу, тобто розподіл бюджетних затрат між ЄС і власне країнами-членами ЄС, відбувається у відповідності з розмежуванням повноважень між ними. Останнє здійснюється на основі трьох принципів: належності, субсидіарності, пропорційності.

Принцип належності означає, що з певного бюджету – Євросоюзу або країни-члена ЄС – фінансуються видатки, призначені для виконання повноважень, закріплених на відповідному рівні (самого ЄС чи його члена).

Згідно *принципу субсидіарності* Євросоюз як виняток фінансує виконання функцій, котрі не відносяться до його прямої компетенції, лише в тих випадках, коли поставлені в цій ексклюзивній сфері діяльності цілі не можуть бути досягнуті членами ЄС самостійно. Безпосередній контроль за додержанням принципу субсидіарності покладається на національні парламенти.

Принцип пропорційності означає, що зміст і форми дій Євросоюзу не можуть перевищувати мінімум, необхідний для реалізації положень і цілей, передбачених Лісабонською угодою. Іншими словами, Євросоюз не повинен перебирати на себе зайві повноваження.

Видаткова частина бюджету ЄС відображає адекватний зв'язок між політичними пріоритетами і необхідними для їх реалізації фінансовими ресурсами. Еквівалентність реальної діяльності та відповідної статті бюджетних видатків досягається завдяки спеціальній технології складання бюджету – так званому *бюджетуванню на основі діяльності (activity-based budgeting, AAB)*. За даною технологією вартість кожного з напрямків політики визначається згідно детального зведення цілей, сформульованих Єврокомісією і узгоджених на середньостроковий період, що носить назву *фінансової перспективи*. Досі таких документів, уперше прийнятих з ініціативи Жака Делора, було прийнято чотири: на 1998–1992 рр.; 1993–1999 рр.; 2000–2006 рр.; 2007–2013 рр. Отже, щорічні бюджети розробляються з урахуванням перспективи розвитку Євросоюзу.

Структуру видаткової частини бюджету ЄС (див. Таблицю 14.4) передбачено зберегти на перспективу до 2013 р.

Адміністративно-управлінські видатки на утримання і функціонування Європейської комісії та інших інститутів ЄС знаходяться на рівні 5,5% від обсягу спільного бюджету.

В розрахунку на душу населення всього Євросоюзу видатки з бюджету ЄС складають близько 300 євро у рік. Однак, хоч кошти з спільного бюджету ЄС витрачаються на користь усім країнам-членам, але не в однаковій мірі для кожної з них.

Таким чином, лише 9 країн – третина членів Євросоюзу – вносять у бюджет ЄС коштів більше, ніж одержують із нього. Народи решти 18 країн – реципієнти, “їдці податків” (tax eaters), сплачених іншими. Звичайно, така ситуація не обходиться безконфліктно. З цього погляду, на особливому становищі знаходиться Велика Британія. Вона хоч і знаходиться серед донорів, але користується правом на так званий *британський чек (British cheque or rebate)* – фіксованого зменшення належної суми своїх платежів у бюджет ЄС.

Загалом у ЄС реалізуються такі види політик:

- ▶ *горизонтальні політики*

(*соціальна, регіональна, конкурентна, екологічна*)

- ▶ *секторальні політики*

(*спільна аграрна, енергетична, технологічна промислова*)

- ▶ *зовнішні політики*

(*торговельна, допомоги з розвитку*)

Регіональна політика є однією із ключових горизонтальних політик ЄС.

З 2007 року має назву «Політика згуртування ЄС» .

Передбачає систему заходів, спрямованих на *підвищення благоустрою регіонів ЄС і скорочення розривів у їх економічному розвитку.*

Основна мета – *підвищення конкурентоспроможності регіонів* шляхом сприяння економічному розвитку та зайнятості, підтримки програм захисту природного середовища та енергетичної безпеки.

Принципи політики регіонального розвитку ЄС

- *Концентрації* – підтримка лише тих проектів, що відповідали цілям «європейської семирічки». Фінансування концентрується на тих регіонах, які

найбільше цього потребують. Уникається розпорошення зусиль.

- *Програмування* – отримання в програмах розвитку необхідного ефекту, визначення стабільності, взаємодія на місцевому рівні.
- *Партнерства* - системна взаємодія та кооперація між Єврокомісією, національними, місцевими та локальними органами влади.
- *Компліментарність* – конкретизація фінансового внеску до спільного проекту кожного з учасників.
- *Субсидіарності* (основний принцип ЄС взагалі) – передбачає, що реалізація заходів на наднаціональному рівні може бути здійснена лише тоді, коли ефективність роботи на національному, регіональному та місцевому рівнях є нижчою.

Сучасні умови проведення політики регіонального розвитку ЄС

- відносно низький технологічний рівень розвитку периферійних регіонів ЄС, які дуже повільно змінювали свою структуру господарства, а їх дотаційність набула хронічного характеру;
- бунт «багатих» регіонів проти «бідних»;
- необхідність координації єдиної транспортної, комунікаційної та інших політик, яка стосується як регіонів, так і ЄС у цілому;
- надзвичайно високий рівень безробіття в деяких регіонах ЄС (Іспанія, Польща, Словаччина, Румунія, Франція, східні землі Німеччини тощо), розвиток «споживацьких» настроїв серед нових учасників Євросоюзу;
- масштабне розширення ЄС та значні витрати з його консолідованого бюджету, які пов'язані з довступним та післявступним періодом адаптації;
- небажання країн-лідерів проводити політику «утримання» нових членів.

19.5. Гармонізація фінансових систем країн Євросоюзу

Інтеграційні процеси у межах Євросоюзу проходять на двох паралельних взаємо доповнюваних рівнях: *централізованому* і *децентралізованому* або міждержавному наднаціональному і внутрішньодержавному національному. На відміну від централізованих форм інтеграції, про які йшлося вище, інструментом

євроінтеграції на національному рівні є *гармонізація фінансових систем країн ЄС – зведення національних систем державних фінансів до однотипності їх структури, упорядкування на основі спільно узгоджених вимог, норм і методів функціонування шляхом взаємної ув'язки, пристосування та перебудови*. Мета зближення бюджетного і податкового законодавства країн-членів ЄС шляхом гармонізації була передбачена ще у Римському договорі і послідовно здійснювалася в усі роки існування ЄЕС, а потім ЄС.

Легальним інструментом, за допомогою якого проводять заходи по гармонізації, є так звані *директиви Ради ЄС або Єврокомісії*, котрі адресуються країна-членам ЄС з вимогою привести внутрішнє бюджетно-фіскальне законодавство у відповідність з договорами і правовими нормами Євросоюзу.

У сфері гармонізації державних видатків було поставлено, повністю або частково вирішено такі задачі:

- зближення загальних обсягів державних бюджетів за показником їх питомої ваги у ВВП, (що частково досягнуто, але до повного нівелювання ще не близько);
- введення єдиної системи бюджетної класифікації;
- розробка багаторічних бюджетів на 3–5 років;
- структурне вирівнювання обсягів окремих статей бюджетних видатків;
- впорядкування субсидування окремих підприємств і галузей виробництва аж до повного скасування державної підтримки.

Зрозуміло, що практична реалізація даних цілей не могла не наштовхнутися на суперечності й перешкоди. Так, вирівнювання часток бюджетів у ВВП зіштовхує інтереси тих країн, які мають понизити цей показник, з тими, котрим приходится його підвищити. Видаткові статті бюджету ЄС “Сталий розвиток” і “Природні ресурси” (див. Таблицю 19.4) передбачають такі види затрат як регулювання сільського господарства; забезпечення конкурентоспроможності європейської економіки шляхом підтримки науково ємних галузей виробництва; субсидування депресивних регіонів, енергетики, екологічних заходів, риболовства та ін. Тим часом Римський (1957 р.) і Лісабонський (2007 р.) договори обмежують втручання держави в економічне життя, вони проникнуті духом лібералізму і вільної

конкуренції. Важко піддаються гармонізації видатки соціального характеру, все ще існують міждержавні відмінності величини бюджетних дефіцитів.

Таким чином, гармонізація історично й національно обумовлених державних бюджетів йде не просто. Однак, безумовним успіхом євроінтеграції можна вважати реальну міждержавну координацію фінансової політики та запровадження “євростандартів” на величину бюджетного дефіциту (3% ВВП), обсяг державного боргу (60% ВВП) та інші фінансово-економічні показники.

Схожість національних фіскальних технологій може досягатися різними способами. “Гармонізація податків, координація податків, а також податкова конкуренція, – це ті звороти мови, якими описують процес зближення податкових систем різних країн або все, що призводить до таких наслідків”. У концептуальному плані інтеграція оподаткування за допомогою гармонізації та координації носить назву *підходу за Бісмарком (Bismarckian approach)*, що означає зближення на основі спільно узгоджених і взаємно зобов’язуючих правових норм функціонування податкових систем та скоординованої між різними країнами податкової політики. Альтернативний *підхід за Джефферсоном (Jeffersonian approach)* передбачає взаємне пристосування національних податкових систем і фіскальних інститутів при деякому збереженні їх самобутніх рис. Простіше кажучи, суть першого підходу зводиться до інтеграції податкових систем за зарані узгодженою схемою, а другого – до їх взаємної адаптації. За законами конкуренції має перемагати найсильніший, тобто при інтеграції податкових систем на основі конкуренції між ними за основу береться найбільш досконала із них.

На різних стадіях інтеграції податкових систем Євросоюзу домінували різні підходи, фактично інтеграцію забезпечило комбіноване застосування елементів з усіх трьох названих способів. Наприклад, починаючи з 1972 р., у всіх країнах ЄС, запроваджено податок на додану вартість єдиного типу, але ще й досі повної гармонізації податкових ставок і пільг не досягнуто. Не менш складно йде гармонізація національних систем прямих податків. Тут кожна з країн ЄС пристосовує рівень і форми оподаткування до внутрішніх умов і національних вигод у власному розумінні, що не завжди відповідає інтересам Євросоюзу як цілого, а також породжує конфлікт інтересів при зовнішньоекономічній взаємодії партнерів з

країн з різними податковими режимами. На такий випадок в арсеналі заходів ЄС передбачено здійснювати координацію податків.

З метою усунення міждержавних несхожостей і бар'єрів фіскального характеру, котрі гальмують інтеграцію, в 70-ті роки було сформовано авторитетну комісію у складі науковців і керівників податкових відомств під головуванням відомого німецького вченого-фінансиста Фріца Ноймарка (1900–1991). Зусилля по гармонізації оподаткування ніколи не припинялися з моменту створення ЄС.

Загалом призначення гармонізації зводиться до забезпечення сумісності національних податкових систем. У цій сфері Євросоюз у різний час ставив і вирішував наступні питання:

- вирівнювання питомої ваги податків у ВВП;
- оптимізація співвідношення між прямим і непрямими податками у пропорції 61,5 : 38,5 (згідно “плану Вернера”;
- впорядкування податкових пільг, рівня ставок, організаційних форм адміністрування податків;
- створення митного союзу, тобто режиму митного “роззброєння” у взаємній торгівлі між країнами Євросоюзу та установа спільного тарифу ЄС по відношенню до третіх країн;
- запровадження єдиних правил і норм амортизації.

В результаті реалізації планів гармонізації відбулося значне переміщення суверенітету в питаннях оподаткування до органів Євросоюзу. Голландський економіст, проф. Х'юберт Хамаекерс налічує п'ять сфер, в яких відбулося обмеження прав національних держав:

- підпорядкування функціонування податкових систем директивам ЄС;
- прерогатива рішень Європейського суду над нормами внутрішнього податкового права країн-членів ЄС;
- компетенція Єврокомісії щодо укладання зовнішніх договорів з питань оподаткування від імені Євросоюзу;
- контроль Єврокомісії за змістом фіскального законодавства в країнах ЄС щодо звільнень від податків, пільг і податкових кредитів;

- право апеляції до органів ЄС одних країн ЄС у випадках невдоволення податковими заходами в інших країнах ЄС.

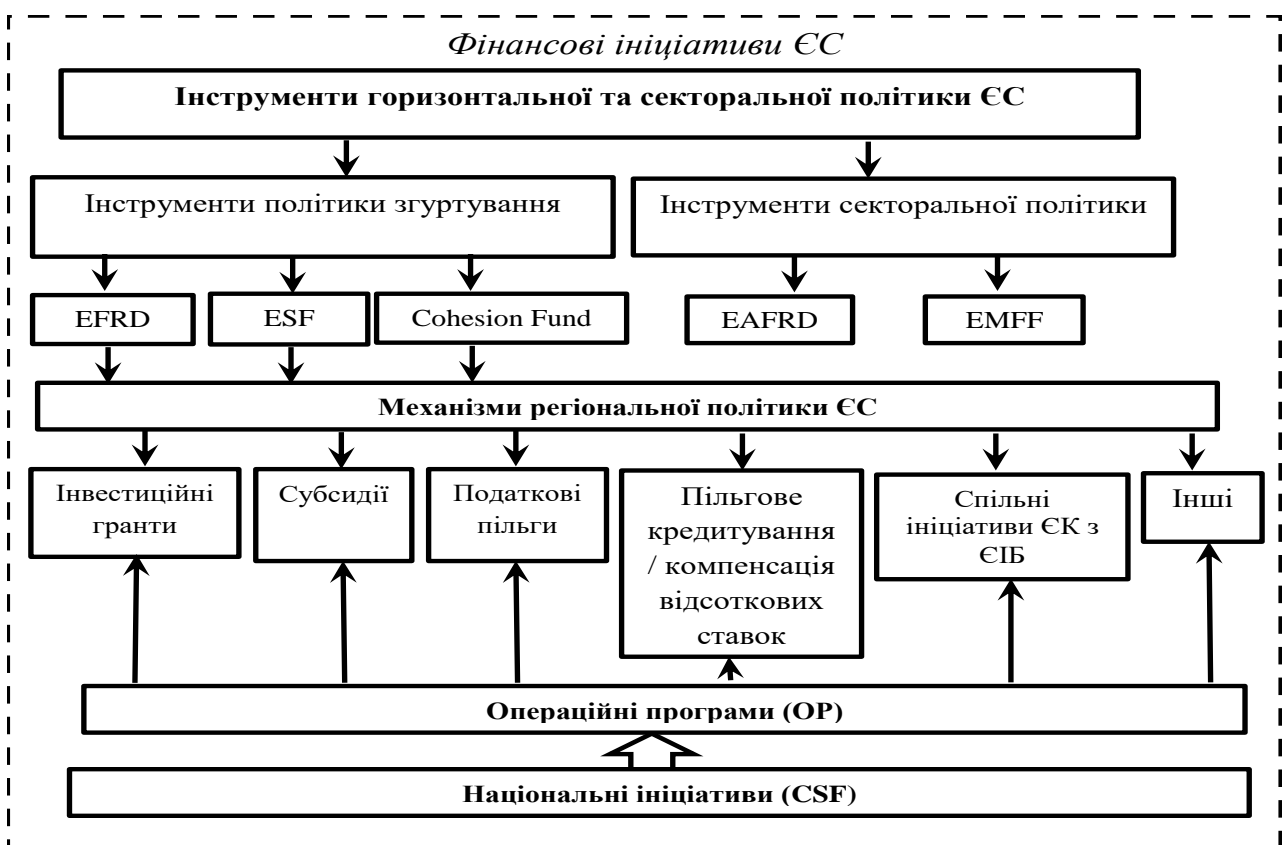
Якщо формування митного союзу, створення якого послужило стартом для інтеграції, було завершено протягом першого десятиліття існування ЄЕС (1958–1968 рр.), то набагато складнішою виявилася оптимізація співвідношення прямих і непрямих податків. Одна з проблем полягає в тому, що прямі податки в тій їх частині, тягар якої не вдається компенсувати подібно непрямим податкам за рахунок підвищення цін, для бізнесу рівнозначні витратам виробництва з відповідним негативним впливом на виробництво й реалізацію продукції. В такому разі порівняна конкурентоспроможність у взаємній торгівлі відносно вища у тих країнах, де рівень прямих податків нижчий від інших.

А під кутом зору дії непрямого оподаткування в більш не вигідному становищі при зовнішньоторгових операціях, що дуже важливо в межах ЄС, парадоксальним чином опиняються країни, де рівень непрямих податків нижчий від інших. Цей ефект одержав назву *парадоксу непрямого оподаткування*. Його суть: чим вищі за інших рівних умов ставки акцизів і ПДВ, тим вища конкурентоздатність товарів даної країни, оскільки експорт звільняється від непрямих податків згідно діючого в Євросоюзі *принципу призначення (destination principle)*. Останній означає, що всі товари, як національного, так і зарубіжного виробництва, оподатковуються однаково по місцю їх призначення і місцезнаходження споживачів: імпортні товари – у момент пересічення митного кордону; товари внутрішнього виробництва – в момент їх продажу. Відповідно товари, котрі направляються на експорт, звільняються від непрямих податків у країні свого походження та оподатковуються в країні призначення. Якщо в країні призначення рівень непрямих податків нижчий, то експортери по суті одержують приховану *експортну субсидію* в формі часткового звільнення від акцизів ПДВ. У процесі міждержавної гармонізації національних податкових систем досить серйозна в перші роки існування ЄС проблема парадоксу непрямого оподаткування в результаті вирівнювання податкових ставок, хоч і досі незавершеного, все ж значною мірою вже втратила свою гостроту.

Альтернативний *метод походження (origin principle)* означає, що товари оподатковуються по місцю свого походження, тобто виробництва.

З метою моніторингу переміщення акцизних товарів між країнами в межах Євросоюзу діє комп'ютеризована система *Excise Movement and Control System (EMCS)*, що істотно спрощує адміністрування акцизів.

У принципі до гармонізації різних, хоч і однотипних за ознаками ринкової економіки і демократично-правової державності фінансових систем, існує три функціональних підходи. По-перше, береться за взірць одна з національних систем державних фінансів, шляхом внесення змін і поправок під неї “підганяються” всі інші фінансові системи. По-друге, можна скласти певну “ідеальну” модель фінансової системи і на її основі переробляти параметри й елементи існуючих фінансових систем. По-третє, гармонізація може йти начебто самопливом за законами вільної конкуренції між співіснуючими фінансовими системами. З їх числа виділяється найдосконаліша, яка і стає основою для гармонізації. В Євросоюзі, на наш погляд, знайшли застосування змішаний метод гармонізації, що передбачає використання комбінації прийомів, запозичених із усіх підходів.

Європейський фонд регіонального розвитку (ERDF)

- Заснований у 1975 році.

- ▶ Мета – сприяння вирівнюванню найбільших регіональних диспропорцій у ЄС, розвиток слаборозвинених і реконверсії занепадаючих промислових регіонів.
- ▶ Спеціалізація фонду:
  - виробничі інвестиції;
  - інвестиції в розвиток інфраструктури, у сферу освіти та охорону здоров'я, наукові дослідження та дослідні розробки, енергетичні та телекомунікаційні мережі;
  - технічна допомога.

Кошти ERDF можуть спрямовуватися на зміцнення економічної та соціальної згуртованості ЄС через:

- ▶ інвестиції в компанії (зокрема, малі і середні), які створюють стійкі робочі місця;
- ▶ пряму допомогу розвитку інфраструктури (дослідження та інновації, телекомунікації, навколишнє середовище, енергетика та транспорт);
- ▶ фінансові інструменти (фонди ризикового капіталу, місцеві фонди розвитку і т.д.) для підтримки регіонального та місцевого розвитку та сприяння співробітництву між містами і регіонами;
- ▶ заходи з надання технічної допомоги.

Фінансування ініціатив спільнот з ERDF

- ▶ **INTERREG** – програма забезпечення гармонійного розвитку регіонів ЄС та забезпечення їх співробітництва.
- ▶ **URBAN** – програма спрямована на регенерацію міст та міських районів для забезпечення їх сталого розвитку.

Фонд Згуртування (Cohesion Fund)

- ▶ Створений 1993 року для підтягування до стандартів ЄС депресивних регіонів найбільш бідніших країн ЄС.
- ▶ До останнього розширення цьому критерію відповідали чотири країни: **Греція, Іспанія, Ірландія та Португалія.**
- ▶ На період 2014-2020 рр. CF розрахований на сприяння розвитку регіонів

Болгарії, Хорватії, Кіпру, Чехії, Естонії, Греції, Угорщини, Латвії, Литви, Мальти, Польщі, Португалії, Румунії, Словаччини та Словенії.

- Концентрується на фінансуванні розвитку транспортної інфраструктури та екологічних проектів.

Європейський соціальний фонд (ESF)

- ▶ Створений у 1959 р.
- ▶ Ключове призначення – підтримка створення більш якісних робочих місць у ЄС через механізм спільного *фінансування регіональних і місцевих проектів*, які покращують рівень зайнятості, якість робочих місць та конкурентне середовище на ринку праці в державах-членах ЄС.
- ▶ Бюджет **ESF** охоплює близько 10 % від усіх витрат бюджету ЄС.

ESF підтримує держави-члени Європейського Союзу в наступних сферах:

- ▶ адаптація працівників і підприємств: навчання протягом життя, формування і поширення інноваційних організацій;
- ▶ входження на ринок праці: сприяння працевлаштуванню тих що шукають роботу, безробітні, жінки і мігранти в державі;
- ▶ інтеграція на ринку праці людей з особливими потребами і подолання дискримінації;
- ▶ посилення соціального капіталу за допомогою оновлення системи освіти та розвитку шкільної мережі.

Пріоритетними напрямками фінансування є:

- ▶ *Конвергенція.*

Мета: стимулювати економічне зростання і зайнятість в найменш розвинених регіонах. Ця мета отримує більше, ніж **80%** від загального фінансування ESF.

- ▶ *Регіональна конкурентоздатність та зайнятість.*

Мета: зміцнити регіональну конкурентоспроможність, зайнятість і інвестиційну привабливість.

У межах програм *конвергенції регіонів*, співфінансування проектів ESF, яке може досягати **85%** від загального обсягу видатків.

У межах програм *розвитку конкурентоспроможності та зайнятості регіонів*, найбільш поширеним є співфінансування ESF **50%** від суми фінансування проекту.

Механізми реалізації політики регіонального розвитку ЄС

- *Інвестиційний грант* (найпотужніший з усіх існуючих).
- *Субсидіювання відсоткових ставок* (Бельгія, Німеччина, Греція, Норвегія, Португалія, Велика Британія).
- *Податкові пільги* (Фінляндія, Франція, Греція, Італія).
- *Податкова знижка на амортизацію* (Греція).
- *Субсидії, пов'язані з використанням робочої сили* (Австрія, Бельгія, Франція, Ірландія, Швеція, Велика Британія).
- *Транспортні пільги* (Фінляндія, Швеція).
- **Інвестиційні гранти**
  - Фінансують лише частку видатків на конкретний проект.
  - Наприклад, до останнього розширення ЄС країни-«аутсайдери» (Греція, Ірландія, Португалія) могли розраховувати на фінансування 75 % вартості регіонального проекту з боку структурних фондів,
  - Іспанія — на 60 %,
  - Італія — на 50 %,
  - Велика Британія - на 47,5 %,
  - Австрія – на 40 %,
  - Фінляндія, Німеччина, Швеція – на 35 %,
  - Франція – на 30 %
  - Бельгія, Данія, Люксембург, Нідерланди — на 25 %.

Негрантові механізми регіональної політики ЄС

- Набуває поширення практика залучення фінансового інжинірингу__із інструментів Європейських структурних та інвестиційних фондів, зокрема через їх спільні з Європейською Комісією ініціативи
- JESSICA, JEREMIE, JASPERS, JASMINE.

19.6. Фінансові суперечності та проблеми євроінтеграції

Створення Євросоюзу поставило на порядок денний ряд питань фінансової теорії та практики. Найперше, зрозуміло, виникла потреба в інтенсивній розробці

теорії економічної інтеграції. На цю тему в зарубіжній і вітчизняній літературі існує маса досліджень, розгляд яких виходить за межі даного підручника. Деякі реалії євроінтеграції прийшли у суперечність з традиційними постулатами фінансової науки і методами бюджетної роботи.

Так, у теоретичному плані роль бюджету ЄС не зовсім узгоджується з домінуючим у західній фінансовій науці вченням відомого американського теоретика Ричарда Масгрейва (1910–2007) про функції державних фінансів. Масгрейв інтерпретує державні фінанси (public finance) як державний сектор економіки або державне господарство (public economy). Останнє через систему бюджетних доходів і видатків, тобто через механізм оподаткування, державні закупки товарів і послуг, трансфертні виплати населенню соціального характеру, виконує три функції: аллокації (розміщення) ресурсів (allocation branch); (пере)розподілу ресурсів і доходів (distribution branch); стабілізації соціально-економічної ситуації (stabilization branch).

Однак, макроекономічний результат дії даних функцій у масштабах усього ЄС мало відчутний по причині незначної величини спільного бюджету ЄС у порівнянні з обсягами державних бюджетів країн-членів Євросоюзу як в абсолютних сумах, так і відносно ВВП. Особливо малоефективна функція макроекономічної стабілізації, оскільки порівняно незначні кошти й фіскальні інструменти, які знаходяться в розпорядженні наднаціональних інстанцій Євросоюзу, не дозволяють на повну силу діяти так званим *автоматичним або вбудованим бюджетним стабілізаторам (automatic or built-in budget stabilizers)*. Останні мають здатність дещо згладжувати коливання економічної кон'юнктури приватного сектора. Наприклад, у разі небажано швидкого зростання економіки (буму) або окремої її галузі темпи росту доходів збиває прогресивний податок на доходи і прибутки. Навпаки, у випадку економічного спаду соціальну ситуацію дещо покращують зростаючі виплати допоміг по безробіттю. Крім того, в разі нагальної потреби на соціально-економічну ситуацію можна вплинути запозиченнями коштів на кредитному ринку.

Проте у розпорядженні органів Євросоюзу немає ані прибуткового податку, ані допоміг по безробіттю, ані позик. Ці автоматично діючі фінансові інструменти доступні лише на національному рівні. Крім того, уряди здатні оперативно діяти і

без використання автоматичних стабілізаторів, здійснюючи *дискреційну політику* у відповідності з станом економіки, тобто через пряме, на свій розсуд втручання держави в економіку за допомогою конкретних, потрібних у даний момент заходів бюджетної та грошово-кредитної політики. До того ж економічні процеси в країнах ЄС далеко не завжди розвиваються синхронно, що знову виводить на першу роль власті окремих країн.

Становлення і розвиток ЄС не проходили без ускладнень й труднощів, навіть конфліктів між членами Євросоюзу з приводу квот і торгових інтересів (“винна війна” між Францією та Італією, “рибні війни” за квоти вилову та ін.). З багатого переліку суперечностей і проблем фінансового характеру виділимо ті з них, які остаються актуальними, знаходяться в процесі розгляду і вирішення, а саме: співвідношення загальноєвропейських і суцубо національних інтересів; міждержавна податкова конкуренція; бюджетний федералізм; проблеми обсягу, формування й витрачання бюджету Євросоюзу; бюрократичні лабіринти приймання рішень.

В силу незавершеності процесу гармонізації податків залишаються істотні розбіжності норм оподаткування між країнами Євросоюзу, особливо відчутні в умовах вільного руху капіталів, товарів і робочої сили в межах ЄС. Так, науковці з Інституту соціальних досліджень ім. Макса Планка (Німеччина) серйозну проблему інтеграції вбачають в існуванні *міждержавної податкової конкуренції*, котра спричиняє зниження ставок податку на прибуток корпорацій і податку з доходів фізичних осіб. Тим самим конкуренція шкодить наповненню державних бюджетів членів ЄС і ставить національні уряди в двозначну позицію відносно інтеграційних зусиль по гармонізації податків

Найбільші успіхи досягнуті в сфері міждержавної гармонізації ПДВ, акцизів, а також оподаткування енергоносіїв. Тим часом зберігається потреба в подальшій гармонізації прямих податків на індивідуальні доходи і корпоративні прибутки. Так само жде свого вирішення і проблема міждержавної податкової конкуренції. Єврокомісія наголошує на бажаності гармонізації норм оподаткування бізнесу (прибутку корпорацій і дивідендів акціонерів) з тих міркувань, що без гармонізації країни з нижчими ставками корпоративного податку перекачують капітали з країн з

вищими ставками, тобто користуються вигодами несправедливої конкуренції.

Однак, існує і протилежна точка зору. Так, Альфред Босс, дослідник з Інституту світової економіки (м. Кельн, Німеччина) ставить питання наступним чином: “Чи справді потрібна Євросоюзу гармонізація податків? Крім іншого, податкова конкуренція допомагає виявити кращі податкові системи, а кожна країна має змогу запозичити досвід других країн. Навпроти, податкова гармонізація здатна призвести до підвищення податків у ЄС. Аргумент вагомий – міждержавна конкуренція в сфері оподаткування така ж благотворна, як і конкуренція взагалі, до того ж знижує марнотратство бюджетних коштів і дисциплінує політиків. На думку деяких західних економістів, повна гармонізація податків, проведена органами ЄС, по суті означала б створення у межах Євросоюзу свого роду “*податкового картелю*”, тоді як вільна міждержавна податкова конкуренція сама собою, “природним” шляхом забезпечить зближення податкових ставок на їх нижчому рівні.

Отже, вибір між перевагами гармонізації чи конкуренції податків ще дискутується. Поставлена на порядок денний ще Римським договором 1957 р. гармонізація податків не завершена в силу існуючого конфлікту інтересів. Якщо країнам з великою мобільністю капіталу і високим рівнем його оподаткування, наприклад Німеччині, гармонізація з пониженням податку на корпорації вигідна, то країни з уже низьким рівнем податку на прибуток, наприклад Ірландія, вкрай незацікавлені в такій гармонізації ставок.

У контексті існування податкової конкуренції деякі дослідники ставлять питання про так званий *дефіцит демократії (EU's democratic deficit)*, властивий прийманню рішень у Євросоюзі. З цього приводу доречно заперечити, що інституціональна структура ЄС здатна забезпечувати демократичний механізм приймання рішень, характер яких навіть може відповідати критерію *поліпшення за Парето (Pareto-improvement)*. Тобто, – дає можливість таким чином розподілити ресурси, щоб становище (добробут, багатство, якість життя, комфорт існування) принаймні в одній з країн поліпшилося без погіршення становища в інших країнах. Саме з цієї причини прагнуть потрапити в ЄС, а його члени і не заперечують проти цього при додержанні з боку претендентів ряду умов. Безумовно процеси

міждержавної податкової конкуренції, гармонізації податків і внутрішньо інтеграційної демократії взаємозв'язані між собою.

Мито з імпортованих на територію ЄС товарів, яке перечислюють у бюджет ЄС, породжує конфлікт інтересів, оскільки має дискримінаційний характер по відношенню до держав ЄС з великими обсягами імпорту з країн, що не мають членства в ЄС. Найперше це відноситься до Великої Британії, котра зберігає традиційні економічні зв'язки особливо щодо імпорту сировини та харчової продукції з країнами Британської співдружності націй – своїми колишніми домініонами і колоніями.

З огляду на складний характер міждержавних взаємовідносин у межах Євросоюзу, на непрості обставини формування й витрачання бюджету Євросоюзу, новим країнам, що прагнуть приєднатися до ЄС, потрібні значні зусилля аби призвичаїтися до норм і процедур Євросоюзу. Достатньо нагадати, що сукупний обсяг текстів з викладом нормативів, за якими функціонує Євросоюз, налічує 80 тис. (!) сторінок. Демократичний механізм приймання рішень, формування доходної й видаткової частин бюджету ЄС, який неминуче може реалізуватися лише через детально прописані процедури, потребує масштабної апаратної роботи. Вражає один перелік установ, комітетів, інститутів Євросоюзу.

З огляду на досить важливу бюрократично-адміністративну складову механізму функціонування Євросоюзу виникає необхідність, у тому числі і в Україні, серйозно підняти рівень підготовки кадрів економічного, юридичного і фінансового профілю.

У загальному підсумку міждержавні суперечності економічного, фіскального і бюджетного характеру, що виникають у процесі інтеграції, не мають антагоністичного чи непереборного характеру. Перспективи і переваги членства в Європейському союзі настільки багатообіцяючі в плані можливостей економічного розвитку і соціального прогресу, що не даремно держави і народи прагнуть приєднатися до великої й успішної сім'ї європейських націй. У цьому заданому напрямку рухається і Україна.

Питання для самоконтролю:

1. Коли було створено Європейський Союз?
2. Які країни є членами Європейського Союзу?
3. Назвіть, які завдання і функції покладено на Європейський Союз?
4. Як формується і використовується бюджет Європейського Союзу?

СЛОВНИК ФІНАНСОВИХ ТЕРМІНІВ

Адміністрування податків – це правовідносини, які складаються у сфері здійснення уповноваженими державними органами заходів з погашення податкового боргу і передбачають застосування методів владно-примусового характеру до платників податків.

Акселератор – це числовий коефіцієнт, що показує відношення приросту інвестицій до приросту національного доходу (ЧНП), який викликав цей приріст інвестицій.

Активний бюджетний дефіцит – характеризується спрямуванням коштів на інвестування економіки, що сприяє зростанню ВВП.

Акциз – це непрямий податок, який становить надбавку до ринкової ціни. Вони характерні для системи ринкового ціноутворення, при якому держава прямо майже не втручається в цей процес.

Акціонерний капітал – частка власності акціонера в корпорації, що виникла в результаті придбання пакета її акцій.

Акція – вид цінних паперів, що являє собою свідоцтво про власність на визначену частку статутного (складеного) капіталу акціонерного товариства і надає її власнику (акціонеру) певні права, зокрема: право на участь в управлінні товариством, право на частину прибутку товариства у випадку його розподілу (дивіденд), а у випадку ліквідації — на частину залишкової вартості підприємства.

Амортизація боргу – розрахунок за покупку (боргу) позик або облігацій, придбаних по довгострокових кредитах розподіленими платежами.

Анулювання (скасування) державного боргу – передбачає відмову держави від зобов'язань за випущеними позиками (внутрішніми, зовнішніми або за всім державним боргом).

Аудит – перевірка публічної бухгалтерської звітності, обліку, первинних документів та іншої інформації щодо фінансово-господарської діяльності суб'єктів господарювання з метою визначення достовірності їх звітності, обліку, його повноти і відповідності чинному законодавству та встановленим нормативам.

База оподаткування – законодавчо закріплена частина доходів чи майна платника податків (за вирахуванням пільг), яка враховується під час розрахунку суми податку. Податкова база — кількісний вимір об'єкта оподаткування.

Баланс платіжний – співвідношення між сумою грошових надходжень, отриманих країною з-за кордону і сумою платежів за кордон протягом певного періоду (рік, квартал, місяць).

Банк міжнародних розрахунків – спеціалізований міждержавний фінансовий інститут, який об'єднує на акціонерній основі частину фінансових ресурсів центральних банків 30 країн.

Банкрутство – це один з ключових елементів ринкової економіки і інститут розвиненої системи громадянського та торговельного права, це механізм, який дає можливість уникнути катастрофи та вигідно розпорядитися засобами.

Біржовий ринок – оптовий ринок цінних паперів з обмеженим колом відомих учасників, для яких установлені правила допуску до торгівлі цінними паперами, правила здійснення біржових угод та процедури вирішення спірних питань.

Біржові гарантії угод – це забезпечення виконання угод, тобто кожен член біржі проходить процедуру лістингу, де перевіряється повністю всі дані про компанію - від фінансової звітності, до моральних якостей керівника.

Боргова безпека держави – певний рівень державної внутрішньої та зовнішньої заборгованості з урахуванням вартості її обслуговування й ефективності використання внутрішніх і зовнішніх запозичень та оптимального співвідношення між ними, достатній для вирішення нагальних соціально-економічних потреб, який дає змогу зберегти стійкість фінансової системи країни до внутрішніх і зовнішніх загроз, забезпечити відносну незалежність держави, зберігаючи при цьому економічну можливість країни здійснювати виплати на погашення основної суми і відсотків без загрози втратити суверенітет, одночасно підтримуючи належний рівень платоспроможності та кредитного рейтингу.

Бюджет – фінансові відносини держави з суб'єктами господарювання, а також населенням згідно з формуванням і використанням централізованого фонду грошових ресурсів з метою забезпечення функцій держави, передбачених у Конституції.

Бюджет домогосподарства – баланс фактичних доходів і витрат домогосподарства за визначений період часу (квартал, місяць, рік) та фінансова база життя, що надає домогосподарству власного стилю споживання та життєдіяльності.

Бюджет ЄС – основна фінансова база інтеграційних заходів у рамках Союзу, важливий інструмент наднаціонального регулювання економіки країн-учасниць.

Бюджет Пенсійного фонду України – це розпис грошових доходів та витрат Пенсійного фонду України.

Бюджет повної зайнятості – показує, яким був би дефіцит (профіцит) бюджету, якби протягом року економіка функціонувала при повній зайнятості.

Бюджет розвитку – доходи і видатки місцевого бюджету, які утворюються і використовуються для реалізації програм соціально-економічного розвитку, зміцнення матеріально-фінансової бази.

Бюджетна безпека – стан забезпечення платоспроможності держави з урахуванням балансу доходів і видатків державного й місцевих бюджетів та ефективності використання бюджетних коштів.

Бюджетна класифікація – єдине систематизоване групування доходів і видатків бюджетів за певними ознаками організаційного устрою, яке забезпечує загальнодержавне і міжнародне зіставлення бюджетних даних.

Бюджетна політика – це сукупність державних заходів спрямованих на зміцнення доходної частини державного бюджету, посилення соціальної направленості видатків бюджету, створення умов макроекономічної стабілізації.

Бюджетна резолюція – нормативний документ, який приймає ВРУ. Вона в загальному окреслює пріоритети бюджетної політики держави на наступний період.

Бюджетна система – це сукупність усіх бюджетів, побудована з урахуванням економічних відносин, державного й адміністративно-територіальних устроїв і врегульована нормами права.

Бюджетне адміністрування – складова бюджетного менеджменту, це застосування нормативних засад і прийомів управління у сфері бюджету та оподаткування.

Бюджетне фінансування – сукупність грошових відносин, пов'язаних з наданням і використанням коштів централізованого грошового фонду держави, які

реалізуються шляхом безповоротного надання бюджетних коштів юридичним і фізичним особам на проведення заходів, передбачених бюджетом.

Бюджетний менеджмент – це сукупність взаємопов'язаних дій (управлінських функцій), прийомів, методів, що направлені на керування бюджетними ресурсами і відносинами, які виникають в процесі руху бюджетних потоків.

Бюджетний процес – регламентована нормами права діяльність, пов'язана зі складанням, розглядом, затвердженням і виконанням бюджетів, контролем за їх виконанням, розглядом звітів про виконання бюджетів, що складають бюджетну систему України.

Бюджетний устрій – організація і принципи побудови бюджетної системи, її структури, розподіл доходів і видатків між окремими ланками, правові основи функціонування бюджетів, встановлення характеру взаємовідносин між бюджетами.

Бюджетний федералізм – представлений такою організацією бюджетних відносин, яка дає змогу в умовах самостійності й автономії кожного бюджету забезпечувати на території всієї країни її населенню рівний і гарантований державою перелік суспільних послуг (безпека, соціальний захист, освіта та ін.), а для цього органічно поєднувати фіскальні інтереси держави з інтересами її суб'єктів; розрізняти бюджетні повноваження, бюджетні видатки і доходи; розподіляти і перерозподіляти бюджетні ресурси між державним бюджетом і бюджетами місцевих органів влади, вирівнюючи бюджетну забезпеченість територій, які перебувають у різних соціально-економічних, географічних, кліматичних та інших умовах.

Бюджетні виплати – це затрати, які виникають у зв'язку з виконанням державою своїх функцій, що виражають економічні відносини, на підставі яких відбувається процес використання централізованого фонду грошових коштів держави за різними напрямками.

Бюджетні надходження – це здійснювані на підставі правових норм обов'язкові і добровільні надходження до бюджету, що використовуються державою для здійснення її функцій.

Бюджетування – це процес планування майбутніх операцій підприємства та оформлення його результатів у вигляді системи бюджетів.

Валютна біржа – ринок, на якому здійснюються операції купівлі-продажу іноземних валют, зливків та виробів з благородних металів.

Валютна зона – це угруповання країн, економічно, валютно, фінансово залежних від держави, яка очолює валютну зону (держава-лідер). Метою створення валютної зони є підсилення конкурентних позицій країни-лідера на міжнародній арені.

Валютний курс – вираз ціни грошової одиниці однієї країни в грошових одиницях іншої

Валютний ринок – це підсистема валютних відносин у процесі операцій купівлі-продажу іноземних валют і платіжних документів в іноземних валютах.

Вбудований бюджетний стабілізатор – це будь-який захід, який має тенденцію збільшувати дефіцит державного бюджету (або скоротити його позитивне сальдо в період спаду і збільшити його позитивне сальдо (чи зменшити його дефіцит) у період інфляції без необхідності прийняття яких-небудь спеціальних кроків з боку політиків.

Вексель – відноситься до категорії боргових цінних паперів, та являє собою документ, що складений за установленною законом формою, який є безумовним засвідченням однієї особи сплатити іншій визначену суму грошових коштів у встановлений термін.

Вертикальне бюджетне вирівнювання – має на меті забезпечення необхідними дохідними джерелами всіх ланок бюджетної системи (державного бюджету України та місцевих бюджетів) згідно з порядком розмежування повноважень між органами державної влади та місцевого самоврядування.

Вертикальний фіскальний дисбаланс – невідповідність між обсягами фінансових ресурсів того чи іншого рівня влади, регіонального або місцевого і обсягами завдань та обов'язків, які на нього накладаються в процесі розподілу компетенції між центральною, регіональною і місцевою владою.

Видатки бюджету – це економічні відносини, що виникають з приводу розподілу коштів бюджетного фонду держави.

Витрати домогосподарства – сукупність платежів, які здійснюється домогосподарством з метою забезпечення його життєдіяльності, що включають витрати на придбання продовольчих і непродовольчих товарів та оплату послуг, інвестиційні витрати, податки на доходи, майно та інші сплачені поточні трансферти

Витрати підприємства – це грошове вираження витрат виробничих факторів, необхідних для здійснення підприємством своєї діяльності.

Відкупна система податків – передача на договірній основі справляння податків приватним особам, які в порядку передоплати вносили державі обумовлену суму доходу в обмін на право навпрямки збирати платежі з платників податків.

Відстрочення погашення державного боргу – означає перенесення термінів виплати заборгованості. При цьому на період перенесення термінів погашення боргу виплата доходів також припиняється.

Власні доходи – доходи місцевих бюджетів, що формуються внаслідок рішень, які приймають органи місцевого самоврядування. Такі доходи певною мірою надходять до місцевих бюджетів.

Внутрішні та зовнішні державні запозичення – це сукупність зобов'язань держави перед резидентами (обов'язок держави всім громадянам, які отримують внутрішні державні облигації); сукупність боргових зобов'язань держави, що виникли в результаті запозичень на зовнішньому ринку.

Вторинний ринок цінних паперів – сукупність правовідносин, пов'язаних з обігом цінних паперів.

Гармонізація державних фінансів – це координація національних фінансових політик, яка полягає в наближенні державних фінансів, уніфікації, встановленні основних важелів та методів регулювання фінансами.

Гіпотеза фрактального ринку – Петерс запропонував ввести нелінійні методи дослідження фондового ринку на підставі яких можна використовувати моделі з множиною можливих рішень.

Горизонтальне бюджетне вирівнювання – полягає у фінансовому вирівнюванні територіальних бюджетів. Причому горизонтальне вирівнювання здійснюється лише всередині такої групи місцевих бюджетів, як бюджети територіальних громад.

Горизонтальний фіскальний дисбаланс – невідповідність між обсягами фінансових ресурсів однієї або кількох територіальних одиниць одного рівня й обсягами завдань, котрі на них накладаються й забезпечуються іншими територіальними одиницями цього рівня.

Гранична схильність до споживання – частка видатків на споживання у будь-якій зміні використовуваного доходу; показує, наскільки збільшується споживання, якщо використовуваний дохід зростає на одиницю.

Грошове правило – збільшення грошової маси необхідно проводити систематично, але поступово і незалежно від кон'юнктури і циклічності коливань.

Грошовий ринок – це особливий сектор ринку, на якому здійснюється купівля та продаж грошей як специфічного товару, формуються попит, пропозиція та ціна на цей товар.

Грошові надходження – це кошти, які надходять на поточні й інші рахунки підприємств у банках та в касу підприємств.

Грошово-кредитна (монетарна) політика – комплекс дій і заходів держави у сфері грошового та кредитного ринків, наприклад регулювання інфляції і курсу національної грошової одиниці, забезпечення своєчасних розрахунків шляхом регламентації функціонування банківської системи та стабільності грошового обігу через управління емісією, подальше розширення безготівкових форм розрахунків банківських установ із фізичними особами у різних сферах їх обслуговування тощо.

Група Світового банку – група із п'яти міжнародних організацій, що надає позики, як правило бідним країнам.

Депозит (вклад) – це грошові кошти, які внесені у банк клієнтами, зберігаються на їх рахунках і використовуються згідно з укладеною угодою та банківським законодавством.

Депозитарій цінних паперів – юридична особа, яка провадить винятково депозитарну діяльність та може здійснювати кліринг та розрахунки за угодами щодо цінних паперів.

Державна заборгованість – сума фінансових зобов'язань, грошових боргів, що підлягає погашенню, поверненню в певний термін.

Державне кредитування – здійснюється наданням бюджетних позик безпосередньо міністерством, відомством, іншим центральним органом державної виконавчої влади для фінансування через банківські установи.

Державний борг – сума прямих договірних зобов'язань органів державного управління перед економічними суб'єктами інших секторів економіки (резидентами) і зарубіжними кредиторами.

Державний бюджет – грошові відносини, які виникають у держави з юридичними і фізичними особами з приводу перерозподілу національного доходу у зв'язку з формуванням і використанням бюджетного фонду держави, призначеного для фінансування народного господарства, нематеріальної сфери, задоволення національних і соціальних потреб суспільства.

Державний кредит – це сукупність фінансово-економічних відносин, що виникають між державою та фізичними або юридичними особами (фінансово-кредитними установами, корпораціями, іноземними урядами, міжнародними фінансовими організаціями і приватними особами) стосовно питання мобілізації додаткових грошових коштів на кредитній основі, тобто на умовах зворотності, строковості та платності, в процесі формування загальнодержавного фонду фінансових ресурсів, в яких держава може бути як позичальником, кредитором або гарантом.

Державний фінансовий менеджмент – система принципів, методів, засобів і форм організації грошових відносин.

Державні гарантії за запозиченнями – коли держава бере на себе відповідальність за погашення позик або виконання інших зобов'язань, взятих на себе фізичними чи юридичними особами

Державні позики – форма державного кредиту, тобто сукупність врегульованих правил грошових відносин, в яких держава виступає позичальником, а населення та юридичні особи – кредиторами.

Державні страхові фонди належать до некомерційних самоврядних організацій, які покликані забезпечити соціальний захист громадян за рахунок державних страхових коштів.

Державні фінанси – сфера грошових відносин, що виникла у зв'язку з розподілом і перерозподілом вартості валового внутрішнього продукту і частини національного багатства, пов'язана з формуванням фінансових ресурсів і підпорядкування держави й підприємств і використанням державних коштів на витрати з розширення виробництва, задоволення соціально-культурних потреб населення, оборони країни й державного управління.

Дефіцит бюджету – коли видатки бюджету перевищують його доходи (від'ємне бюджетне сальдо).

Дефолт – стан в кредитних відносинах, що настає, коли позичальник не виплачує свої борги або платежі, порушення платіжних зобов'язань позичальника перед кредитором, нездатність проводити своєчасні виплати за борговими зобов'язаннями або виконувати інші умови договору позики.

Джерела фінансового права – правові акти державних органів законодавчої, виконавчої влади та місцевого самоврядування, в яких містяться норми фінансового права. Головне джерело фінансового права – Конституція України, в якій закріплено основи правової організації фінансової діяльності держави, її суб'єктний склад у цілому і за окремими напрямками зокрема.

Джерела фінансування бюджетного дефіциту – державні зовнішні та внутрішні запозичення, внутрішні запозичення органів влади АРК, місцевого самоврядування, а також вільний залишок бюджетних коштів.

Джерело сплати податку – це дохід платника з якого він сплачує податки.

Диверсифікація – спосіб розвитку підприємства, що полягає в освоєнні виробництва нових товарів, товарних ринків, а також видів послуг, що включає не просто диверсифікацію товарних груп, але й розповсюдження підприємницької діяльності на нові та не пов'язані з основними видами діяльності фірми.

Дивідендна політика – складова загальної фінансової політики акціонерного товариства, спрямована на зростання ринкової вартості акцій. Полягає в оптимізації пропорцій між тією частиною отриманого прибутку, що йде на споживання, і тією, яку капіталізують.

Добровільне страхування – це страхування, яке здійснюється на основі договору між страхувальником і страховиком.

Довгострокові активи – це зокрема необоротні активи, операційні активи, позаоборотні активи.

Доходи – доходи від державної власності та експлуатації земель, лісів, надр, ведення торгівлі, рибної ловлі, тобто вони надходили від усіх ресурсів, що знаходилися у власності короля, правителя.

Дотація вирівнювання – кошти, що виділяються з бюджету підприємствам на покриття їхніх збитків.

Дохід домогосподарства – це загальна сума грошей, яку отримала особа або родина протягом певного періоду (як правило, за рік).

Доход – це загальна сума коштів, яка поступає підприємству за певний період і за вирахуванням податків може бути використана на інвестування і споживання.

Доходи бюджету – частка централізованих ресурсів держави, які потрібні для виконання нею відповідних функцій.

Елементи податку – це ті елементи (категорії), які лежать в основі побудови механізму стягнення податків (суб'єкт, об'єкт, ставка, одиниця, база оподаткування, джерело сплати і квота).

Емісійний дохід – сума доходів, отриманих підприємством від первинної емісії власних і корпоративних прав над номіналом таких акцій.

Емітенти – професійні учасники ринку цінних паперів (юридичні особи, які здійснюють професійну діяльність з торгівлі цінними паперами, депозитарну діяльність, розрахунково-клірингову діяльність, діяльність з управління цінними паперами, діяльність з ведення реєстру власників іменних цінних паперів, діяльність з організації торгівлі на ринку цінних паперів), комерційні банки, страхові компанії та підприємства.

Ефект витіснення – збільшення державних позик на грошовому ринку і настання за цим скорочення обсягів реального виробництва і підвищення процентних ставок, тобто зниження інвестицій.

Ефект Кейнса-Олівера-Танзі – свідоме затягування платниками податків строків внесення податкових платежів до державного бюджету в умовах підвищення рівня інфляції.

Ефект Патінкіна – показує, що із за ефекту достатку внаслідок зміни рівня цін недостатній попит не може зберігатись.

Ефективність фінансового ринку – це такий стан обмінно-перерозподільних відносин, пов'язаних з процесами купівлі-продажу фінансових ресурсів, які забезпечують ефективне здійснення виробничої та фінансової діяльності.

Європейський банк реконструкції та розвитку – міжнародний фінансово-кредитний інститут, який надає допомогу країнам від Центральної Європи до Центральної Азії для проведення ринкових реформ, активного інтегрування економік цих країн у міжнародні господарські зв'язки.

Європейський валютний союз – це організація, яка була створена для полегшення взаєморозрахунків між країнами учасницями, стабілізації валютних курсів, а також появи єдиної міцної і стійкої європейської валюти, яка б змогла на рівних конкурувати з доларом на світових ринках.

Європейський інвестиційний банк (ЄІБ) – державна фінансово-кредитна установа Європейського Союзу для фінансування розвитку відсталих європейських регіонів у формі довготермінових кредитів.

Європейський фонд орієнтації і гарантування сільського господарства – засновано в рамках плану «Зелена Європа», що передбачав утвердження спільного аграрного ринку, він субсидує експорт сільськогосподарської продукції за межі ЄС і, таким чином, сприяє продовольчій інтервенції країн Союзу на зовнішні ринки.

Європейський центральний банк (ЄЦБ) – головний елемент Європейської системи центральних банків (ЄСЦБ), який як юридична особа виконує основні функції, радить національним державам та наддержавним органам щодо господарчої оцінки ухвали законів та інших правових норм Європейського Союзу, а також висловлює свою думку щодо грошової, цінової політики відповідним органам.

Загальний прибуток – кінцевий фінансовий результат діяльності підприємства, що включає в себе фінансові результати від різних видів його діяльності (продаж продукції, послуги, прибуток від звичайної діяльності, надзвичайних подій).

Загальний фонд бюджету – всі доходи бюджету крім тих, що не призначені для спеціального фонду, всі видатки бюджету за рахунок надходжень до загального фонду, фінансування загального фонду бюджету.

Загальнодержавні податки – обов'язкові платежі, які встановлюються найвищими органами влади в державі і є обов'язковими до сплати за єдиними ставками на всій території України. Ці податки можуть формувати дохідну частину як державного, так і місцевих бюджетів.

Загальноприйнятий (традиційний) дефіцит – перевищення видатків над доходами.

Закон Вагнера – гіпотеза німецького економіста кінця ХІ в. А. Вагнера про те, що в міру промислового розвитку збільшується частка держави в національному продукті. Вагнер називає три групи причин: відносний ріст витрат на державне керування, підвищення попиту на культурну і благодійну діяльність, необхідність державного контролю за експансією монополій.

Закріплені доходи – доходи, які на довготривалій основі передаються до місцевих бюджетів у повному розмірі або за визначеною єдиною для всіх бюджетів часткою.

Закріплені доходи – доходи, які на довготривалій основі передаються до місцевих бюджетів у повному розмірі або за визначеною єдиною для всіх бюджетів часткою.

Заощадження – сума грошового доходу, яка не використовується на поточне споживання і призначається для задоволення потреб у майбутньому.

Заробітна плата – винагорода, обчислена, зазвичай, у грошовому виразі, яку за трудовим договором власник або уповноважений ним орган виплачує працівникові за виконану ним роботу.

Застрахований – це страхувальник, або особа, на користь якої страхувальник укладає зі страховиком договір страхування, згідно з яким вона набуває прав і обов'язків страхувальника.

Змішана пенсійна система – поєднує в собі солідарну та накопичувальну, причому солідарна система повинна забезпечити якийсь визначений пенсійний мінімум, у той же час накопичувальна система дозволить акумулювати гроші на своїх персональних рахунках, стимулюючи максимально збільшувати прозорість своїх зарплат.

Золотовалютні резерви – запаси іноземних фінансових активів, які належать державі і перебувають у розпорядженні органів грошово-кредитного регулювання і можуть бути реально використані на регулятивні та інші потреби, що мають загальноєкономічне значення.

Інвестиційний сертифікат – цінний папір, який випускається інвестиційним фондом чи інвестиційною компанією і дає право на отримання прибутку у вигляді дивідендів або за рахунок зростання курсової вартості самого сертифіката.

Інвестор – людина чи комерційна установа, яка вкладає гроші та/або інші активи з метою їхнього збереження та примноження.

Інтервенційна ціна – гарантований нижній рівень ринкової ціни на сільськогосподарську продукцію.

Іпотечний кредит – це договір банківського кредиту, в межах якого права кредитора (банку) забезпечені нерухомим майном.

Капітал корпорації – це сума активів корпорації, що утворюється з окремих частин: акціонерного капіталу, що складається з оплачених акцій, нерозподіленого прибутку, резервного капіталу і зобов'язань за випущеними борговими інструментами.

Капіталізація цінних паперів – це сукупна курсова вартість усіх емітованих акцій компаній, що мають регулярне котирування.

Капітальний борг – загальна сума заборгованості минулих років і відсотків, що мають сплачуватися за позиками.

Класичні принципи оподаткування – вперше були сформульовані Адамом Смітом в його класичній роботі «Дослідження про природу та причини багатства народів», із якими в послідуєчому, як правило, погоджувалися економісти, зводяться до чотирьох понять: .....

Коефіцієнт обслуговування державного боргу – для внутрішнього боргу він обчислюється як відношення всіх платежів із заборгованості до ВВП, що вироблений у країні, виражене у процентах; для зовнішнього боргу – як відношення всіх платежів із заборгованості до валютних надходжень держави, також виражене у процентах.

Колективні страхові фонди – сукупність коштів страхової компанії, призначених для виплати відшкодування при постійній чи тимчасовій втраті працездатності або місця роботи.

Комерційний розрахунок – являє собою систему економічних відносин, що виникають у процесі виробництва й реалізації благ (товарів, робіт, послуг) між окремими (самостійними) суб'єктами ринку, між суб'єктами ринку і державою (регіоном), а також в підприємницькій структурі: між окремими її підрозділами, між самою структурою і її трудовим колективом, між власниками капіталу і найманими працівниками із приводу порівняння витрат з доходами, виявлення, розподілу та використання прибутку.

Компанія з управління активами – господарське товариство, яке здійснює професійну діяльність з управління активами інституту спільного інвестування на підставі ліцензії, що видається Державною Комісією з цінних паперів і фондового ринку.

Компанія з управління пенсійними активами – господарське товариство, яке здійснює професійну діяльність з управління активами на підставі ліцензії, що видається Державною комісією з цінних паперів та фондового ринку.

Компенсаційне мито (попереднє або остаточне) – особливий вид мита, що справляється у разі ввезення на митну територію України товару, що є об'єктом застосування компенсаційних заходів (попередніх або остаточних).

Комутація податків – масове переведення феодалами закріпачених селян із панщини на натуральний, а згодом і грошовий оброк.

Конверсія державних позик – зміна дохідності позик; здійснюється у разі зміни ситуації на фінансовому ринку (наприклад, рівня облікової ставки центрального банку) чи погіршення фінансового стану держави, якщо вона не може виплачувати передбачуваний дохід.

Консалтинг – діяльність з консультування виробників, продавців, покупців відносно широкого кола питань у сфері технологічних, технічних та експертних послуг.

Консолідація державних позик – зміна термінів дії позик. Здебільшого вона проводиться у формі збільшення термінів дії облігацій попередніх позик. Іноді може застосовуватися й зменшення термінів дії позик.

Короткострокові активи – це активи, які постійно обертаються в процесі господарської діяльності підприємства.

Корпоративні цінні папери – це цінні папери, що емітуються АТ, за якими емітент не несе зобов'язання повернути кошти, внесені в його статутний фонд, але які засвідчують участь у ньому, дають їх власникам право брати участь в управлінні справами АТ і одержувати частину прибутку у вигляді дивідендів.

Корпоративні фінанси – система грошових відносин, які виникають у процесі отримання і розподілу грошових доходів, формування і використання відповідних фондів грошових коштів.

Кошторисне фінансування передбачає виділення грошових коштів з бюджетів різних рівнів установам і організаціям соціально-культурної сфери, оборони, органам державного управління тощо на основі планового документа – кошторису доходів і видатків.

Кредити під заставу – це кредити, забезпечені рухомим чи нерухомим майном, цінними паперами, депозитами та ін.

Крива Лаффера – крива, яка характеризує залежність державних доходів від середнього рівня податкових ставок у країні. Крива показує наявність оптимального рівня оподаткування, за якого державні доходи досягають свого максимуму.

Курс цінних паперів – ціна, за якою продаються й купуються цінні папери на біржах фондових.

Лізинг – підприємницька діяльність, спрямована на інвестування власних чи залучених фінансових коштів, яка полягає в наданні лізингодавцем у виключне користування на визначений строк лізингоодержувачу майна.

Лондонський клуб кредиторів – консультативний комітет найбільших банків-кредиторів, який засідає у зв'язку з переговорами їх з урядами країн-боржників з питань реструктуризації приватної заборгованості.

Маастрихтські критерії – це критерії членства в ЄС: 1) рекомендовані величини боргу і дефіциту; 2) граничні величини державного боргу і фіскального дефіциту.

Майнове страхування – це один з найдавніших і найпоширеніших видів страхування, який захищає від можливих фінансових збитків в разі настання непередбачуваних подій з застрахованим майном.

Медичне страхування – вид особистого страхування на випадок втрати здоров'я.

Митна зона – це митний режим, відповідно до якого до товарів, які ввозяться на території відповідних типів спеціальних (вільних) економічних зон із-за меж митної території України, а також до товарів, які вивозяться з територій зазначених зон за межі митної території України, не застосовуються заходи тарифного і нетарифного регулювання, якщо інше не передбачено законом.

Митний союз – це спільна митна територія країн з повною ліквідацією мит у взаємних відносинах і з єдиним митним тарифом по відношенню до інших країн. Метою митного союзу є: полегшити взаємну торгівлю країн-учасниць, і в той же час, не створювати додаткових перешкод у торгівлі з третіми країнами.

Митний союз – один з видів торгового блоку, який складається із зони вільної торгівлі зі спільним зовнішнім тарифом.

Митний тариф – систематизований звід ставок мита, яким обкладаються товари та інші предмети, що ввозяться на митну територію України або вивозяться за межі цієї території.

Мито – непрямий податок, який стягується при перетині митного кордону, тобто при імпорті, експорті та транзиті товарів. Цей податок, як і акцизний збір, включається в ціни товарів, сплачується за рахунок покупця, його ставки диференційовані за групами товарів, перелік яких значно ширший, ніж перелік підакцизних товарів.

Міжбюджетні відносини – це відносини між державою, АРК і місцевим самоврядуванням щодо забезпечення відповідних бюджетів фінансовими ресурсами, необхідними для виконання функцій, передбачених Конституцією України і законами України.

Міжбюджетні трансферти – кошти, що надходять від інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування, інших держав на безоплатній і безповоротній основі.

Міжнародна валютна система – це сукупність грошових відносин, пов'язаних із формуванням і розподілом валютно-фінансових та кредитних фондів, використанням розрахункових і платіжних засобів у сфері міждержавних господарських зв'язків.

Міжнародне фінансове право – сукупність норм та принципів, закріплених юридично, які регулюють міжнародні фінансові відносини.

Міжнародний антидемпінговий кодекс – використовують при антидемпінговому розслідуванні при ввезенні на митну територію товарів, який є об'єктом демпінгу, що завдає шкоди національному виробнику; при вивезенні за межі митної території товарів за ціною, істотно нижчою від цін інших експортерів подібних або конкуруючих товарів.

Міжнародний валютний фонд – спеціальне агентство Організації Об'єднаних Націй, що засноване з метою регулювання валютно-кредитних відносин країн-членів і надання їм допомоги при дефіциті платіжного балансу шляхом надання коротко- і середньострокових кредитів в іноземній валюті.

Міжнародні валютні операції – це операції, пов'язані з переходом права власності на валютні цінності, використанням валютних цінностей як засобу платежу в міжнародному обігу; ввезенням, вивезенням, переказом та пересиланням на територію країни та за її межі валютних цінностей.

Міжнародні розрахунки – це система організації та регулювання платежів у сфері міжнародних економічних відносин.

Міжнародні фінанси – це фонди фінансових ресурсів, створення і використання яких здійснюється на світовому або міжнародному рівнях для задоволення спільних потреб, які мають міжнародне значення.

Міжнародні фінансові організації – створені кількома державами організації-суб'єкти міжнародного публічного права, які надають фінансові ресурси державам-членам МФО на умовах, визначених їх установчими документами, і членом яких є Україна.

Міжрегіональні фінансові диспропорції – це невідповідність фінансової ситуації у міжрегіональному масштабі.

Місцеві бюджети – сукупність бюджетів, які складаються, затверджуються і виконуються відповідними місцевими органами влади і самоврядування.

Місцеві бюджети – це фонди фінансових ресурсів, що мобілізуються й витрачаються на відповідній території.

Місцеві податки та збори – обов'язкові платежі, що встановлюються сільськими, селищними, міськими радами згідно законодавства, справляються в межах відповідних адміністративно-територіальних одиниць і зараховуються до їх бюджетів.

Місцеві податки та збори – обов'язкові платежі, які встановлюються місцевими органами влади і є обов'язковими до сплати за встановленими ставками тільки на певній території. Місцеві податки та збори надходять виключно до місцевих бюджетів.

Місцеві позики – це форма мобілізації фінансових ресурсів для потреб місцевих органів влади, вони розміщуються на ринку позичкового капіталу.

Місцеві фінанси – система формування, розподілу і використання грошових та інших фінансових ресурсів з метою забезпечення місцевими органами влади покладених на них функцій і завдань, як власних так і делегованих.

Мультиплікатор інвестицій – коефіцієнт, який визначає вплив невеликих за об'ємом інвестицій на збільшення сукупного доходу.

Наднаціональна фінансова система – це така система, яка функціонує на світовому рівні і управління якою здійснюється спеціально уповноваженими органами міжнародного значення.

Накопичувальна пенсійна система – це така пенсійна система, основою якої є кошти застрахованих осіб, що накопичуються у Накопичувальному фонді, за рахунок яких здійснюються виплати пенсій і одноразові виплати.

Недержавні пенсійні фонди є юридичною особою (непідприємницьким товариством), яка має статус неприбуткової організації (тобто прибуток не розподіляється на користь засновників НПФ, а спрямовується на формування пенсійних активів).

Неорганізований ринок – укладання угод з цінних паперів поза біржею, найчастіше – телефоном.

Неприбуткова діяльність – це діяльність, яка не має на меті отримання матеріальної вигоди.

Непрямі податки – обов'язкові платежі, які сплачуються платниками опосередковано через цінові механізми, причому сума податку не зменшує об'єкта оподаткування, а збільшує ціну товару (ПДВ, акцизний збір, мито).

Номінальні доходи – це грошові доходи населення.

Норми фінансового права – це правила поведінки в галузі фінансів, зафіксоване у законодавчих і нормативних актах держави.

Носій податку – фізична особа – споживач товарів і послуг, яка, сплачуючи їх вартість сплачує і всі податки як непрямі, що включаються до цін, так і прямі, що сплачуються за рахунок доходів, отриманих від реалізації товарів і послуг.

Облігація – емісійний цінний папір, що засвідчує внесення її власником грошових коштів і підтверджує зобов'язання відшкодувати йому номінальну вартість цього цінного паперу в передбачений в ньому строк з виплатою фіксованого відсотка (якщо інше не передбачено умовами випуску).

Обов'язкове страхування – види обов'язкового страхування, за яких визначені законодавством страхувальники сплачують страхові внески до державного бюджету.

Обслуговування державного боргу – це сукупність заходів держави з розміщення облігацій та інших цінних паперів, погашення позик, виплати процентів за ними, а також уточнення і зміни умов погашення раніше випущених позик і визначення умов та порядку здійснення нових державних запозичень.

Одиниця оподаткування – частина об'єкта оподаткування, стосовно якої відбувається встановлення нормативів і ставок обкладення, тобто та одиниця, яка покладається в основу виміру об'єкта оподаткування. Вона залежить від об'єкта оподаткування, виражається в грошовій або натуральній формі має переважно розрахунковий характер.

Окладні (квотарні, пайові, кількісні) податки – обов'язкові платежі, які справляються за певними ставками від чітко визначеного об'єкта оподаткування. На відміну від розкладних, виходять не з потреби покриття витрат, а з можливості

платника заплатити податок. Такі податки безпосередньо чи не прямо враховують майновий стан платника податку.

Операційний дефіцит – це дефіцит державного бюджету з врахуванням інфляційної частини відсоткових платежів з обслуговування державного боргу. За високих темпів інфляції, коли різниця в динаміці розміру дефіциту державного бюджету може виявитися істотним.

Оподатковуваний прибуток – це прибуток, який підлягає оподаткуванню.

Опці́он – стандартний документ, який засвідчує право придбати або продати цінні папери (товари, кошти) на визначених умовах у майбутньому, з фіксацією ціни на час укладення такого опціону або на час такого придбання за рішенням сторін контракту.

Організований ринок – це функціонуючі на ньому фондові біржі та позабіржові торговельні системи.

Основний психологічний закон – полягає в тому, що люди схильні, як правило, збільшувати своє споживання із зростанням доходу, але не в тій же мірі, в якій росте дохід.

Особисте страхування можна визначити як галузь страхової діяльності, яка має на меті надання певних послуг як фізичним (окремим громадянам, членам їхніх сімей), так і юридичним особам (наприклад, страхування працівників за рахунок коштів підприємств від нещасних випадків).

Особисті податки – це податки, які встановлюються персонально для конкретного платника і залежать від його доходів (податок на прибуток, прибутковий податок, податок на промисел, подушний податок, податок на спадщину та дарування).

Офшорна зона – один із видів вільних економічних зон. Їх відносять до сервісних вільно-економічних зон, особливістю яких є створення для підприємців сприятливого валютно-фінансового та фіскального режимів, високий рівень та законодавчі гарантії банківської та комерційної секретності, лояльність державного регулювання.

Ощадний (депозитний) сертифікат – це письмове свідоцтво Банку про депонування грошових коштів, яке засвідчує право власника або його

правонаступника на одержання після закінчення встановленого строку суми вкладу (депозиту) та процентів, установлених сертифікатом у Банка, який його видав.

Паризький клуб є неформальною організацією, що об'єднує інтереси країн-кредиторів (переважно країн ОЕСР) і є форумом для багатосторонніх переговорів західних банків і небанківських інвесторів із найбільшими боржниками (переважно це країни, що розвиваються, та європейські країни з перехідною економікою).

Пасивний бюджетний дефіцит – характеризується спрямуванням коштів на покриття поточних видатків (соціальні трансферти, виплата зарплати у бюджетній сфері та інші).

Пенсійна реформа – це сукупність заходів, спрямованих на внесення змін у пенсійну систему країни, що здійснюються законодавчим шляхом.

Пенсійний фонд України – центральний орган виконавчої влади, що здійснює керівництво та управління солідарною системою загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, провадить збір, акумуляцію та облік страхових внесків, призначає пенсії та готує документи для їх виплати, забезпечує своєчасне і в повному обсязі фінансування та виплату пенсій, допомоги на поховання, інших соціальних виплат, які згідно із законодавством здійснюються за рахунок коштів Пенсійного фонду України, здійснює контроль за цільовим використанням коштів Пенсійного фонду України.

Пенсійні активи – активи пенсійного фонду, страхової організації, банківської установи, сформовані відповідно до цього Закону, за рахунок яких здійснюються пенсійні виплати.

Пенсія – це регулярна (періодична) грошова виплата соціально-аліментарного призначення, що провадиться особам похилого віку, інвалідам та іншим категоріям громадян та їх сім'ям у випадках, передбачених законом із суспільних фондів споживання у зв'язку з їх (або особи, на утриманні якої вони знаходяться) минулою трудовою або іншою суспільно корисною діяльністю, яка припинена або замінена більш легкою діяльністю з передбаченої законом поважної причини; виплата, розмір котрої співвідноситься, як правило, з минулим заробітком. Ця виплата є для непрацюючих пенсіонерів основним джерелом засобів до існування.

Первинний дефіцит бюджету – це різниця між величиною дефіциту бюджету і виплатою процентів за борг. Інакше кажучи, цей дефіцит дорівнює різниці між сумою трансфертів та державних закупівель товарів і послуг й податковими надходженнями в бюджет. Дефіцит бюджету = (державні закупівлі товарів і послуг + трансфери + виплати з обслуговування боргу) – податкові надходження.

Первинний ринок цінних паперів – ринок перших і повторних емісій (випусків) цінних паперів, на якому здійснюються їх початкові розміщення серед інвесторів.

Первісне накопичення капіталу – процес перетворення дрібних виробників (в першу чергу – селян) на найманих працівників з позбавленням їх засобів виробництва, які перетворювались на капітал і зосереджувалися в руках небагатьох власників. Цей термін було введено до наукового обігу А. Смітом. Стадія первісного накопичення капіталу проходила в Європі XVI-XVII ст.; в Московії (з 1721 року Російській імперії) та Україні – в XVII-XIX століттях.

Перекладання податків – перенесення через ціновий механізм тягаря податку безпосереднім його платником на іншого суб'єкта податкових відносин.

Перестраховання – страхування страховиком на визначених договором перестраховання умовах, ризику виконання частини своїх обов'язків перед страхувальником при настанні страхового випадку у перестраховика.

Податки – це обов'язкові платежі, що законодавчо встановлюються державою; їх сплачують юридичні та фізичні особи в процесі перерозподілу частини вартості валового внутрішнього продукту; вони акумулюються в централізованих грошових фондах з метою фінансового забезпечення виконання державою покладених на неї функцій.

Податкова квота – частка податку в доході платника. Вона характеризує рівень оподаткування і може бути як в абсолютному, так і у відносному вимірах. У податковій справі податкові квоти законодавчо не встановлюються.

Податкова система – це сукупність податків, зборів, інших обов'язкових платежів і внесків до бюджету і державних цільових фондів, які діють у встановленому законом порядку. Складається з прямих і непрямих податків.

Податковий агент – юридична особа (її філія, відділення, інший відокремлений підрозділ) або фізична особа чи представництво нерезидента-

юридичної особи, які незалежно від їх організаційно-правового статусу та способу оподаткування іншими податками зобов'язані нараховувати, утримувати та сплачувати податок з доходів фізичних осіб до бюджету від імені та за рахунок платника податку, вести податковий облік та подавати податкову звітність податковим органам, а також нести відповідальність за порушення норм Закону України «Про податок з доходів фізичних осіб».

Податковий імунітет – податкові пільги у вигляді повного або часткового звільнення від сплати податків за особливі заслуги в козацькій службі, у зв'язку зі старістю або через низькі доходи.

Податковий менеджмент являє собою систему принципів і методів розробки та . .

Податковий тягар (навантаження) – це узагальнена характеристика діяльності податкової системи держави, яка показує як податки впливають на фінансовий стан платників податків, або на народне господарство, у цілому, та вказує оцінку цього впливу (суму податків, їх питому у ВВП або доходах окремих категорій платників).

Податкові пільги – законодавчо встановлені винятки з загальних правил оподаткування, які надають платникові можливість зменшити суму податку (збору), що підлягає сплаті, або звільняють його від виконання окремих обов'язків та правил, пов'язаних з оподаткуванням.

Податок – обов'язковий внесок до бюджету відповідного рівня, здійснюваний платниками у порядку і на умовах, що визначаються законами України про оподаткування.

Податок на споживання – непрямий податок на кінцеве споживання товарів і послуг.

Подвійне оподаткування означає обкладання одного податкового об'єкта тим самим (або аналогічними податками), за той самий відрізок часу (найчастіше податковий період).

Позабіржовий фондовий ринок – це та частина фондового ринку, що перебуває поза сферою діяльності фондових бірж.

Позичковий капітал – це частина авансованого капіталу, сформована за рахунок ще не повернутих позичкових джерел, які повинні бути відшкодовані кредиторам через певний строк у зумовленій формі.

Поняття – форма думки, яка відображає істотні ознаки і відношення предметів та явищ реального світу.

Поточний борг – видатки держави, пов'язані з погашенням у поточному році боргових зобов'язань і належних до сплати в цей період процентів з усіх випущених на цей момент позик.

Поточний бюджет – доходи і видатки місцевого бюджету, які утворюються і використовуються для покриття поточних видатків.

Прибутковий податок – це загальнодержавний податок, який сплачують юридичні та фізичні в розмірах та строки, які визначенні чинним законодавством.

Прогресивні ставки – це такі ставки, розмір яких зростає в міру збільшення обсягів об'єкта оподаткування.

Прожитковий мінімум – вартісна величина достатнього для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження його здоров'я набору продуктів харчування, а також мінімального набору непродовольчих товарів та мінімального набору послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості.

Пропорційні ставки – це єдині ставки, що не залежать від розміру об'єкта оподаткування.

Професійні учасники ринку цінних паперів – особи, які здійснюють професійну діяльність на ринку цінних паперів.

Профіцит – позитивне сальдо бюджету, тобто перевищення доходів над видатками.

Процентна ставка – це ціна, яку сплачують інвестору за залучені грошові кошти.

Прямі податки – обов'язкові платежі, які напряму сплачуються платником до бюджету держави залежно від розміру об'єкта оподаткування. Причому сплата такого податку призводить до вартісного зменшення об'єкта оподаткування (податок

з прибутку підприємств, податок на доходи фізичних осіб, податок на нерухоме майно, плата за землю, податок з власників транспортних засобів).

Реальні доходи – це кількість благ і послуг, які можна придбати за номінальні доходи.

Реальні податки – це податки, які передбачають оподаткування майна, виходячи із зовнішніх ознак; платниками виступають власники цього майна незалежно від їх доходів (податок на землю, податок з власників транспортних засобів, майнові податки, домовий, податок на грошовий капітал).

Регалії – доходні прерогативи казни, певні галузі виробництва, види діяльності тощо приймалися у виключне користування казни і виключалися з суспільного обороту, із сфери діяльності населення.

Регресивні ставки – на відміну від прогресивних зменшуються в міру зростання об'єкта оподаткування.

Регулюючі доходи – доходи, які передаються бюджетом адміністративно-територіальних утворень для їх збалансування в повному розмірі або в частині, визначеній законодавством.

Регулюючі доходи місцевих бюджетів – доходи, які передаються бюджетом адміністративно-територіальних утворень для їх збалансування в повному розмірі або в частині, визначеній законодавством.

Реєстратор – юридична особа – суб'єкт підприємницької діяльності, який одержав у встановленому порядку дозвіл на ведення реєстрів власників іменних цінних паперів.

Реструктуризація державного боргу – використання у комплексі повністю або частково зазначених вище методів.

Рефінансування державного боргу – це проведення нових запозичень з метою розрахунку з власниками облігацій раніше випущених позик. Цей спосіб застосовується у разі збільшення державної заборгованості та бюджетних труднощів країни. Активно рефінансування застосовується у процесі сплати процентів і погашень за зовнішньою частиною боргу. Але для того, щоб надали нові запозичення, потрібно мати гарну репутацію у міжнародних фінансових колах, економічну й політичну стабільність у країні.

Ринок банківських позик – це відносини купівлі-продажу грошових засобів на умовах строковості, платності, забезпеченості повернення.

Ринок фінансових послуг – особлива форма організації руху фінансових ресурсів в економічній системі, яка за своїм призначенням має забезпечити юридичним, фізичним особам і державі належні умови для залучення необхідних коштів і продажу тимчасово вільних грошових засобів

Ринок цінних паперів – це особлива сфера ринкових відносин, де завдяки продажу цінних паперів здійснюється мобілізація фінансових ресурсів для задоволення інвестиційних потреб суб'єктів економічної діяльності.

Розкладні (розкладкові) податки – обов'язкові платежі, які визначаються як розподілення загальної суми на певну кількість платників (подушні податки). Такі податки широко використовувались на ранній стадії розвитку оподаткування. Їх розмір визначали, виходячи з потреби здійснити конкретні витрати: викупити короля з полону, побудувати захисну стіну тощо.

Розподільно-регулююча функція – полягає в тому, що за допомогою податків відбувається перерозподіл вартості валового внутрішнього продукту між державою та її суб'єктами і через елементи податку (об'єкт, суб'єкт оподаткування, ставка податку, податкові пільги та ін.) держава має змогу регулювати вартісні пропорції такого розподілу.

Самостраховання – це група заходів для внутрішнього страхування ризиків, покликана забезпечити нейтралізацію їх негативних фінансових наслідків у процесі розвитку підприємства.

Світовий фінансовий ринок – система відносин попиту і пропозиції щодо фінансового капіталу, що функціонує у міжнародній сфері в якості покупних і платіжних засобів, кредитів, інвестиційних ресурсів.

Секвестр видатків бюджету – пропорційне скорочення видатків за всіма статтями бюджету, крім захищених протягом часу, що залишається до закінчення поточного бюджетного року.

Система оподаткування – це сукупність податків і обов'язкових зборів до бюджетів та державних цільових фондів, що справляються у визначеному законодавством України порядку.

Солідарна система пенсійного забезпечення – це саме та система, що базується на принципі солідарності поколінь, тобто такому способі взаємодії економічно активного та непрацездатного населення, за якого перші, відраховуючи певну частину доходу, підтримують і забезпечують других.

Соціальноє страхування – фундаментальна основа державної системи соціального захисту населення, що уможливорює матеріальне забезпечення і підтримку непрацездатних громадян за рахунок фондів, сформованих працездатними членами суспільства.

Спеціальний фонд бюджету – сукупність коштів у розпорядженні підприємств, які мають спрямоване призначення.

Співстрахування – страхування, при якому один і той самий ризик у певних частках страхують два або більше страховики, видаючи при цьому спільний або окремі поліси відповідно до суми, що становить частку кожного страховика.

Споживчий кредит – це кредит, який надається фізичним особам на придбання споживчих товарів тривалого користування та послуг і який повертається в розстрочку.

Ставка податку – законодавчо встановлений розмір податку або збору виходячи з об'єкта або одиниці оподаткування.

Стандартизація обігу цінних паперів – діяльність, що полягає у встановленні положень для загального і багаторазового застосування щодо наявних чи можливих завдань з метою досягнення оптимального ступеня впорядкування у сфері обігу цінних паперів, результатом чого є підвищення ступеня відповідності цінних паперів у різних країнах.

Стійкість національної валюти – це здатність національної грошової одиниці бути стабільною відносно іноземних валют.

Страхова медицина – це форма організації охорони здоров'я, яка передбачає обов'язкове державне страхування від хвороб у поєднанні з приватною лікарською практикою і приватними медичними установами.

Страхова подія – подія, передбачена договором страхування або чинним законодавством, з настанням якої виникає обов'язок страховика відшкодувати задані цією подією збитки або виплатити страхове забезпечення страхувальникові .

Страхова премія – грошова сума, що її сплачує особа, яка укладає угоду страхування і яка являє собою своєрідну плату за ризик, який бере на себе страхова компанія.

Страхова сума - грошова сума, в межах якої страховик відповідно до умов страхування зобов'язаний провести виплату з настанням страхового випадку, а також сума, що виплачується за особистим страхуванням.

Страхове відшкодування – грошова сума, що виплачується страховиком за умовами майнового страхування і страхування відповідальності з настанням страхового випадку.

Страхове забезпечення – страхові виплати, що здійснюються при настанні страхового випадку застрахованій, вигодонабувачу або спадкоємцю застрахованої за законом особи.

Страхове поле – це наявність потенційних страхувальників з певного виду страхування.

Страховий випадок – подія, передбачувана договором страхування або законодавством, яка відбулась і з настанням якої виникає обов'язок страховика здійснити виплату страхової суми (страхового відшкодування) страхувальнику, застрахованій або іншій третій особі.

Страховий внесок – це періодично повторюваний платіж страхувальника страховику.

Страховий захист – економічні, перерозподільні відносини, що складаються у процесі запобігання, подолання й відшкодування збитків, завданих конкретним об'єктам: матеріальним цінностям юридичних і фізичних осіб, життю і здоров'ю громадян тощо.

Страховий збиток – це збиток, виражений в грошових одиницях, що був нанесений страховою подією, яка обумовлена в договорі страхування, зазначена в страховому акті, який підписали всі учасники страхового процесу.

Страховий платіж – плата за страхування, яку страхувальник зобов'язаний внести страховику згідно з договором страхування.

Страховий портфель – це 1) фактична кількість застрахованих об'єктів або число договорів страхування; 2) сукупна відповідальність страховика (перестраховика) за всіма діючими полісами.

Страховий ринок – це особливі соціально-економічне середовище і сфера економічних відношень, де об'єктом купівлі-продажу (товаром) є страхова послуга, формуються попит і пропозиція на неї.

Страховий тариф – ставка страхового внеску з одиниці страхової суми за визначений період страхування.

Страховики – юридичні особи, створені у формі акціонерних, повних, командитних товариств або товариств з додатковою відповідальністю згідно з Законом України "Про господарські товариства" з урахуванням особливостей, передбачених цим Законом, а також ті, що одержали у встановленому порядку ліцензію на здійснення страхової діяльності.

Страхові агенти – громадяни або юридичні особи, які діють від імені та за дорученням страховика і виконують частину його страхової діяльності (укладання договорів страхування, отримання страхових платежів, виконання робіт, пов'язаних із виплатами страхових сум і страхового відшкодування).

Страхові брокери – громадяни або юридичні особи, які зареєстровані у встановленому порядку як суб'єкти підприємницької діяльності та здійснюють за винагороду посередницьку діяльність на страховому ринку від свого імені на підставі брокерської угоди з особою, яка має потребу у страхуванні, як страхувальник.

Страхові послуги – це послуги вторинного попиту, які значною мірою залежать від політичної й економічної стабільності, а також від рівня добробуту громадян країни.

Страховальники – роботодавці, застраховані особи, фізичні особи – суб'єкти підприємницької діяльності та інші особи (включаючи юридичних осіб), які використовують працю фізичних осіб за договорами цивільно-правового характеру, які відповідно до законодавства України сплачують страхові внески.

Страховання – одна з форм охорони майнових й особистих інтересів застрахованих, які сплачують внески (премії) до страхових організацій і дістають

відшкодування втрат, що виникають у наслідок стихійного лиха і нещасних випадків (страхування від недуг, пожеж, крадіжок, страхування життя та ін.).

Страховання – це система економічних відносин, яка включає утворення за рахунок підприємств, організацій і населення спеціального фонду коштів і використання його для відшкодування втрат, які сталися через стихійне лихо та інші несприятливі випадкові явища, а також для подання допомоги громадянам у разі настання в їхньому житті кризових ситуацій.

Страховання відповідальності – галузь страхування, в якій об'єктом страхування виступає відповідальність перед третіми юридичними або фізичними особами, котрі можуть зазнати збитків внаслідок будь-якої дії чи внаслідок бездіяльності страхувальника.

Структура капіталу – це співвідношення різних джерел, власних і позикових коштів у пасиві підприємства.

Страховання підприємницьких ризиків – це страхування ризиків, що можуть виникнути при будь-яких видах діяльності, пов'язаних із виробництвом продукції, товарів, наданні послуг, їх реалізації, товарно-грошовими і фінансовими організаціями, комерцією, здійсненням соціально-економічних і науково-технічних проектів.

Структурний дефіцит – це дефіцит за умов повної або високої зайнятості потенційних виробничих ресурсів.

Субвенції – різновид цільових субсидій, що передбачають спільну участь утримувача і бюджету в фінансуванні певних витрат.

Суб'єкт (платник) оподаткування – явище, предмет чи процес, внаслідок наявності яких сплачується податок.

Суб'єкт податку – учасник процесу справляння податку (платник, держава, державні органи).

Суспільні товари і послуги – це товари і послуги, які повністю фінансуються державою, а джерела коштів для цього складають прибутковий податок, ПДВ, податок на власність.

Теорія суспільного вибору (Дж. Б'юкенен) – це теорія, яка вивчає різні способи і методи, за допомогою яких люди використовують урядові установи у своїх власних інтересах.

Термін – слово або словосполучення, яке точно і однозначно визначає чітко окреслене спеціальне поняття будь-якої галузі науки, техніки, мистецтва, суспільного життя тощо і його співвідношення з іншими поняттями в межах спеціальної сфери.

Уникнення податків – це легальний шлях зменшення податкових зобов'язань, який ґрунтується на використанні законодавчих можливостей шляхом зміни своєї діяльності. Наприклад, диференціація доходів від різного майна. В основі цього методу лежать різні умови обкладання коштів, розташовуваних у різних видах цінних паперів або депозитів; втечу платників податків в офшорні зони, зміщення доходу, яке передбачає переведення платником податку доходу під низьку граничну ставку податку в умовах податкової структури із зростаючими граничними ставками та інші.

Уніфікація державних позик – полягає в тому, що кілька позик об'єднуються в одну з метою спрощення управління державним боргом. Уніфікація може проводитись як окремо, так і в поєднанні з консолідацією.

Уніфікація державних фінансів – це зведення до єдиної системи, видів та стандартів систем державних фінансів.

Уніфікація регулювання і нагляду за ринком капіталів – це сукупність заходів, спрямованих на створення системи спільного, колективного захисту інвестора.

Управління державним боргом – комплекс заходів, що здійснюються державою в особі її уповноважених органів щодо визначення обсягів та умов залучення коштів, їх розміщення і погашення, а також забезпечення платоспроможності держави.

Ухилення від сплати податків – це нелегальний шлях зменшення податкових зобов'язань, який базується на адміністративно-кримінальних методах приховування обліку доходів і майна та створення бухгалтерської і податкової звітності. Наприклад, приховування об'єктів оподаткування, заниження об'єктів оподаткування, заниження сум податків, зборів та обов'язкових платежів, які

підлягають сплаті у відповідний бюджет чи фонд, приховування втрати підстав на пільги з оподаткування та інші.

Ф'ючерс – це контракт, за яким інвестор, що уклав його, бере на себе зобов'язання після закінчення певного терміну продати своєму контрагентові (або купити в нього) певну кількість товару або фінансових інструментів за домовленою ціною

Факторинг – це комплекс банківських послуг, що полягає в придбанні банком прав грошових вимог на виручку за товари (послуги), поставлені клієнтом на умовах товарного кредиту.

Фінанси – сукупність грошових відносин, пов'язаних з формуванням, мобілізацією і розміщенням фінансових ресурсів та з обміном, розподілом і перерозподілом вартості створеного на основі їх використання валового внутрішнього продукту, а за певних умов – і національного багатства. Метою функціонування фінансів є досягнення високого рівня добробуту як держави, так і окремого громадянина. Фінанси є однією з найважливіших і найскладніших економічних категорій.

Фінанси домогосподарств – це фінансові відносини, виражені в грошовій формі, що виникають при утворенні, розподілі та використанні грошових доходів і заощаджень у процесі виробництва та реалізації товарів, виконання робіт і надання послуг.

Фінанси підприємств – сукупність обмінно-розподільних відносин, що виникають на підприємстві в процесі формування, розміщення і використання фінансових ресурсів, здійснення витрат, отримання і розподілу доходів.

Фінанси суб'єктів господарювання – самостійна ланка національної фінансово-кредитної системи з індивідуальним кругообігом коштів, що забезпечує покриття витрат виробництва продукції (робіт, послуг) і одержання прибутку.

Фінансова безпека – захищеність фінансових інтересів суб'єктів господарювання на усіх рівнях фінансових відносин; забезпеченість домашніх господарств, підприємств, організацій і установ, регіонів, галузей, секторів економіки держави фінансовими ресурсами, достатніми для задоволення їх потреб і виконання відповідних зобов'язань.

Фінансова інтеграція – це процес послаблення і ліквідації бар'єрів між внутрішніми і міжнародними фінансовими ринками і розвитку зв'язків між ними.

Фінансова політика – сукупність розподільних і перерозподільних заходів, які держава здійснює через фінансову систему, щодо організації та використання фінансових відносин з метою забезпечення зростання валового внутрішнього продукту країни і підвищення добробуту всіх членів суспільства.

Фінансова політика суб'єктів господарювання – система заходів, форм і методів, які використовуються для фінансового забезпечення їхньої діяльності та досягнення поставлених завдань.

Фінансова санація – це система заходів, що здійснюються для запобігання банкрутству підприємств і оздоровлення фінансово-господарського становища боржника.

Фінансова система – сукупність відокремлених, але взаємопов'язаних сфер (узагальнена за певною ознакою складова) та ланок (відособлена складова) фінансових відносин, які мають певні особливості в мобілізації та використанні фінансових ресурсів, а також відповідний апарат управління та нормативно-правове забезпечення.

Фінансова стабілізація – комплекс заходів, спрямованих на подолання інфляції і забезпечення збалансованості платоспроможного попиту і пропозиції.

Фінансова стабільність підприємства є однією з найважливіших характеристик фінансового стану підприємства і пов'язана з рівнем залежності від кредиторів та інвесторів і характеризується співвідношенням власних і залучених коштів, а також дає загальну оцінку фінансової стабільності.

Фінансова стратегія – основні напрями використання фінансів на тривалу перспективу. Прикладами стратегічних завдань є: оптимізація пропорцій між індивідуальним та суспільним споживанням, розвиток і формування ефективного фінансового ринку, створення сприятливого інвестиційного клімату, формування і нарощування національного капіталу тощо.

Фінансова стратегія корпорації – формування системи довгострокових цілей фінансової діяльності корпорації і вибір найефективніших шляхів їх досягнення.

Фінансова тактика – спрямована на вирішення завдань окремого етапу розвитку країни. Яскравими прикладами фінансової тактики можуть слугувати: удосконалення системи оплати праці (у тому числі збільшення її частки у ВВП), територіальний перерозподіл фінансових ресурсів через бюджетну систему, вдосконалення системи пенсійного забезпечення, надання пільг окремим платникам тощо.

Фінансове вирівнювання – процес перерозподілу фінансових ресурсів на користь адміністративно-територіальних одиниць, які не мають власної дохідної бази.

Фінансове забезпечення – підсистема і метод фінансово-кредитного механізму. Реалізується на основі встановленої системи фінансування: самофінансування, кредитування, бюджетне фінансування, фінансовий ринок. За допомогою цих форм відбувається формування фінансових ресурсів. Надзвичайно важливо, у який спосіб здійснюється формування фінансових ресурсів, якими каналами і в яких формах вони рухаються, на яких умовах виділяються.

Фінансове законодавство – система усіх упорядкованих відповідним чином нормативно-правових актів, що регулюють фінансові відносини в державі.

Фінансове планування – це один з елементів діяльності, пов'язаної з управлінням фінансами, складова частина всього народногосподарського планування.

Фінансове посередництво – це надання послуг на фінансовому ринку за комісійну винагороду (надання агентських послуг або здійснення транзакційних операцій).

Фінансове право – сукупність правових норм, що регулюють економічні відносини у сфері мобілізації, розподілу та використання централізованих і децентралізованих фондів грошових коштів держави й органів місцевого самоврядування, необхідних для їх безперервного функціонування.

Фінансове прогнозування – це передбачення ймовірного фінансового стану держави, галузі, підприємства, обґрунтування показників фінансових планів.

Фінансове регулювання – підсистема і метод фінансово-кредитного механізму, за допомогою якого на правовому регламентуванні розподільних відносин у

суспільстві й на окремих підприємствах відбувається розподіл і перерозподіл вартості ВВП.

Фінансовий контролінг – являє собою контролюючу систему, яка забезпечує концентрацію контрольних дій за основними напрямками фінансової діяльності підприємства, своєчасне виявлення відхилень фактичних показників від прогнозних (планових) та чинників, що зумовили ці відхилення, і прийняття управлінських рішень по нормалізації процесу управління фінансами підприємства.

Фінансовий контроль – це один із видів фінансової діяльності держави з перевірки суб'єктів господарювання всіх форм власності шляхом застосування встановлених чинним законодавством методів контрольної діяльності для виявлення недоліків у фінансовій звітності підприємств, установ, організацій в процесі створення, розподілу, використання грошових фондів.

Фінансовий менеджмент суб'єктів господарювання – комплекс заходів, спрямованих на управління фінансами з метою підвищення ефективності виробництва та розподілу продукту на рівні підприємства.

Фінансовий механізм – сукупність конкретних фінансових методів та важелів впливу на формування і використання фінансових ресурсів з метою забезпечення функціонування й розвитку державних структур, суб'єктів господарювання і населення.

Фінансовий моніторинг – це поняття, схоже з поняттям фінансового контролю, а також безпосередньо пов'язане з обов'язковими процедурами внутрішнього контролю в частині проведення фінансових операцій.

Фінансовий норматив бюджетної забезпеченості – гарантований державою в межах наявних бюджетних ресурсів, рівень фінансового забезпечення повноважень Ради Міністрів АРК, місцевих державних адміністрацій та виконавчих органів місцевого самоврядування, що використовується для визначення обсягу міжбюджетних трансфертів.

Фінансовий ринок – це сукупність обмінно-перерозподільних відносин, пов'язаних з процесами купівлі-продажу фінансових ресурсів, необхідних для здійснення виробничої та фінансової діяльності.

Фінансові і не фінансові інститути – основні оператори на фінансовому ринку, предметом діяльності яких є залучення вільних коштів та їх використання на фінансування, кредитування й інші операції з використанням інших фінансових інструментів.

Фінансові інструменти є специфічними не речовими активами, які представляють законні вимоги власників цих активів на отримання певного, як правило, грошового доходу в майбутньому.

Фінансові категорії – це інструмент розкриття сутності фінансів, їх специфіки і особливостей функціонування

Фінансові ресурси – це кошти, що знаходяться у розпорядженні підприємств і призначені для виконання ними певних фінансових зобов'язань.

Фінансові стимули – особливі форми організації фінансових відносин, покликані посилити матеріальну зацікавленість суб'єктів господарювання в досягненні кращих результатів діяльності.

Фінансові фонди – це грошові фонди фінансової системи, які створюються в процесі розподілу, перерозподілу і використання ВВП за певний період і використовуються для забезпечення безперебійного функціонування і розвитку народного господарства.

Фінансування бюджету – це надходження та витрати бюджету, пов'язані із зміною обсягу боргу, обсягів депозитів і цінних паперів, кошти від приватизації державного майна, зміна залишків бюджетних коштів, які використовуються для покриття дефіциту бюджету або визначення профіциту бюджету.

Фіскальна (податково-бюджетна) політика – це дії держави щодо централізації частини виробничого ВВП та її суспільного використання. Сукупність різноманітних методів мобілізації державних доходів та розподілу цих коштів за окремими напрямками державних видатків.

Фіскальна монополія – непрямий податок, який надходить у вигляді різниці між фіксованою державною ціною й затратами на виробництво і реалізацію товарів, які монополізовані державою.

Фіскальна функція – полягає в тому, що за допомогою податків формуються фінансові ресурси держави. Фіскальна функція забезпечує об'єктивні умови для

утворення матеріальної основи функціонування суспільства. За її допомогою реалізується велика частина суспільного призначення податків, виявляються конкретні форми утворення грошових фондів держави, які забезпечують виконання покладених на неї функцій.

Фонд соціального страхування від нещасних випадків – некомерційна самоврядна організація, що діє на підставі статусу, який затверджується її правлінням.

Фонд соціального страхування з тимчасової втрати працездатності є органом, який здійснює керівництво та управління загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням, провадить збір і акумуляцію страхових внесків та інших коштів, призначених для фінансування матеріального забезпечення та соціальних послуг, та забезпечує їх надання, а також здійснює контроль за використанням цих коштів.

Фонд соціального страхування на випадок безробіття є цільовим централізованим страховим фондом, некомерційною самоврядною організацією.

Фонд України соціального захисту інвалідів створено для фінансування державних соціальних програм підтримки і захисту людей з особливими потребами

Фонди соціального страхування – це державні заклади, які створюються для здійснення державних програм соціального страхування.

Фондова біржа – це передусім місце, де знаходять один одного продавець і покупець цінних паперів, де ціни на ці папери визначаються попитом і пропозицією на них, а сам процес купівлі-продажу регламентується правилами і нормами, тобто це певним чином організований ринок цінних паперів.

Фондовий ринок (ринок цінних паперів) – частина ринку капіталів, де здійснюються емісія, купівля і продаж цінних паперів.

Функції податку – вияв сутності податку в дії, спосіб вираження його властивостей.

Функції фінансів – прояв суті даної категорії в дії, специфічні способи вираження притаманних фінансам властивостей. Показують, у який спосіб реалізується суспільне призначення фінансів як економічної категорії.

Хеджування – це спосіб отримання прибутку завдяки біржовій ф'ючерсній торгівлі, що ґрунтується на відмінностях у динаміці цін реальних товарів і цін ф'ючерсних контрактів на цей же товар.

Циклічний дефіцит – це результат недонадходження бюджетних доходів внаслідок циклічних коливань в економіці. Він показує вплив ділового циклу на бюджет та вимірює зміни видатків, надходжень, які виникають через те, що економіка не працює за потенційного обсягу виробництва, а перебуває у стані піднесення чи спаду. У загальному вираженні циклічний дефіцит є різницею між фактичним і структурним дефіцитом.

Циклічно збалансований бюджет – рівність об'єму витрат держави на товари і послуги об'єму податкових вступів в довгостроковому періоді. Дефіцит бюджету, що виникає в періоди спаду ділової активності, компенсується бюджетним надлишком в періоди процвітання.

Цінні папери – грошові документи, що визначають взаємовідносини між особою, яка їх випустила (емітувала, відтак називається емітентом), та їх власником: засвідчують право володіння корпоративними правами (як акції) чи відносини позики (як облігації), і здебільшого передбачають виплату доходу у вигляді дивідендів або процентів, а також можливість передачі грошових та інших прав, що впливають із цих документів, іншим особам.

Чистий прибуток – частина балансового прибутку підприємства, що залишається в його розпорядженні після сплати податків, зборів, відрахувань і інших обов'язкових платежів до бюджету.

Шкала оподаткування – це диференціація податкових ставок.

1. Грошові відносини, в яких одним із суб'єктів виступає держава, - це:

- а) кредит;
- б) фінанси;
- в) виробництво;
- г) державне регулювання;
- д) правильна відповідь відсутня.

2. Яка з наведених нижче ознак не притаманна фінансам:

- а) це завжди грошові відносини;
- б) це грошові відносини, викликані фактором наявності держави як органу управління;
- в) це відносини перерозподілу;
- г) це відносини між органами державної влади;
- д) правильна відповідь відсутня.

3. Фінанси – це економічна категорія, тому що:

- а) вони зумовлюють первісний розподіл чистого доходу;
- б) вони не беруть участі у розподілі і перерозподілі національного доходу;
- в) вони зумовлюють первісний розподіл, стимулюючи перерозподіл прибутку та доходів в інтересах держави;
- г) правильна відповідь відсутня.

4. Який компонент із наведеного нижче не є складовою сукупного суспільного продукту:

- а) витрати виробництва;
- б) перенесена вартість;
- в) оплата праці;
- г) додана вартість;
- д) змінна вартість.

5. Форма вираження суспільного значення категорії – це:

- а) закон;
- б) правило;
- в) положення;
- г) функція;

6. Зміст фінансової політики включає такі три етапи:

- а) формування фінансового ринку;
- б) вироблення науково обґрунтованих концепцій (системи поглядів) розвитку фінансів;
- в) визначення основних напрямків використання фінансів як на перспективу, так і на поточні потреби;
- г) дотримання вимог економічних законів;
- д) здійснення практичних дій, направлених на досягнення поставлених цілей.

7. Поточний фінансовий контроль здійснюється:

- а) на стадії складання, розгляду і затвердження фінансових планів і кошторисів;
- б) в процесі використання фінансових планів, їх виконання;

- в) під час здійснення господарсько-фінансових операцій;
- г) вірні відповіді а і б;
- д) вірні відповіді б і в.

8. Виберіть точне визначення: фінансове право – це:

- а) сукупність юридичних норм, які регламентують фінансові відносини;
- б) суспільні відносини, що виникають у процесі фінансових відносин;
- в) сукупність засобів впливу на всіх учасників фінансово-правових відносин;
- г) самостійна галузь єдиної правової системи держави.

9. Сучасній українській фінансовій політиці характерна така теорія формування фінансової політики

- а) класична теорія;
- б) планово-директивна теорія;
- в) регулююча теорія;
- г) власний варіант відповіді.

10. Методи фінансового контролю:

- а) державний, незалежний, суспільний контроль;
- б) ревізія перевірка, обстеження, спостереження, аналіз;
- в) внутрішній, зовнішній контроль;
- г) аналіз, незалежний, внутрішній, зовнішній контроль.

11. Сукупність форм і методів створення й використання фондів фінансових ресурсів з метою забезпечення різних державних структур, господарських суб'єктів і населення – це:

- а) методологія;
- б) фінансовий механізм;
- в) державний механізм;
- г) управління.

12. Чим характеризується неокласична стадія становлення і розвитку фінансової науки:

- а) домінування у сфері фінансів приватного сектора;
- б) домінування великих компаній і ринків капіталу;
- в) характеризується домінуванням у сфері фінансів держави;
- г) відповіді а і б правильні.

13. Бюджетний період в Україні це -

- а) календарний рік;
- б) визначений законом період упродовж якого функціонує бюджет;
- в) період з 1 січня по 31 грудня;
- г) період з 1 вересня по 31 серпня;

14. В якому році було прийнято Податковий кодекс України?

- а) 2004 р.
- б) 2010 р.
- в) 2007 р.
- г) 2012 р.

15. Податок на доходи фіз. осіб, акцизний податок, екологічний податок, податок на прибуток під-ств – це :

- а) Загальнодержавні податки
- б) Місцеві податки

- в Загальнодержавні збори
г) Місцеві збори
- 16. Видатки бюджетів на фінансування інвестиційної та інноваційної діяльності — це:**
- а) видатки розвитку
  - б) субвенції
  - в) видатки на розширене відтворення
  - г) поточні видатки.
- 17. Остаточне рішення щодо прийняття Державного бюджету України приймається:**
- а) Кабінетом Міністрів України
  - б) Міністерством фінансів України
  - в) Адміністрацією Президента України
  - г) Верховною Радою України.
- 18. Профіцит бюджету — це:**
- а) перевищення доходів держави над її видатками;
  - б) збільшення видатків держави;
  - в) перевищення видатків держави над її доходами;
  - г) зменшення видатків держави.
- 19. Які ставки податку на додану вартість діють на сучасному етапі?**
- а) 20% і 22%
  - б) 15% і 30%
  - в) 20% і 0%, 7%
  - г) 20%.
- 20. За формою оподаткування розрізняють такі податки:**
- а) податки на доходи, податки на споживання
  - б) загальнодержавні, місцеві
  - в) розкладні, окладні
  - г) прямі, непрямі
- 21. Як є і принципи побудови фінансової системи?**
- а) єдність і функціональне призначення;
  - б) єдність і демократизм;
  - в) комерційний розрахунок, самоокупність, . функціональне призначення;
  - г) правильна відповідь відсутня.
- 22. Фінанси виконують такі функції:**
- а) розподільчу;
  - б) контрольну;
  - в) накопичувальну;
  - г) розподільчу і контрольну;
  - д) правильна відповідь відсутня.
- 23. Суть розподільчої функції фінансів на макрорівні полягає в:**
- а) розподілі і перерозподілі національного багатства;
  - б) розподілі прибутку юридичних і фізичних осіб;
  - в) розподілі валового внутрішнього продукту;
  - г) правильна відповідь відсутня.
- 24. Організаційна структура фінансової системи це:**

- а) сукупність грошових фондів, як знаходяться у розпорядженні і суб'єктів господарювання і держави;
- б) сукупність фінансових установ;
- в) апарат управління фінансовою діяльністю підприємства;
- г) сукупність фінансових органів та інститутів, які управляють фінансовою системою

25. До вторинних доходів належать:

- а) заробітна плата працівників, доходи фермерів, інших робітників, зайнятих у сфері матеріального виробництва;
- б) доходи підприємств сфери матеріального виробництва;
- в) доходи, отримані в галузях невиробничої сфери, податки;
- г) правильна відповідь відсутня.

26. Фінансова політика – це:

- а) довготривалий курс, який проводить фінансовий орган держави, вирішуючи великомасштабні завдання;
- б) діяльність направлена на мобілізацію фінансових ресурсів, їх розподіл, перерозподіл і ефективне використання для виконання державою її функцій;
- в) діяльність, пов'язана з відносинами між класами, націями, державами, ядром якої є проблема завоювання, утримання використання влади;
- г) особлива самостійна сфера діяльності в галузі фінансових відносин.

27. Система фінансових планів держави включає:

- а) фінансові плани усіх господарюючих суб'єктів, кошториси господарюючих організацій, які повністю фінансуються з Державного бюджету;
- б) єдиний кошторис доходів і витрат невиробничої сфери;
- в) державний і місцевий бюджети;
- г) всі вірні відповіді.

28. Виберіть точну, повну відповідь: єдиний кошторис – це особлива форма фінансового плану, яку складають:

- а) державні підприємства, господарюючі суб'єкти, які частково фінансуються з державного чи місцевого бюджетів;
- б) господарюючі суб'єкти різних форм власності, яким держава надає дотації;
- в) установи, організації, заклади невиробничої сфери, витрати яких повністю фінансуються з державного чи місцевого бюджетів;
- г) установи, організації, заклади, витрати яких не фінансуються з державного чи місцевого бюджетів.

29. Основними складовими фінансової політики держави є:

- а) податково-бюджетна;
- б) інвестиційна;
- в) соціальна;
- г) всі вірні відповіді.

30. Фінансовий контроль проводиться за допомогою таких методів:

- а) перевірка, аналіз;
- б) попередній поточний наступний;
- в) ревізія;
- г) вірні відповіді а в;
- д) всі вірні відповіді.

- 31. Економічні грошові відносини, пов'язані з формуванням і використанням фондів грошових засобів держави – це:**
- а) децентралізовані фінанси;
  - б) фінанси;
  - в) централізовані фінанси;
  - г) державні грошові потоки.
- 32. Які податки сплачуються не під час отримання доходів, а під час їх використання?**
- а). податки на споживання;
  - б) податки на доходи;
  - в) правильна відповідь а,б.
  - г) вірна відповідь відсутня;
- 33. За тривалістю періоду і характером завдань виділяють такі типи фінансової політики:**
- а) фінансова стратегія;
  - б) фінансова тактика;
  - в) фінансова діяльність;
  - г) відповіді а і б правильні;
- 34. Податки – це:**
- а) грошові кошти, які надходять в дохід бюджету;
  - б) обов'язкові платежі юридичних і фізичних осіб до бюджету;
  - в) надходження в бюджет належних сум;
  - г) вірної відповіді немає;
- 35. Діяльність Державної фіскальної служби України координується:**
- а) Державним казначейством України;
  - б) Міністерством фінансів України;
  - в) Кабінетом Міністрів через Міністра фінансів України;
  - г) Верховною Радою України;
- 36. Основні функції податків:**
- а) фіскальна, розподільчо-регулююча;
  - б) економічна;
  - в) соціальна;
  - г) стимулююча і стримуюча;
- 37. Бюджетно-податкова політика виконує фіскальну функцію, коли:**
- а) сприяє економічному зростанню;
  - б) виступає інструментом управління економікою;
  - в) виступає інструментом перерозподілу ВВП;
  - г) забезпечує необхідні фінансові ресурси для урядової діяльності;
- 38. Дефіцит державного бюджету утворюється, якщо:**
- а) витрати держави зменшуються;
  - б) сума податкових надходжень скорочується;
  - в) сума витрат держави перевищує суму податкових надходжень;
  - г) відбувається перевищення доходів держави над її видатками;
- 39. Видами бюджетного дефіциту є:**
- а) податковий;
  - б) фіскальний;

- в) свідомий і вимушений;
  - г) екстенсивний;
- 40. Бюджетний дефіцит фінансується за рахунок коштів:**
- а) міністерств і відомств;
  - б) державного та місцевих бюджетів;
  - в) позабюджетних коштів органів місцевого самоврядування усіх рівнів;
  - г) урядових грантів і міжнародних запозичень.
- 41. Фінансова наука поєднує:**
- а) суспільні відносини, що виникають у процесі утворення, розподілу та використання ресурсів;
  - б) закономірності розвитку фінансових відносин;
  - в) закономірності розвитку продуктивних сил;
  - г) немає правильної відповіді;
- 42. Розподіл національного доходу в країні здійснюється:**
- а) лише через фінанси;
  - б) шляхом використання цін і кредитів;
  - в) у сукупності;
  - г) лише через матеріальний розподіл;
  - д) правильна відповідь відсутня;
- 43. Функції фінансів - це засіб вияву:**
- а) сутності фінансів;
  - б. суспільного призначення фінансів;
  - в) варіанти відповіді а, б вірні;
  - г) цільового використання фінансових ресурсів;
- 44. До централізованих фондів грошових коштів належать:**
- а) фонди комерційних підприємств;
  - б) державний бюджет; Пенсійний фонд України;
  - в) амортизаційний фонд;
  - г) статутний фонд та страхові фонди;
- 45. До поточних фінансових планів належать:**
- а) бізнес план;
  - б) баланс доходів і витрат підприємства;
  - в) кошторис, платіжний календар;
  - г) вірна відповідь відсутня;
- 46. Основою метою фінансового планування є:**
- а) збалансованість і пропорційність фінансових ресурсів;
  - б) наукове обґрунтування планів, фінансових показників;
  - в) технічне, економічне обґрунтування фінансових планів;
  - г) визначити обсяги та джерела фінансових ресурсів;
- 47. Виберіть більш повну відповідь яка визначає призначення фінансового контролю:**
- а) сприяти успішній реалізації фінансової політики держави;
  - б) сприяти складанню і виконанню Державного і місцевих бюджетів;
  - в) сприяти процесу формуванню і ефективного використання фінансових ресурсів;
  - г) вірні відповіді а і б;

48. Фінансова стратегія – це:

- а) довгостроковий курс, спрямований на вирішення конкретних завдань розвитку суспільства;
- б) короткостроковий курс, спрямований на вирішення конкретних завдань розвитку суспільства;
- в) короткостроковий курс, розрахований на перспективу і вирішення масштабних завдань;
- г) довгостроковий курс, розрахований на перспективу і вирішення масштабних завдань;

49. Дискреційна фінансова політика проводиться:

- а) Президентом;
- б) Урядом;
- в) за допомогою вбудованих стабілізаторів;
- г) власний варіант відповіді;

50. Державна фіскальна служба, як суб'єкт фінансового управління здійснює такі основні напрями діяльності:

- а) ревізії складання і виконання доходної частини державного і місцевих бюджетів;
- б) проведення незалежного фінансового контролю, консультації з оподаткування;
- в) облік платників податків, облік обов'язкових платежів, контроль за дотриманням податкового законодавства;
- г) розмежування загальнодержавних податків, зборів, платежів між Державним і місцевими бюджетами.

51. Що є причинами бюджетного дефіциту в Україні:

- 1) збільшення військових витрат;
- 2) неоптимальна чисельність робітників державного апарату;
- 3) падіння виробництва;
- 4) варіанти відповіді 1), 2), і 3) правильні;

52. Видами бюджетного дефіциту є:

- 1) податковий;
- 2) фіскальний;
- 3) свідомий і вимушений;
- 4) екстенсивний;

53. Який відсоток ставить військовий збір на сучасному етапі?

- а) 1%;
- б) 1,5%;
- в) 2%;
- г) 5%;

54. До податкового законодавства відносять:

- а) Податковий кодекс України;
- б) Митний кодекс України;
- в) ЗУ Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування;
- г) всі відповіді вірні;

55. Головна складова державних фінансів – це:

- а) заробітна платня;
  - б) податки;
  - в) дохід підприємців;
  - г) пенсія;
- 56. Функції фінансів реалізуються через:**
- а) фінансовий механізм;
  - б) державне управління;
  - в) податковий кодекс;
  - г) не реалізуються;
- 57. За тривалістю періоду і характером завдань виділяють такі типи фінансової політики:**
- а) фінансова стратегія;
  - б) фінансова тактика;
  - в) фінансова діяльність;
  - г) відповіді а і б правильні;
- 58. За формою оподаткування розрізняють такі податки:**
- а) податки на доходи, податки на споживання;
  - б) загальнодержавні, місцеві;
  - в) розкладні;
  - г) прямі, непрямі;
- 59. Видатки бюджетів на фінансування інвестиційної та інноваційної діяльності — це:**
- а) видатки розвитку;
  - б) субвенції;
  - в) видатки на розширене відтворення;
  - г) поточні видатки;
- 60. Який кредит використовується для покриття дефіциту Державного бюджету:**
- 1) банківський;
  - 2) державний;
  - 3) комерційний;
  - 4) міжнародний;
- 61. Субjekтами фінансових відносин є:**
- а) валовий внутрішній продукт;
  - б) держава, підприємства, громадяни;
  - в) зміцнення держави;
  - г) доходи, податки, надходження, збори;
- 62. Процес відтворення складається з таких стадій:**
- а) виробництво, обмін;
  - б) обмін, розподіл;
  - в) розподіл, споживання, обмін;
  - г) виробництво, обмін, розподіл, споживання;
  - д) правильна відповідь відсутня.
- 63. За внутрішньою будовою фінансова система є:**
- а) сукупність фінансових органів та інститутів;

- б) сукупність відносно відокремлених взаємопов'язаних фінансових ,які відображають специфічні форми та методи розподілу та перерозподілу ВВП;
- в) системою замкнених перерозподільчих відносин;
- 64. До децентралізованих фондів грошових коштів належать:**
- а) фонди міністерств;
- б) Пенсійний фонд України;
- в) фонд оплати праці, амортизаційний фонд;
- г) Фонди загальнообов'язкового державного соціального страхування;
- 65. Специфічні засоби вираження властивостей та реалізації суспільного призначення фінансів як економічної категорії це:**
- а) гроші;
- б) фонди грошових коштів;
- в) функції фінансів;
- г) всі відповіді вірні;
- 66. Державне казначейство України виконує таку головну функцію в системі управління фінансами:**
- а) складання і виконання бюджету держави організаційне регулювання фінансової діяльності;
- б) виконання Державного бюджету, управління наявними коштами Державного бюджету та коштами позабюджетних фондів;
- в) проведення контролю за залученням, використанням і погашенням державних позик;
- г) встановлення достовірності фінансової звітності об'єктів;
- 67. Фінансова тактика визначає:**
- а) оптимальні, конкретні варіанти вирішення проблеми;
- б) глобальні варіанти вирішення проблеми;
- в) вироблення фінансових концепцій та програм;
- г) вирішення масштабних завдань;
- 68. Результати проведення аудиторської перевірки оформляються таким документом:**
- а) акт аудиторської перевірки;
- б) аудиторська довідка;
- в) аудиторський висновок;
- г) всі відповіді вірні;
- 69. Важливим елементом фінансового механізму є фінансові важелі, до яких відносять:**
- а) податкові канікули; фінансова допомога;
- б) Резервний фонд Кабінету Міністрів; Валютні резерви Національного банку;
- в) мінімальний розмір заробітної плати, фінансові стимули;
- г) всі відповіді вірні;
- 70. Фінансовий план бюджетної установи це -**
- а) платіжний календар;
- б) індивідуальний кошторис;
- в) бізнес план;
- г) бюджетний розпис

- 71. За допомогою бюджету владні органи в економічній системі можуть:**
- а) впливати на рівень рентабельності;
  - б) здійснювати перерозподіл фінансових ресурсів від одних економічних суб'єктів на користь інших;
  - в) встановлювати норму амортизаційних відрахувань;
  - г) всі відповіді вірні;
- 72. Яким документом визначаються видатки держави на загальнодержавні потреби?**
- а) Постановою КМ України ;
  - б) Указом Президента України;
  - в) Постановою Міністерства фінансів України;
  - г) Законом України про Державний бюджет;
- 73. Державний бюджет – це:**
- а) основний фінансовий план держави, що має силу закону;
  - б) фінансовий план будь-якого підприємства;
  - в) план доходів та витрат державного цільового фонду;
  - г) вірної відповіді не має;
- 74. Бюджетна система України складається із :**
- а) державного та міських бюджетів;
  - б) державного та бюджетів об'єднаних територіальних громад;
  - в) державного та місцевих бюджетів ;
  - г) державного бюджету та республіканського бюджету Автономної республіки Крим.
- 75. Поточні бюджетні видатки це видатки на:**
- а) видатки на фінансування структурної перебудови економіки;
  - б) фінансування мережі установ і організацій соціальної сфери;;
  - в) фінансування технічного переоснащення основних фондів;
  - г) фінансування капітального ремонту основних фондів;
- 76. Величина податку на одиницю виміру бази оподаткування – це:**
- а) рента;
  - б) неоподаткований мінімум;
  - в) податкова кварта;
  - г) податкова ставка;
- 77. З наведеного переліку виберіть сфери фінансової системи:**
- а) державний кредит;
  - б) фінанси домогосподарств;
  - в) державні фінанси;
  - г) міжнародні фінанси;
  - д) фінанси суб'єктів господарювання;
- 78. В якому році було прийнято Податковий кодекс України?**
- а) 2004 р.;
  - а) 2010 р.;
  - в) 2007 р ;
  - г) 2012 р.;
- 79. Діяльність Державної фіскальної служби координується:**
- а) Державним казначейством України;

- б) Міністерством фінансів України;
- в) Кабінетом Міністрів через Міністра фінансів;
- г) Верховною Радою України;

80. Відповідно до Маастрихтської Угоди розмір бюджетного дефіциту не повине перевищувати....% обсягу ВВП:

- а) 5 %;
- б) 60%;
- в) 15%;
- г) 3%;

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Буряк П. Ю. Фінанси: підруч. Київ: Хай-Тек Прес, 2010. 392 с.
2. Бюджетна система: підручн./ Демянишин та ін.; за ред.С.І.Юрія. Тернопіль:ТНЕУ, 2013.- 624с. [текст] навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури. 2018. 292с.
3. Державні фінанси: підручник/ І.Г.Ткачук Івано- Франківськ: Прикарпат. нац. ун-т. ім.. Стефаника. 2015. 510с.URL : <http://194.44.152.155/elib/local/sk800673.pdf>.
4. Кремень О.І., Кремень В.М. Фінанси: навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2012. 416с.
5. Місцеві фінанси: підруч. /за ред. д.е.н., проф..О. П. Кириленко. 2-ге вид. доп. і перероб: Тернопіль: Економічна думка, 2015. 448с.
6. Романенко О. Р. Фінанси: підручник. Київ: ЦУЛ, 2016. 321 с.
7. Ріппа М. Б., Першко Л. О. Фінанси (курс лекцій): навч. посібник. Ірпінь : УДФСУ, 2017. 318 с. URL : https://moodle.nusta.edu.ua/pluginfile.php/154446/mod_resource/content/1/Finansi%202017.pdf.
8. Фінанси: підруч. /за ред. С. І. Юрія, В. М. Федосова. К.: Знання, 2008. 611с.
9. Федосов В. М., Юрій С. І. Теорія фінансів: підруч. К.: ЦУЛ, 2010. 576 с
10. Фінанси : підручник/ за ред. І.О. Лютого. Київ: Вид-во Ліра-К, 2017. 720 с.
11. Фінанси для фінансистів [текст]: підручник./О.А. Шеремет, І.В. Демяненко та ін. за заг. ред. Т.А. Говорушко. «Центр учбової літератури»2013.612с.
12. Фінанси: навч. посіб. / за заг. ред. І. В. Журавльової. Харків: ХНЕУ ім.С. Кузнеця, 2017. 330 с.
13. Фінансова грамотність. Фінанси: що , чому, як. .навчальний посібник/ авторський колектив. ;К. 2019. – 272с.

Допоміжна :

14. Андрущенко В.Л. Фінансова думка Заходу в ХХ столітті (Теоретична концептуалізація і наукова проблематика державних фінансів). Львів: Каменяр, 2000. 303с.
15. Андрущенко В.Л., Тучак Т.В. Податкова держава: монографія Київ: Алерта, 2016.-304с.
3. Бюджетний менеджмент: підручник / за заг. ред. В. Федосова. Київ: КНЕУ, 2004. 864 .
4. Б'юкенен Дж., Річард А Масгрейв. Суспільні фінанси і суспільний вибір. Два протилежних бачення держави. Джеймс М Б'юкенен: Пер. з англ: Київ: Вид. Дім «КМ Академія», 2004. 175с.
5. Бак Н.А. Фінансова безпека територіальних громад в Україні: сутність, структурні складові, загрози. Світ фінансів. 2019 Випуск 1 (58). С.36-42.
6. Богдан Т.П. Стратегічне управління державним боргом в умовах нестійкої боргової позиції. Фінанси України 2018. №4. С.75-92.
7. Бюджетний кодекс України від 08.07.2010 р. No 2456-17 та редакції від 01.01.2018 URL:<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2456>.
8. Бланкарт Ш. Державні фінанси в умовах демократії. К: Либідь, 2000. 345 с.
9. Бюджетна підтримка та податкове стимулювання національної економіки України : моногр. / за заг. ред. Л.Л.Тарангул: Ірпінь: Нац. ун-т ДПС України, 2012. 515с.
10. Валютна політика: навч. посібник/ О.В. Дзюблюк. Тернопіль. ТДЕУ.2006.91с. URL.: <http://dspace.tneu.edu.ua/jspui/bitstream/316497/4073/196.pdf>.
11. Власюк О. С. Актуальні проблеми фінансової безпеки України в умовах посткризової трансформації : монографія / О. С. Власюк. — К. : НІСД, 2014. - 432 с.
12. Грошово-кредитні інструменти забезпечення фінансової безпеки на сучасному етапі соціально-економічного розвитку України: Аналітична записка / Васильців Т.Г., Гудзовата О.О. Регіональний філіал у м. Львові, Національний інститут стратегічних досліджень, 2018. 106 с. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/2872/>.

13. Дем'янишин В. Г. Теоретична концептуалізація і практична реалізація бюджетної доктрини України: монограф: Тернопіль: ТНЕУ, 2008. 496 с
14. Державний кредит та боргова політика України. 2-ге видання: монографія/ за ред. І. О. Лютого: Київ: ЦУЛ, 2008. 360 с.
15. Диверсифікація доходів місцевих бюджетів : монографія; за ред. І. О. Луїної. Київ.: НАН України; Ін-т екон. та прогнозув, 2010. 320 с.
16. Закон України «Про недержавне пенсійне забезпечення» від 9 липня 2003 року № 1057-IV. ВР України, 2003. № 47 – 48.
17. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21.05.1997. №280/97-ВР. URL.: [http // zakon4.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%DO%B2%D1%80](http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%DO%B2%D1%80). (дата звернення 01.02.2019).
18. Загальна декларація прав людини (Док. ООН/PES/217A) від 10 грудня 1948 р.,. URL : <http://zakon1.rada.gov.ua>
19. Зайчикова В. В. Місцеві фінанси України та європейських країн. К.: НДФІ, 2007. 299 с.
20. Історія фінансів: навч. посібник/ Т. О. Ставерстська, О.М. Іванюта. Харків.Видавець Іванченко І.С. 2013. 83с. URL: http://elib.hduht.edu.ua/bitstream/123456789/-1059/1/history_finance.pdf
21. Інструкція про порядок нарахування і сплати єдиного соціального внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування: затв. Наказом М-ва фінансів України від 20 квіт.2015 №449. Все про бухгалтерський облік. 2015.№51. С.21 – 42.
22. Історія оподаткування: навчальний посібник. Ірпінь: Національна академія ДПС України. 2004. 242с.
23. Кізима Т. О. Фінанси домогосподарств: сучасна парадигма та доміанти розвитку: монографія: Київ : Знання, 2010. 431 с.
24. Кириленко О. П. Сучасні тенденції видатків на оборону з державного бюджету України. Світ фінансів. 2019. Випуск№3(60). С. 179-188
25. Коляда Т.А. Формування бюджетної стратегії України: теорія, методологія, практика: монографія: Ірпінь: УДФСУ,2016. 396с.

26. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1996. № 30. 82с
27. Кнейслер О. В., Шупа Л. З. Медичне страхування в Україні: реалії функціонування та перспективи розвитку: монограф. Тернопіль: 2018, 192 с.
28. Коваленко Л.О. Фінансовий менеджмент: Київ. Знання. 2005. 485с..
29. Лисяк Л.В. Бюджетна політика у системі державного регулювання соціально-економічного розвитку України. монографія.Київ. ДДНУ АФУ. 2009. 600с.
30. Лисяк Л. В. Фінансове забезпечення соціального захисту населення в Україні: проблеми та перспективи. Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Економіка». Вип.11(1). 2017. С. 25–30.
31. Лук'янов В. С. Сучасні фінансові ринки: монографія: Київ: Знання, 2013. 479с.
32. Лютий І. О. Фінансова інфраструктура: інноваційний підхід до дослідження фінансів. К.Фінанси України: 2017. № 4. С. 121-125.
33. Лютий І.О. Софанко А.П. Зовнішні державні запозичення як інструмент фінансової політики уряду. Фінанси України. 2019. №5. С.50-63.
34. Максимчук О.Місцеві запозичення як джерело здійснення капітальних видатків місцевих бюджетів. Світ фінансів. 2019. Випуск 2 (59). С.98-108.
35. Міжнародні фінанси : навч. посіб./ І. І. Дьяконова, М.І.Макаренко, Ф. О. Журавка та ін. ; за ред. д. е. н., проф. М.І.Макаренка та д. е. н., доц. І. І. Дьяконової. Київ : Центр учбової літератури, 2012. –548 с
36. Мітіліно М.І.Основи фінансової науки. Київ. 1929. 252с.
37. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Даглас Норт: пер. с англ.І.Дзюб. Київ Основи, 2000.198с.
38. Оподаткування суб'єктів підприємництва. Презентаційний курс: навч. посіб. / за заг. ред. А. М. Поддєрьогіна. КНЕУ, 2013. 351 с.
39. Податковий кодекс України: від 02.12.2010 р.
№ 2755-VI. URL: <http://zakon.-rada.gov.ua/laws/main/2755-17> (дата звернення: 03.01.2019).

40. Податковий менеджмент: навч. посібник/Д.І. Дема, І.В. Шевчук, Г.П. Мартинюк: за аг. ред. Д. І. Дема. К.: Алерта. 2017. 256с. URL: http://ir.znau.edu.ua/bitstream/123456789-/8277/1/Podatkovuy%20menedzment_2017_256.pdf
41. План дій “Україна – Європейський союз”. URL: – - www.center.gov.ua/data/upload/-publication/main/ua/562/Action-plan-ukr.pdf.
42. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування : Закон України від 09.07.2003 № 1058-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1058-15> (дата звернення: 01.09.2019).
43. Про акціонерні товариства: Закон України від 17.09.2008 р. № 514-VI. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/514-17/page7> (дата звернення: 03.01.2019).
44. Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні : Розпорядження КМУ від 1.04.2014. № 333-р. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/333-214-%D1%80>.
45. Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії. Закон України №2017-III від 5.10.2000
46. Про інвестиційну діяльність: Закон України від 18.09.1991 р. № 1560-XII. URL: <http://zakon.nau.ua/doc/?code=3480-15> (дата звернення: 03.01.2019).
47. Про схвалення Концепції забезпечення національної безпеки у фінансовій сфері: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 15 серпня 2012 р. № 569-р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/569-2012-%D1%80> (дата звернення: 03.01.2019).
48. Ріппа М. Б. Імперативи бюджетного фінансування соціального захисту та соціального забезпечення в Україні. Світ фінансів. 2018. Випуск 3 (56). С 28-41.
49. Ріппа М.Б .Модернізація. систем пенсійного забезпечення у економічно розвинутих країнах. Економічний вісник університету.2017. Випуск 34/1. С. .95-102.
50. Ріппа М. Б., Шамун Н. В. Інвестиційна діяльність недержавних пенсійних фондів в Україні. Збірник наукових праць Університету державної фіскальної служби України, 2018. № 2. С. 319–336. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znprnudps_2018_2_26.

51. Річний звіт про виконання Державного бюджету України за 2019 рік.
URL: <https://www.treasury.gov.ua/ua/file-storage/richnij-zvit-pro-vikonannya-derzhavnogo-byudzhetu-ukrayini-za-2019-rik> (дата звернення: 15.11.2019).
52. Розвиток середньострокового бюджетного планування як запорука зміцнення фінансової безпеки в процесі економічного відновлення: Аналітична записка / Касперович Ю.В. – Київ: Національний інститут стратегічних досліджень, 2018. – 36 с. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/3109/>
53. Розвиток бюджетної децентралізації в Україні: наукова доповідь / за ред. д-ра екон. наук І. О. Луніної; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогноз. НАН України". Київ, 2016. 70 с.
54. Руденко Ю. М. Фінансові системи зарубіжних країн: навч. посібник. Київ: КНЕУ, 2010. 348 с URL: <https://www.google.com/search=utf-8&oe=utf-8&client=firefox-b>
55. Соколовська А. М. Шляхи реформування податкової системи України Фінанси України. 2014. №12. С. 103-121.
56. Страхування: підручник. Горбач Л.М., КадебськаЕ.В.: Кондор Видавництво. 2016. 544с . URL: <http://condor-books.com.ua/ekonomika/strahuvannya-pidruchnik.html>
57. Слухай С. В. Міжбюджетні трансферти у постсоціалістичних країнах: від теорії до реалій: монограф. Київ.: Артєк. 2002. 195с.
58. Сміт А. Добробут націй. Дослідження про природу та причини добробуту націй. Пер з англ. наук. ред. Є. Литвин. КиївPort-Royal, 2001. 399с.
59. Тропіна В.Б. Фінансові ресурси домогосподарств у структурі національного інвестиційного потенціалу. Ефективна економіка 2016. №3 С. 57-69.
60. Тропіна В.Б. Фіскальне регулювання соціального розвитку суспільства: монографія: Київ: НДФІ, 2008. 368с.
61. Тулай О. І. Державні фінанси і сталий людський розвиток: концептуальні домінанти та діалектична єдність : моногр. / Оксана Тулай. –Тернопіль : ТНЕУ, 2016.
62. Фінансова безпека банківської системи України: філософські детермінанти: монографія: / О.Б. Васильчишин.: Тернопіль: ТНЕУ, 2017. – 358 с

63. Фінансова безпека в умовах глобалізації: монографія / Підхомний О.М. Львів. нац. ун-т. ім. І. Франка. Львів: Сполом. 2012.356с.
64. Фінанси підприємств: підруч. 8-ме видання / за заг.ред. А. М. Поддєрьогіна. К.: КНЕУ 2013. 515 с.
65. Фінансова думка України: енциклопедія: у 3-х т., / С.В. Львовчкін, В.М. Федосов, С.І. Юрій, П.І. Юхименко; за наук. ред. В.М. Федосова. К іїв. Кондор, 2010. 584 с.
66. Федосов В.М., Юхименко П.А.Інституціональне середовище і його вплив на формування бюджетних ресурсів держави Ринок цінних паперів. 2018 №1-2. С.3-14.
67. Чубикова О.Ю. Система економічної безпеки (екосестейт): сутність, структура. Ефективна економіка. 2014. №2.URL: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=3169>
68. Фінансовий ринок: Навч. посібник за заг. ред. Арутюнян С.С. К.: Гуляєва В.М. 2018.484с.URL: <https://www.google.com/search?utf-8&oe=utf-8&client=firefox-b>
69. Юрій С. І., Шаварина М. П., Шаманська Н. В. Соціальне страхування: підручник: Кондор, 2004. 464 с.
70. Юшко С.В. Роль місцевих податків і зборів у формуванні доходів місцевих бюджетів.Фінанси України. 2018. №1. С 47-61.
71. Юшко С.В. Українська практика оподаткування фізичних осіб. Фінанси України. 2019. №1. С. 50-67
- Інформаційні ресурси
72. Інститут бюджету та соціально-економічних досліджень. URL: <http://www.ibser.org.ua>
73. Національний інститут стратегічних досліджень. URL: <http://www.niss.gov.ua>
74. Державна фіскальна служба України. URL: <http://www.sta.gov.ua>
75. Державна казначейська служба. URL: <http://www.treasury.gov.ua/ua>
76. Державна служба статистики. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>

77. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. URL: <http://www.nbuv.gov.ua>
78. Верховна Рада України. URL: <http://www.zakon.rada.gov.ua>
79. Міністерство економічного розвитку, торгівлі та сільського господарства України. URL: <http://www.me.gov.ua/?lang=uk-UA>
80. Українське незалежне інформаційне агентство новин. URL: <http://www.unian.com.ua>
81. Міністерство фінансів України. URL: <http://www.minfin.gov.ua>
82. Інститут економічних досліджень та політичних консультацій. URL: <http://www.ier.kiev.ua>
83. Державна комісія з цінних паперів та фондового ринку. URL: <http://www.ssmc.gov.ua>
84. Пенсійний фонд України. URL: <http://www.pfu.gov.ua>
85. Фонд регіонального розвитку URL: <http://dfr.minregion.gov.ua/>
86. Державний дорожній фонд URL: <https://www.dw.com/uk/>
87. Фонд соціального страхування України URL: <http://www.fssu.gov.ua/fse/control/main/uk/index>
88. Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття URL: <https://www.dcz.gov.ua/Fond>
89. Офіційний сайт Державної служби фінансового моніторингу України. URL: http://www.sdfm.gov.ua/articles.php?cat_id=69&lang=uk (дата звернення: 03.01.2019).
90. Офіційний сайт Національного банку України. URL: <http://www.bank.gov.ua>.
- Міжнародні видання:
91. A Eurotax to finance the European Union. URL: <http://www.taurillon.org/A-Eurotax-to-finance-the-European-Union>.
92. Boss A. Do We Need Tax Harmonization in the EU? URL: – <http://econpapers.repec.org/paper/kiekieliw/916.htm>.
93. Blankart C.B. Offentliche Finanzen in der Demokratie: Eine Einfuhrung sn die Finanzwissenschaft. Verlag Franc Vahlen: Munchen, 1998. S.393.

94. Buchanan J.M., Musgrave R.A. Public Finance and public Choice. Two Contrasting Visions of the State.- Cambridge (Mass.), London: The MIT Press, 2000.C.63.
95. Musgrave R.A.Public Finance, now and then. Financarchiv. 1983/ Bd.41.- H.1.P 1-13.
96. Herber B.P. Modern Public Finance: the Study of Public Sector Economics. – Homewood: Irwin.1971. – XIX.661p.
97. Shoup C.S. Public Finance. – London: Weidenfeld & Nicolson, 1969. P. 615.
98. Oates W.E. Fiscal Federalism and European Union: Some Reflection. – Pavia: Università di Pavia, 2002.URL: <http://www.unipv.it/websiep/wp/132.pdf> <03.02.2008>
99. Grabowski M.H. Tax integration in the EU – challenges, results, and prospects.URL: – <http://www.gdnet.org/fulltext/grabowski.pdf>.
100. Reforming the Budget, Changing Europe. – Brussels: Commission of the European Communities/2007.URL ec.europa.eu/budget/reform/library/issue_paper/consultation_paper_en.pdf
101. Financing Programming and Budget. URL: – http://ec.europa.eu/budget/other_main/glossary_en.htm
102. Social Expenditure Database/OECD[Электронный ресурс].- Режим доступа:[http://www.oecd.org/document/9,03746.en_2649_33933_38141388_1_1_1_1,html](http://www.oecd.org/document/9,03746,en_2649_33933_38141388_1_1_1_1,html)
103. 85.Barr N. Reforming Pensions / N. Barr, P. Diamond// CESISO Working Paper no.2523. – 2009 (January). – 24p.
104. Pension markets in focus 2015 [Electronic source] / The Organization for Economic Cooperation and Development. – Access: <http://www.oecd.org/pensions/PensionMarketsInFocus2015.pdf>
105. The OECD Global Pension Statistics database URL: <http://www.oecd.org/daf/fin/private-pensions/globalpensionstatistics.htm> (Last accessed: 01.09.2019).
106. Pension markets in focus 2015 [Electronic source] / The Organization for Economic Cooperation and Development. – Access: <http://www.oecd.org/pensions/PensionMarketsInFocus2015.pdf>.

107. . Household saving rates – forecasts Percentage of disposable household income URL: http://www.oecd-ilibrary.org/economics/household-saving-rates-forecasts_2074384x-table
108. Bowen H. R. Investment in learning / H. R. Bowen. San -Francisco, 1978
109. Stiglitz J. Information and the change in the paradigm in economics / J. Stiglitz // The American Economic Review. –2002. –No3. –Vol. 92
110. Thurow L. Investment in Human Capital / L. Thurow. –Belmont, 1970.–411 p
111. Household accounting: experience in concepts and compilation. Volume 1. Household sector accounts. –New York: United Nations, 2000. – 327 p
112. Pigou A.C. The Theory of Unemployment London : Macmillan and Co., Ltd., 1933.
113. Wagner A. Grundlegung der politischen Ökonomie / Adolph Wagner.–Leipzig : Winter, 1892
114. Wannagat G. Sozialrecht und Sozialpolitik. Festschrift für Kurt Jantz zum 60 Geburtstag / G.Wannagat. –Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz : Verlag Kohlhammer, 1973.
115. Keynes J.M. The General Theory of Employment, Interest and Money (1936) URL : <https://www.marxists.org/reference/subject/economics/keynes/general-theory>.
116. Masgrave R.A. The Theory of Public Finance / R.A.Masgrave. –New York : McGraw HillBook Co., 1959. 628 p
117. Simons H. Personal Income Taxation / H. Simons/ Chicaco:University of Chicaco Press,1938/ 296p.
118. . Sources of Federal Revenue, Fiscal 2018 – <http://www.taxpolicycenter.org/> >
119. U.S. Tax Laws, Tax System U.S. – http://www.worldwide-tax.com/us/us_taxes.asp
120. Local Government General Revenue by Source, Fiscal yer.URL: <http://www.taxfoundation.-org/research/show/1737.html>
121. Tax system and Tax Administration in Germany. – www.ief.es/investigation/Recursos-/Seminarios/OtrosSeminarios/RalphHof_Tax.pdf
122. : Rates and Allowances – Corporate Tax.URL: <http://www.hmrc.gov.uk/rates/corp.htm>

